

कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदी

प्रथमो भागः

आधान–पुनराधाने ।

अयं ग्रन्थः

मीमांसकशिरोमणिसरस्वतीभूषणेत्यादिबिरुदालङ्कृतैः, मीमांसाविद्यालयः, मीमांसाग्रन्थप्रकाशकसमितिः, इत्याद्यनेकसंस्थाप्रतिष्ठापकैः, 'संस्कारमीमांसा' 'आधानपद्धतिः' 'अग्निहोत्रचंद्रिका' इत्याद्यनेकग्रन्थप्रणेतृभिः, सोमासोर्यामातिरात्रादिमहायागप्रवर्तकैर्महामान्यैः

पण्डित वामनशास्त्री किंजवडेकर

इत्येतैः तथा

प्रयोगशास्त्रनदीष्णैः रामदीक्षित हानगल इत्येतैश्च

संपादितः

सोऽयम्

एस्. एम्. कत्रे, एम्. ए., पी. एच्. डी., (लंडन)

इत्यभिधेयमहाभागैराङ्ग्लभाषायामनूदितटिप्पण्यादिना परिष्कृतश्च

१८६०

मीमांसाग्रंथप्रकाशकसमितिः, पुण्यपत्तनम् ।

Published by—Pandit Ramchandra Shastri Kinjavadekar, Dikshit,
General Editor for The Mimamsa Grantha Prakashaka Samiti,
403/2, Sadashiv, Poona 2, India.

Price Rs. 6-4-0

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

श्रीमंत वैदिकानुष्ठान गृहीतदीक्ष
यशवन्त विष्णु नेने. मुंबई.

CONTENTS

PLATES

निवेदनम् ।

उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चेत् तस्य प्रमा च वचनैः कृतकेतरैश्चेत् ।
तेषां प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चेत्तानन्तरेण निपतेत् क नु मत्प्रणामः ? ॥

—श्रीभोजराजः

अयि प्रेक्षावत्प्रमुखाः ! सनातनवैदिकधर्मजीवातुभूताः ! विदितमेव तत्रभवतां यत्—सर्वान् द्विजानुद्दिश्य भगवती श्रुतिराज्ञापयामास 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति । वेदबोधितेष्टसाधनताकत्वस्यैव धर्मलक्षणत्वात् अर्थज्ञानोपहितं वेदाध्ययनमेव समीहितार्थाय भवति, नान्यथेति "ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" "योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" इत्यादिभिर्वचनैः "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्येतदधिकरणोक्तजैमिनीयन्यायदिशा चैतदेव निष्प्रत्नं सिध्यति ।

अनयैव सरण्या गच्छन्तः सर्वेऽपि प्राचीनाः सनातनधर्मनिष्ठाः वैदिका नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि समाचरन् । परं प्रबलेन कालहतकेन विपर्यस्तायां लोकव्यवस्थायां, वेदार्थज्ञाननिदानभूतायां च याज्ञिकसरणौ प्रायः इतिहासमात्रविश्रांतायां, वेदार्थज्ञाने क्लिश्नन्तोऽपि नैव संपूर्णतस्तत्तत्त्वमवगच्छन्ति । तामेतां दुरवस्थां निध्यायमानैर्मीमांसाग्रंथप्रकाशकसमितिप्रचालकैः धर्मजिज्ञासोपयोगिने वेदार्थप्रचाराय स्वशक्त्या कियानपि प्रयत्नः कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदीप्रकाशनरूपेण समनुष्ठीयते ।

सोऽयं यजुषां वेदो नानाशाखाविभक्तो यज्ञकाण्डीयाध्वर्यवादिसमर्पकः कृतपरिश्रमैरपि दुरवबोध एव भवति । अतोऽत्र सकलेऽपि कृष्णयजुर्वेदे इतस्ततो विप्रकीर्णानां तत्तद्यज्ञियप्रकरणोपयुक्तानामंशानामुपसंहारपूर्वकमाधानप्रभृतिषु प्रकरणेषु यथायथं विभज्य संग्रहः क्रियते ।

एतेन कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुद्याख्येन कृष्णयजुर्वेदप्रबन्धेन वैदिकाः, याज्ञिकाः, तत्तत्कर्मानुष्ठानपटवः, श्रद्धालवः, कर्मनिष्ठा अन्ये च विविधफलोद्देशेन कृष्णयजुर्वेदमभ्यस्यन्तः सर्वे एव यत्सत्यं परमं प्रमोदमुपयास्यन्तीति मन्यामहे । आधानादिब्रह्मविधान्तैरेकोनत्रिंशैः प्रकरणैः समुपेतोऽयं समग्रोऽपि कृष्णयजुर्वेदो विविधाङ्गोपाङ्गसमन्वितः क्रमेण महाजनाधारेण प्रकाशं यायात् । संप्रति चाधानपुनराधानात्मकः प्रथमो भागोऽयं भूमिकाभाष्यांग्लानुवादटिप्पण्यादिभिर्महामूल्यैरलङ्कारैरलङ्कृत्य विदुषां पुरतः स्थाप्यते ।

आधानविषयकाणामवशिष्टानामंशानामेतद्ग्रंथप्रणेत्रैवाधानपद्धत्यामग्निहोत्रचंद्रिकायां चाधानपद्धतिशेषतया सुविशदं निरूपितत्वान्नात्र ते पुनः संगृहीताः ।

एतद्ग्रंथप्रकाशनकार्ये साहाय्यमनुतिष्ठतामद्यतनानां पुण्यशीलानां नामस्मरणेनात्मानं पावयामः । ग्रंथकर्तॄणामीदृशेऽतिकठिने कर्मणि निर्निद्रं साहाय्यं कुर्वतां ब्रह्मश्रीश्रौतविधानदीप्णरामदीक्षित हानगल इत्येतेषां नाम प्राथमिकीं श्रेणिमधिरोहति । संप्रति भारते वर्षे इमानेव

दीक्षितचरणान् समाश्रित्य भगवती श्रौती विद्या तिष्ठतीति नायं मौढिवादः। भूमिकानिर्मातारः पंडितप्रकाण्डाः कर्नाटकावनिविभूषणायमानाः श्रीमन्तो नागेशशास्त्रीढप्पिनवेङ्कटगिरिमहाभागाः सानन्दं निर्देश्याः। इमं ग्रंथमांग्लभाषानुवादेन टिप्पण्याद्यैश्च विभूषयन्तः डॉ. एस्. एम्. कत्रे महाभागाः, तथा च सनातनवैदिकधर्मानुष्ठातारः **श्रीमन्तत्र्यंबकराय नेने** महाभागाश्च नितान्तं धन्यवादार्हाः। इतरे चात्रानेके साहायका वर्तन्ते, येषा महीयसा हस्तावलम्बेन सनातनवैदिकधर्मोत्कर्षकारकमिदं कार्यमहर्निशं प्रचलति। उपर्युल्लिखितानेतान् सर्वान् प्रणम्य चिरकालिकं हस्तावलम्बं चाशास्य प्रस्तुते कर्मणि व्यापारयामि स्वात्मानमित्यावेदयति—

चैत्र शुक्ल १-१८६० }
पुण्यपत्तनस्थ }

सुधीजनविधेयः
किंजवडेकरोपाह्वो रामचन्द्रशास्त्री
मीमांसाग्रन्थप्रकाशकसमितेः प्रधानसंपादकः

EDITORIAL NOTE.

If the highest state is possible through Dharma and its measurement by words of artificial construction which can only be enlightened by the gods on earth, where also can my obeisance go? —Srī Bhojarāja.

Dear Readers! To you who are the life blood of the Sanātana Vaidika Dharma it is well known that the divine Sruti ordained in so far as the twice born are concerned, the study of the Vedas. But this study of the Vedas becomes fruitful in the proper sense only if it is accompanied by a true understanding of the inner significance, for the character of Dharma, can only be towards the realisation of the good implied in the Vedas. This cannot be otherwise, as pointed out by such teachings as: 'A brahmana should study and understand without any motive the Veda with its six branches', 'He who, forsooth, understands the meaning, enjoys auspicious, reaches to heaven, being purified by knowledge'. This is verily established by such sentences leading up to the study of Dharma according to the Science propounded by Jaimini.

Following in this direction our ancestors, who were devoted to Sanatana Dharma, practised the *NITYA* and *NAIMITTIKA* sacrifices. But with a change in time which destroyed the Society favourable to the practice of Vedic injunctions, people who study with great difficulty the Vedas and their significance, do not completely attain their object, because of the loss of the true practical sacrificial tradition. It is in order to remedy this state of affairs to some extent that the Mimamsa Grantha Prakashaka Samiti has undertaken to publish according to its means a few books explaining and propagating the Vedic doctrines.

The Yajurveda divided into different *Sakhas* and the basic text for all sacrificial activities, is indeed difficult to be understood even by persons who exert a great deal towards this object. It is therefore divided here into proper sections according to the different sacrifices described and rearranged. It is hoped that this rearranged text entitled Krsna Yajurveda Prakarana Kaumudi will be very useful to all sacrifices and followers of the Karmamimamsa and others who wish to study the Krsna Yajurveda. This work is divided into twenty nine sections beginning with Ādhana and ending with Brahmavidya, with all major and subsidiary branches. May it gradually see the light of the day with the encouragement of the enlightened readers. We are now presenting here the first part consisting of Ādhana and Punarādhana with Introduction, English Translation and notes and costly illustrations. Since the Ādhana has been properly described by the Editor of this volume in his ĀDHĀNAPADHATI we shall not repeat his observations here.

In publishing this work we have received unstinted and spontaneous help and encouragement from Pandit Ramadikshita Hangal, the very embodiment of Vedic learning and one considered the greatest Vedic scholars. Dr. S. M. Katre has translated it in English and that great Karnatak Scholar Pandit Nages' Sastri Uppinbettigiri has written the Sanskrit Introduction. To these gentlemen our sincere thanks are due. Our thanks are also due to Mr. Trimbakrao Nene. To others also who have helped us in many ways we are greatly obliged for keeping in this way the light of Sanatana Dharma unsullied. To all these gentlemen and scholars we offer our sincere felicitations.

Poona, 1-4-1938. R. D. K.

PREFACE.

The present translation of the Ādhana and Punarādhāna sections of the rearranged Taittirīya Veda (=Samhitā, Brāhmaṇa, Āraṇyaka and Upaniṣad portions) is due to the request of Pandit Vamanas'astri Kinjavadekar, the enterprising General Secretary of the M. G P. Samiti. Originally it was intended to add copious notes to explain the traditional point of view along with modern interpretations suggested by the Western methods of research. But owing to the Sanskrit Commentary of Sayana explaining the traditional point of view, only a philological translation has been attempted here Difficulties of a linguistic nature are alone dealt with in general in the footnotes. The Glossarial Index is designed to explain difficult words of a technical nature. It is proposed to add a volume of explanatory notes taking into account the versions of other recensions of the Yajurveda when the entire translation of the 29 rearranged chapters is published, so as to avoid unnecessary duplication. The success of the plan must necessarily depend upon the amount of encouragement received from Oriental Scholars It is the hope of the M. G. P. Samiti that this English Translation will materially help to promulgate the Mimamsa Science among all Oriental Scholars in the world.

It now remains for me to express my obligations to the many friends who have helped me in this difficult task. Pandit Vamanas'astri has patiently borne with the many unavoidable delays in the preparation of this work, and his courtesy throughout has been a source of inspiration to me His nephew Rāmacandras'astri Kinjavadekar has often discussed with me the different aspects of this work, and as Editor materially helped me with the proof correction To my friend Mr. P. K Gode, M A, I am deeply indebted for his having gone through the entire press copy as well as the final proofs of the work. He was, moreover, responsible in persuading me to undertake this work for the M G P Samiti. To my brother Mr. R. M. Katre, I am indebted for having typed out the entire MS. for the press Finally the M G. P. Samiti Office have collaborated with the Nirnaya Sagar Press in rendering me every assistance for carrying out the complicated printing To all these friends I offer my sincere thanks

I shall consider my labour amply rewarded if the M. G. P. Samiti successfully carries out its programme of publications, which is only possible if the scholarly world gives sufficient encouragement.

Deccan Gymkhana,
Poona 4

S. M KATRE.

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		भूमिका ।	
२	१४	पित्रणांपा	पितॄऋणापा०
,,	२३	कार्यधूर्मदीय	कार्यधुरामदीय
३	५	राण्धुरं	राद्धुरां
५	२२	(२-४-१०)	(बृह० २-४-१०)
,,	९४	उच्चारणाविषय	उच्चारणविषय
७	१५	नोपतिष्ठेयुः	नोपतिष्ठेरन्
,,	२७	विशेपभाओ	विशेपभाजो
९	१७	२. वा	२. पा.
,,	३१	३२	३३
,,	२२	विभागो ऋर्चा	विभाग ऋर्चा
१०	९	ज्योतिषाणीति	ज्यौतिषाणीति
,,	१३	ज्योतिषं	ज्यौतिषं
,,	२३	भारद्वाज	भरद्वाज
,,	२४	मानव	मनु
,,	,,	काठक	कठ
,,	२५	वेदधर्मोऽनेनेति	वेदधर्मोऽनयेति
,,	२९	क्षिप्रासे	क्षिप्रास इति
			यक्षिप्रासे
११	११	सनश्चेच्छासा०	सन्नन्तस्येच्छा-
		ध्यविचारे	साध्यविचारे
,,	१८	राराजते	राराज्यते
१४	११	पला	पाला
,,	१७	यपङ्क्तिः	यपङ्क्ति.
,,	२५	नैयायिक	नैयायिक
१५	१५	०वृत्तिःप.	०वृत्तिफलको
			विधिः प०
१६	१३	०प्पती	०प्पति
१८	९	परावपवनाधि	परावपनाधि
१९	७	तस्याक्ष	तस्या अक्ष
२२	४	सपद्रा	सपद्रा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३	१५	यजि	यज
,,	२७	त्रयोदशादि	त्रयोदशाहादि
२८	१६	रक्ष	रुध्य
२९	२	शाद्रा	शाद्री
		आधानप्रकरणम् ।	
३	१४	वंसीया	वसीया
४	८	दितसु	दित्तसु
५	१६	जमान	जन
७	२४	सष्टुं	स्प्रष्टुं
९	१	तृतीय प्र.	प्रथम प्र.
,,	२६	मितत्वे	मितत्वे
१०	१०	च्येष्ठ्१	च्यैषा१
१२	१	तृतीय प्र	प्रथम प्र
१२	१३	ज्यौतिरे	ज्योतिरे
१५	४	च्छे पञ्चम	च्छे प्रथम
१६	२१	निरपवन्	निरवपत्
,,	२२	याभ्रम	याभ्र
१८	३	देवर्	दैवर्
१९	२४	पञ्चम	प्रथम
,,	२५	४.४.४।	४.४।
२०	२४	नीयस्य	नीयास
२१	१२	धुन्तरस्	धुन्तुरस्
२२	९	नु४	नु५
२३	६	नु५	नु५
२६	२	माऽ्स	माऽ्न
२६	३	न्माऽ	न्माऽ
२७	६	घृतवसी	घृतवती
२८	७	पाकु१	पाकु१
,,	९	वा१	वा१
३३	९	रु१	रु१
३४	१	युग१	युग१

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	३२	स्कर	स्कार
३५	५	सुय	सुय
३६	१८	पार्थिवाः	पार्थिवा
३७	१	तुङ्	तुङ्
,,	२	राङ्	राङ्
३८	१	जात	जातं
४३	२	तांसु	तांस
,,	६	स्तुन्च	स्तुच
,,	७	प्रजापतेर्द्वे	चत्वारि
		पुनराधान प्रकरणम् ।	
२	३	युङ्	युङ्
,,	,,	पुनरा	पुनरा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	२	प्राङ्	प्राङ्
६	४	वीरुहा	वीरुहा
६	९	संभाराः	संभाराः
७	१	प्रथमाष्टके	प्रथमकाण्डे
,,	४	त्रिङ्	त्रिङ्
९	४	स्वाङ्	स्वाङ्
१०	२०	आह	आह
१३	८	संभृत्याः	संभृत्याः
१४	२	प्राङ्	प्राङ्
,,	३	,,	,,
१५	२	तेन	तेन
,,	२१	७	१७

Correction Slip for English Translation:

[Owing to the complicated diacritical marks indicated above several slips have occurred, and the kind Readers are requested to correct them as they find them.]

For Adhāna *read* Ādhāna
,, Ahavanīya ,, Āhavanīya
,, Bhūmi ,, Bhūmi

Ādhāna Translation. P. 14, § 61, for *tanḍalāḥ* read *tanḍulāḥ*.
P. 24, § 128, for *paryapayat* read *paryapaśyat*.

Table of Transliteration.

अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ए	ऐ	ओ	औ	ं	:
a	ā	i	ī	u	ū	ṛ	ṝ	ḷ	e	ai	o	au	ṁ	ḥ
क्	ख्	ग्	घ्	ङ्	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
k	kh	g	gh	ṅ	c	ch	j	jh	ñ	ṭ	ṭh	ḍ	ḍh	ṇ
त्	थ्	द्	ध्	न्	प्	फ्	ब्	भ्	म्	य्	र्	ल्	व्	श्
t	th	d	dh	n	p	ph	b	bh	m	y	r	l	v	ś
ष्	स्	ह्.												
ṣ	s	h.												

Accents: ʼ for *udātta*, as in Agní.
ˋ for independent *svarita* as in vīryàm.

Views and Opinions

OF

Eminent Scholars who have been approached before undertaking the research & publication work of the

Kṛṣṇa Yajurveda.

ALLAHABAD,
November 27, 1933

My Dear Shastriji,

Many thanks for your note I am very glad to hear that you are making arrangements for a new edition of the Taittiriya text duly arranged and divided into proper sections. Such an edition has long been a desideratum, and one result of this has been that scholars of the Mimamsa have not been able to make that use of the Taittiriya text which they should have done. It is strange that the older generation of Vedic scholars did not deal with the Taittiriya texts as thoroughly as they did with Rigveda or the Shukla Yajurveda text Such an edition as you are contemplating will be very useful to all students of Karmakand in general and our University students and modern scholars in particular, who have neither the time nor the patience to wade through unarranged text I hope you will be able to carry out the edition soon

With all good wishes,

Yours Sincerely,
Sd/- Ganganath Jha

The Mimamsa Grantha Prakasaka Samiti has been doing excellent work. It has now started the much more ambitious scheme of printing and publishing the more important basic texts bearing upon Purva Mimamsa. The Purva-Mimamsa has taken for its basis texts from the Krishna-Yajurveda Samhita and Brahmana These texts are not easily traceable in the Samhita. The new edition that has been planned by the Samiti is calculated to benefit the student of Mimamsa especially as it is bringing out together in one place the texts bearing upon a particular ritual, e g, all the Mantras and other texts bearing upon the Adhana, i e, fire installation, have been brought together in one place, and so on with regard to all the more important rituals The plan resembles to a very large extent that of the Siddhantakaumudi bearing upon the Ashtadhyayi sutras of Panini, and has therefore rightly been styled 'Prakarana-kaumudi

ALLAHABAD,
10th February, 1938

Sd/- Ganganath Jha

THE UNIVERSITY OF THE PUNJAB.

No. 381/V. C.

University Hall, Lahore,

Dated the 22nd January, 1934.

From

Dr. A. C. Woolner, C. I. E., M. A., D. LITT., F. A. S. B.,
Vice-Chancellor,
University of the Punjab, Lahore.

Dear Sir,

I am in receipt of your letter No. nil dated the 22nd November, 1933 and am glad to learn that you have divided the Text of the Black Yajurveda into the Mantra and Brahmana portions. Indeed there was a need for such a Text. I am sure the work will prove highly useful to students of the Vedas. The want of this kind of text was, perhaps, one of the chief causes why the Yajurveda is not so widely read in our Universities as the Rigveda is.

Yours truely,
Sd/- A. C. Woolner,
Vice-Chancellor,
University of the Punjab, Lahore.

I have seen some printed pages of The Yajurveda-Prakarana-Kaumudi. The work of this kind is a desideration and will be of great use to scholars who desire to study the Yajurveda and the whole system of sacrifices and rituals followed by the Vedic Sages and Rishis. The authors are treating the Holy Yajurveda in the same manner as Bhattoji Dixit the great Grammarian had treated Ashtadhyayi of Panini in the preparation of his immortal work on Sanskrit Grammar Sidhdhanta Kaumudi. The Mantras in the Yajurveda are all arranged and collected under appropriate topics and thus this collection of classified Mantras will enable the student to pursue the form and details of the sacrifices very easily and intelligently. Western scholars have hitherto taken great pains to study Rig Veda. But the Taittriya Samhita of Krishna Yajurveda has not received at their hands the close and scholastic attention it deserved. The sacrificial system is the very essence of Vedic culture. And any attempt, to interpret that culture, without a close and systematic study of the sacrificial literature of which Yajurveda, Taittriya Brahman and Aranyak are the fountain-heads, is bound to prove unsatisfactory if not altogether unfructuous. The work therefore undertaken by Pandit Mimamsa Bhushan Waman Shastri and his colleagues is of great national and cultural importance It deserves to be liberally patronised by all those Hindoos who feel proud of the rich Heritage left to them by the Ancient seers of the Vedas. I wish this unique and patriotic effort speedy success

3, FEROZESHAH ROAD,
NEW DELHI
18-8-1938

Sd/- M. S. ANEY.

काशीस्थपंडितानामभिप्रायः ।

श्रीमद्भिर्मीमांसा-ग्रंथ-प्रकाशक-समितिप्रवर्तकैः पुण्यपत्तनालंकारैर्महनीयकीर्तिभिः किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिः मीमांसाप्रचाराय क्रियमाणानि कार्याणि प्रायो विद्वद्भिः सधन्यवादं सर्वदाऽऽद्रियन्त इति नैतदविदितं सहृदयानाम् ।

कृष्णयजुर्वेदस्य तत्तत्कर्मावबोधानुगुणसङ्ग्रहणेन सभाष्यं मुद्रणमस्माकं परमप्रमोदावहमभूत् । अत्र हि विशिष्टतेयमेव, यत् सिद्धान्तकौमुदी–निर्णयसिन्धुप्रभृतिग्रंथेषु यथा व्याकरणधर्मशास्त्रवाक्यानां प्रकरणानुरोधेन क्रमनिर्मितिर्बोधसौकर्याय भवति, तथैव वेद्वाक्यानामपि सङ्ग्रहणं क्रियते । 'सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म' इति न्यायेन शाखान्तरीयवाक्यानामप्युपसंहारस्तत्तत्कर्मणि वर्तते, सूत्रकारैस्तथा कृतश्च, अतोऽस्मिन्नुपसंहारे शाखान्तरीयाणामपि वाक्यानां सङ्ग्रहणं यदि कृतं स्यात् तदा चारुतमत्वमस्य मुद्रणस्य भवेदिति यद्यपि मनसि भाति, तथापि तैत्तिरीयशाखायामाधानादिषु प्रायः स्वशाखीयवाक्यैरेव परिपूर्णता दृश्यते, इति समालोचयतां मनस्तोषायैव भवेदेवन्मुद्रणमिति नो निश्चयः ।

एवंविधसत्कार्यसम्पादनेन धार्मिकजगत उत्तमर्णानां श्रीकिंजवडेकरशास्त्रिमहोदयानां सधन्यवादमभिनन्दनमस्माभिः क्रियत इति ।

काशी
मितिः माघ शुक्ल १४
सं. १९९४.

श्रीदेवनायक आचार्यः व्याकरणाचार्यः
अध्यक्षः गीर्वाणवाग्वर्धिनी सभा
श्रीराजेश्वरशास्त्री द्रविडः न्यायाचार्यः
हरिराम शुक्लः न्यायाचार्यः

म. म. माधवशास्त्रीभाण्डारीइत्येतेषामभिप्रायः

प्रसीदति नितरामन्तरङ्गं ममैतत् प्राड्विवेदनं कुर्वतः, यत्कृष्णयजुर्वेदस्य तत्तद्यज्ञियप्रक्रियानुष्ठानापेक्षितानां सकलानां मन्त्राणां मूलसंहितायां यत्र तत्र विप्रकीर्णरूपेण पठितानां तथा मीमांसोपबृंहितन्यायानुसारेणास्य वेदस्यार्थावगमकालेऽपेक्षितानां तत्तद्यज्ञियांगोपांगविधानोपयोगिब्राह्मणवाक्यानां चेतस्ततो विप्रकीर्णानामासीच्चिराय क्रमिकविन्यासापेक्षा येन यज्ञमनुतिष्ठासूनां तत्तदर्थमधिजिगांसूनां च सौकर्यं स्यादिति न तिरोहितं विपश्चित्पश्चिमानाम्। सा चापेक्षाऽनेन ग्रन्थेन पूरितेति। संदृश्यते ह्येवंरूपेण मूलपाठक्रममविभज्य विभज्य वा तत्तद्वेदेषु वेदाङ्गेषु वा दार्शनिकसूत्रप्रभृतिष्वन्वाख्यानकल्पना। तथा हि—तत्रभवता शौनकेन महर्षिणा ऋग्वेदे मण्डलानुवाकसूक्तरूपेण दाशतयीनां विभागे कृतेऽपि तदीयं मूलपाठक्रममपरिहृत्यैव तत्रभवता कात्यायनेन परमर्षिणा अष्टकाध्यायवर्गादिरूपेण कृता विभागकल्पना सर्वैराद्दृत्वा विराजत एव; किंबहुना सामवेदीयगृह्यसूत्रकृतस्तत्रभवतो गोभिलमहर्षेर्जामातृभूतेन कात्यायनेन महर्षिणा सामवेदीयानां कृते श्वशुराज्ञया छंदोगपरिशिष्टं निर्माय सकलवेदसंबन्धिनीषु शाखासु सर्वशाखीयानां कृते अनुष्ठानसौकर्यं संपाद्य पारस्कर इति महनीयं नाम अलम्भि इति वैदिकैतिह्यविदां न तिरोहितम्।

तत्रभवता महर्षिणा पतञ्जलिना व्याकरणाम्भोधिपारदृश्वता शब्दानुशासनं व्याचक्षाणेन वार्तिककृदुट्टङ्कितानि उक्तानुक्तदुरुक्तानि मनसिकृत्य बहूनामपि व्याकरणानां प्रतिपाद्यविषयस्य पाणिनीये व्याकरणेऽन्तर्भावं समुद्दिश्य लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वं पुरस्कृत्य वेदाङ्गप्रधानभूतायामष्टाध्याय्यां कचित्सूत्राणां पौर्वापर्यव्यत्यासः अन्यत्र च योगविभागः अपरत्र च सूत्रसंहितापाठे पदच्छेदवैलक्षण्यादिकं च संपाद्य पाणिनीयव्याकरणस्याप्रतिमगौरवं शब्दसाधुत्वप्रक्रियासौकर्यं च संपादितमिति सुप्रथितमेव। तथाहि—किंचिदिमत्र दिशं प्रदर्शयामः। "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्यत्र सूत्रव्यत्यासः—तदुक्तं शब्दरत्ने "दीर्घादाचार्याणाम्" (पा. सू. ८–४–५२) इत्युत्तरम् "अनुस्वारस्य ययि" (पा. सू. ८–४–५८), "वा पदान्तस्य" (पा. सू. ८–४–५९), "तोर्लि" (पा. सू. ८–४–६०), "उदः स्था" (पा. सू. ८–४–६१), "झयो हो" (पा. सू. ८–४–६२), "शश्छोटि" (पा. सू. ८–४–६३) इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "झलां जश् झशि" (पा. सू. ८–४–५३), "अभ्यासे चर्च" (पा. सू. ८–४–५४), "खरि च" (पा. सू. ८–४–५५), "वावसाने" (पा. सू. ८–४–५६), "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा. सू. ८–४–५७) इति, "पञ्चसूत्र्याः पाठ इति" भाष्यसंमतः पाठः। "हन्तेरत्पूर्वस्य" "श्लिष आलिङ्गने" इत्यादौ अत्पूर्वस्य आलिङ्गने इत्यादिर्योगविभागः "व्यत्ययो बहुलम्" "लिङ्याशिष्यङ्" इति सूत्रयोः पाठमध्ये लकारप्रश्लेषः इति तत्र तत्र वैयाकरणवरेण्यानां सुविज्ञातमेव।

एवं प्रक्रियाकौमुदीसिद्धान्तकौमुदीकृद्भ्यां रामचन्द्रसूरिभट्टोजीदीक्षिताभ्यां शब्दसाधुत्वसाधनप्रक्रियासौकर्यार्थमष्टाध्यायीसूत्राणां मूलक्रमं विभज्यापि तत्तत्प्रकरणानुसारेण सूत्राणां कृतो विन्यासः शिष्टैः समाद्रियमाणो विराजत एव । एवं तत्रभवता सर्वतंत्रापरतंत्रेण विद्वद्वरेण वाचस्पतिमिश्रेण गौतमसूत्रेषु विद्यमानं मूलक्रममपरिहृत्यैव कृतः प्रकरणभेदो विश्वजनीनतामवगाहत एव ।

एवं कृष्णयजुर्वेद(यक्षिय) प्रकरणकौमुदीसंपादकेन मीमांसकशिरोमणिना सर्वतंत्रविदा वामनशास्त्री किंजवडेकरमहोदयेन अनुष्ठानसौकर्यार्थं मूलपाठक्रमं विभज्यापि क्रियमाणो विन्यासः शिष्टैः समादृतः स्यादिति नास्माकं लेशतोऽपि संदेहः ।

किंच वैयाकरणमूर्धन्यरामचन्द्रसूरिभट्टोजीदीक्षिताभ्यां सूत्रविभागावसरे स्थानक्रमं समादृत्य स्वीयविन्यासप्रामाणिकता संपादिता, एवमेव प्रकरणकौमुदीकृतापि स एव मीमांसीयपंचमाध्यायविनिर्णीतः स्थानक्रमः प्रमाणत्वेन समादृत इति अस्यापि विन्यासस्य प्रामाण्यांशे न कोऽपि संदेहावसरः । स्थानप्रमाणस्वरूपं च मीमांसाभिज्ञातॄणां परिचितमेव, तदितरैस्तु पूर्वमीमांसापंचमाध्यायत एवावगन्तव्यम् । किं च मूलपाठक्रमं विभज्य विन्यासावसरे भट्टोजीदीक्षितादिभिरपि "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" । "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्याद्यिष्यपेक्षित पूर्वत्व–परत्व–निर्णयार्थमनुवृत्त्यपकर्षविप्रयोजनार्थं च मूलपाठस्यक्रम एव समाद्रियते । एवमेव प्रक्रियाकौमुद्यां मूलक्रमं विभज्य विन्यासेऽपि आग्नेयाग्नीषोमीययागयोः पौर्वापर्यनिर्णये यो हि याज्यानुवाक्यामंत्रपाठक्रमः नियामकत्वेन प्रबलं प्रमाणमिति मीमांसायां सिद्धान्तितं तादृशनानाविधसिद्धान्तसंरक्षणार्थं यथावस्थितो मूलपाठक्रम एव समाश्रयणीय इति वैदिकैर्मूलपाठक्रमपरंपरा अवश्यं संरक्षणीयैव, किंच यागक्रमः, याज्यानुवाक्या मंत्रक्रमः, मंत्रविशेषाणां च तत्तत्काम्येष्टिसंबन्धित्वव्यवस्थापनं मूलपाठक्रमाधीनमेवेति सर्वैरपि स एव शरणीकरणीय इति निर्विवादमेव ।

किंच "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन, दानेन, तपसा, अनाशकेन" इति श्रुतौ यज्ञानुष्ठानदानाद्यतिरिक्तं वेदानुवचनं स्वातंत्र्येण विविदिषासाधनमित्युक्तम् । तच्च वेदानुवचनं पारायणाद्यात्मकं भवति, किं च पदक्रमयोः जटाघनादिविकृतीनां च पारायणे मूलपाठक्रम एव शरणीकरणीय इत्यलं पल्लवितेन । सर्वान्ते च कृष्णयजुर्वेद(यक्षिय)प्रकरणकौमुदीसंपादयितॄणां धन्यवादप्रकाशनं कृत्वा विरमाति

लाहोर–पंजाब फाल्गुन
वदि १३ शके १८५९
ता. २९।३।३८.

महामहोपाध्यायः माधवशास्त्री भाण्डारी.
व्याकरणवेदान्ताचार्यः साहित्यमीमांसातीर्थः,
लवपुरीयप्राच्यमहाविद्यालय–प्रधानाध्यापकः.

INTRODUCTION.[1]

§ Svabhāva or nature of the question.

It is well-known that all creation naturally seeks happiness and all *energising* is towards this goal The two questions that arise from this tendency are related to (a) the nature and origin of creation and (b) the mode of behaviour or the *moral code*, *devised for* the attainment of the goal The natural tendency of all created beings is towards the possession or enjoyment of the dearest objects (*preyas*), and only by the exercise of discrimination, of the truest (*śreyas*) The means of satisfying this great drive towards happiness are the three great desires (*esanā trayam*) connected with *offspring, wealth and fame* (*i e putra-**, *vitta-**, and *loka-**) Connected in turn with these three great desires are the three great debts (*ṛṇa*) towards the departed souls (*pitṛ-**), the sages (*ṛṣi-**) and the gods (*deva-**) For the proper observation of all these different activities the society is divided into four sections (*varṇa* colour) and with each section are associated the four chief human ideals (*puruṣārtha*) viz *Kama* (desire), *Artha* (property) *Dharma* (moral code) and *Mokṣa* (beatitude) Through the proper appreciation of these four ideals alone does man rise above his human frailty and reach to the unconditioned absolute state These ideals also represent respectively the four grades of society, viz Ś udra, *Vaiśya*, Kṣatriya and Brāhmana

§2 Nature of Proof

Since proof is required for arriving at any proper conclusion it is necessary to understand its nature With regard to its definition the different systems have their individual emphasis Of the nine *pramanas* the Carvākas admit the first only, the Vaiśeṣikas and Buddhists admit the first two, and in regular order Saṅkhya and one school of Nyaya admit three, the followers of Gautama four, of Prabhakara five, the Vedantins and followers of Kumarila six the Purānas eight, and the Tantras nine The common and most prominent of these is therefore the testimony of words (*Ś abda-pramana*) if we leave aside the non followers of the Veda Whereas it is possible to doubt the testimony of *pratyakṣa* and *anumana*, this *pramaṇa*, being above *frailties* is trustworthy The highest embodiment of this *pramaṇa* is the Veda.

§3 The extent of Vedic Literature

The Vedas, coming as they do from the Primordial Being are four in number Rg, Yajus Saman and Atharvaṅgirasa An alternative name is *S'ruti* or *Amnaya* for the Veda. It is also proper to call the Vedas *trayi* in that the Atharvangirasa is included in the first three Vedas This division has been approved by Jaimini In that the Vedas lay down injunctions (*śastra*) therefore are they called *Sastra* Each of these Vedas has recensions (*śākhā*) Rg has 21 Yajus 101 Saman 1000 and Atharvana 9 At present the Rgveda has S akala and Baskala the Yajus has Taittiriya, Kāṇva Madhyandina etc, and the Saman has Kauthumi, Ranayaniya etc., and

1 This represents substantially the arguments of the *Bhūmikā* in Sanskrit but due to the nature of the d scuss on some of them are only briefly i dicated
*

the Atharvana has Saunakiya and Paippalāda etc In course of time the many different Vedic schools have gradually disappeared Originally Dharma possessed four feet and by gradual loss it is now reduced to one foot only In proportion to this loss is the loss of the Vedic schools

The Veda, consisting of the *Mantra* and *Brāhmaṇa* portion, is designed to guide the course of world evolution through proper action The *mantras* remind one of the necessity of proper action which is timeless These *mantras* arranged in their due order are called the *Saṁhitā* texts, and the remaining portion is called the *Brahmana* text Much discussion has taken place on the question the *Saṁhita* is the original text the *padas* the modified text or vice versa We are of opinion that the *Saṁhita* alone is the original form as revealed to the sages through the force of their austerities

The *mantras* have each a sage a divinity and a metre connected with them The ṛṣi or sage is he to whom the *mantra* is revealed he is not the author of the *mantra* The subject of the *mantra* is the divinity (*devata*) and the metrical form of the *mantra* is its *Chandas* These *mantras* are again threefold *ṛk*, *yajus* and *saman* The Brāhmaṇas form that portion of the Veda which is not *mantra* A portion of the Brahmana is called Āraṇyaka The Upaniṣads are the culminating works in Vedic literature

The Vedas have certain exegetical works attached to them called the *aṅgas*, six in number *śikṣa*, *kalpasutra* *vyakaraṇa* *nirukta*, *chandas*, and *jyotiṣa* Of these the *kalpasutras* supplement the injunctions given in the Brahmaṇas and are therefore necessary to our understanding of Vedic ritual Similar to the *aṅgas* are the *upaṅgas* or subsidiary branches of Vedic study *smṛti*, *itihasa*, *puraṇa*, *mimamsa* and *nyaya*

Like the Vedas are the subsidiary Vedas (*upaveda*) like *ayurveda* *dhanurveda* etc

This entire Vedic literature is to be studied by a Brahmin the study is five-fold *adhyayana* *vicara* *abhyasana*, *adhyapana* and *japa* The learning aloud is *adhyayana* the interpretation by means of *mimamsa* and *nyaya* is *vicara* repetition aloud is *abhyasana* teaching to others is *adhyapana* and ceaseless repetition is *japa* It is the undisputed right of only Brahmins to study the Vedas in this manner The remaining two castes cannot practise *adhyapana*

§4 Object of the Vedas

It was mentioned in the beginning that the goal of all creation was the securing of happiness towards which the Vedas contribute fundamental teachings By giving injunctions such as 'by Jyotiṣtoma one should offer sacrifice being desirous of heaven', etc, the Vedas point out the way towards the attainment of happiness The Vedas not only give directions regarding the moral and spiritual duties of humanity, but they also explain the nature and origin of all creation, thus giving rise to two sciences *Karmamimamsa* and *Brahmamimamsa* Further, by pointing out what is the truer (*śreyas*) they wean a person from his attachment to the dearer (*preyas*) thus leading him on to the true goal

This weaning is done gradually through the three great desires (*esaṇā*) and repayment of the three great debts (*ṛṇa*–), for which purpose the society is divided into four castes, each having its particular field of activity Having divided society into the four *varṇas* a further subdivision is effected in the form of *aśramas* or stages The four *puruṣarthas* are respectively connected with the four *varṇas*, and although the *śruti* texts lay greater emphasis on *dharma* and *mokṣa* they also point out the proper manner in which *artha* and *kama* are to be satisfied

We have already discussed the nature of the *Mantras* and now we shall discuss the nature and origin of the *Brahmaṇa* portion This portion is of a twofold aspect *vidhi* or injunction and *arthavada* or discussion on the need of an injunction. These are again of different qualities

The various injunctions point out to certain transcendental results termed *apurva* in the language of the Mimamsaka This *apurva* is manifold in its nature *phalapurva, samudayap rva, utpattyapurva* and *angapurva*, i e the transcendental results connected respectively with the ultimate result of an action, the totality of results of individual parts of components of a full rite originative or productive subsidiary acts and finally of the subsidiary acts themselves individually

The rites enjoined by the Vedas are of a twofold nature (a) those satisfying the four great objects (*puruṣartha*) and (b) those performed for the sake of the rite itself (*kratvartha*) Rites performed for their own sake may not satisfy the immediate good of man Thus Darsapurnamāsa or Godohana rites are meant for the good of man and not performed for the sake of the rites themselves, for the one leads to the heaven and the other leads to the acquisition of cattle But the Prayajas are done for their own sake since no immediate good accrues to the performer The realisation of this immediate good of man may be either *sakṣat* as in Godohana or *adṛṣta* as in Darśa purnamasa There are certain rites which serve both purposes, as for example the giving up of false speech In Darsapurnamasa false speech uttered causes him distress as well as spoils the effect of the rite itself Recognising therefore this twofold nature of rites one should discriminate between them

Those subsidiary actions which lead to the realisation of transcendental results are called the *angas* of a rite The main act which is called the *pradhana* takes precedence in any rite in the event of there being a conflict in purposes, thus rendering the *anga* fruitless These *angas* are again subdivided into (a) *aradupa karakani* or directly contributing subsidiary actions and (b) *sannipatyopakarakāṇi* or indirectly contributing subsidiary actions

Now despite the existence of different Vedic schools the nature of *karma* or rite is univocal These rites are sometimes original or primary (*prakṛtibhutani*) and sometimes modified (*vikṛtibhūtani*) Where a primary form or archetype of a rite is prescribed it is *prakṛti* and where a special subsidiary rite is prescribed it is *vikṛti* *Prakṛti* is three fold Agnihotra, Isti and Soma, Agnihotra is the archetype of all *homas*, Isti the archetype of all Sauryа and Kāmyesti as well as of Dikṣaniya-Soma

sacrifices and finally the Soma is the source of all Agnistoma and Jyotistoma types of higher sacrifices

These different kinds of rites enjoined by the Vedas may also be classified in another sense in four sections (a) *nitya* or permanent, fixed, rites required to be performed throughout one's life on stated occasions, (b) *naimittika* or occasional for special purposes, (c) *kāmya* or optional rite aimed at a special desire, and (d) *pratiṣiddha* or prohibitory rite

Thus one should perform these rites either in their main or subsidiary forms with due regard to their importance For the proper performance of these rites only the first three *varṇas* are allowed by the Vedas e g "the *brahmaṇa* should set up the fire in spring the *rajanya* in summer and the *vaiśya* in autumn' Thus the *śudra* is prohibited from these activities Women too, independently, cannot perform Vedic rites, but where the Vedas enjoin the performance of rites by couples neither the man nor the woman can act separately, they must act conjointly

In its earlier part the Veda describes in detail the doctrine of sacrifice, but at the same time points out the social aspect of Dharma or legal procedure

Since the entire Śruti texts point towards the performance of these sacrificial rites it is necessary to understand how best we can perform the rites enjoined For this purpose the venerable Ācārya Jaimini composed in four chapters his important *Dharmamimamsa*, dealing authoritatively and completely with every aspect of this science On this epoch making *sutra*, Upavarsa, Bhartrmitra, Sabarasvami, Kumārilabhatta, Prabhākara, Murarimisra, Parthasarathimisra, Sālikanatha, Khandadeva, Somanātha Sambhbhatta and other great scholars have written commentaries illumining the many dark corners of this science

The sacrificial rites herein enjoined by the earlier part of the Vedas are for the repayment of the divine debt (*deva ṛṇa*) and it is precisely in that connection that the Science of Mīmāṃsā has come into being. The word *yajña* or sacrifice is derived from the root *yaj* in the sense of *devapūja, sangatikaraṇa* and *dana*, and although it covers properly *japayajña*, *dhyāna-*°, *dravya-*°, *tapo-*°, and *brahma-*°, it is generally extended by common usage to *śrautayajñas* like Jyotistoma. This *yajña* consists of 21 divisions seven each for *pāka yajña*, *havir-*° and *soma-*°.

The seven *pāka-yajñas* are Sravanākarma, Sarpabali, Āśvayujikarma, Pratyavarohaṇa Aṣṭakā, Pārvana, Mādhya and Varsa

The seven *havir yajñas* are Adhāna Agnihotra, Darśapurnamāsa, Cāturmāsya Āgrayana, Nirūdhapaśubandhana and Sautrāmaṇī

The seven *Soma* sacrifices are, Agnistoma, Atyagniṣtoma, Ukthya, Ṣoḍaśī, Vājapeya, Atirātra, and Aptoryāma.

5 The present work.

Three schools of Vedic exegesis have come into being the grammatical, the historical and the ritual. The grammarians seek to interpret Vedic texts by applying grammatical analysis, the historians seek to analyse the historical episodes like those of

Hariścandra, Pramaganda etc while the ritualists study only the manner and practice of the *yajñas* All these three schools have been mentioned by Yāska in his *Nirukta*.

From the ritualistic point only the Yajurveda needs description It is divided into two major recensions called Sukla and Krsna The Sukla-Yajus was revealed to Yajñavalkya by *Āditya* who had assumed the shape of a horse, While Vaiśampāyana was teaching the Yajus which he had learnt from Vyāsa, his disciples undertook severe penance with his permission for atoning an unexpected *bala brahma hatyā* As a result they were called Carakādhvaryus Disregarding them Yājñavalkya decided to perform those austerities by himself Angered by this lack of respect towards other brahmins on the part of Yajñavalkya Vaisampayana asked him to return the Yajus learnt from him Returning these Yajus hymns Yajñavalkya, seeking others, approached the lord Savitr in worship Now the other sages in the shape of *Tittiri* birds ate up the yajus hymns returned by Yajñavalkya This branch was therefore known thereafter as *Taittiriya* The Branch obtained by Yajnavalkya from the brilliant Sun became known as Sukla or Vajasani This last appellation is due to the fact that the Sun god revealed it to Yajñavalkya, having first assumed the shape of a horse It is also called Vajasaneyi This branch was taught by Yājnavalkya to fifteen of his pupils beginning with Kānva In that the *mantra* and *brahmana* portions are separate in this *śākha*, therefore the appellation *Sukla* is appropriate and this fact differentiates it from the Krsna Yajurveda. The Veda studied by the Carakadhvaryus came to be known as Krsna Yajurveda In the Caranavyuhabhāsya it is mentioned 'Being revealed during midday by the brilliant Surya it is called *Sukla*' In the *Vedopakramana* it is said that the Sukla Yajus is to be studied on the full moon day coinciding partly with the fourteenth day whereas the Krsna Yajus is to be studied on the full moon day coinciding in part with the first day of the dark fortnight The Sukla Yajus is generally found to the north of Narmadā and the Krsna to its South

The name Krsna points out the mixed nature of the text and lack of discrimination between the *mantra* and *brahmana* portions in the Samhita and also a certain lack of order Thus in the 2nd Kanda and 5–6 Prapathakas of the Samhita we have Darśapurnamasa Brahmana and Mantra portion In the Ist Kanda and 6th Prapathaka of the Samhita we have Darsapurnamasa–Yajamana In the Brahmana the 3rd Kanda 7th prapathaka deals with Darsapurnamasadhvaryava and Yajamana, the 2nd and 3rd prapathakas deal with Darśapurnamasa-brahmana These instances may be multiplied This kind of mixture does not exist in the Sukla Yajurveda In the Krsna Yajurveda, however, the *mantras* dealing with any one particular rite are not found in one place, they are scattered all over the work, similarly the *brahmana* portion explaining these *mantras* are not found in their proper places Thus according to the traditional arrangement the material is scattered all over the Samhita and Brahmana texts and becomes useless for the ritualist who is not a complete master of this science. In order to obviate the great exertion needed on the part of the

ritualist this new arrangement is being followed.

In the present rearrangement all pertinent material from the Saṃhitā, Brāhmaṇa, Āraṇyaka and Upaniṣad sources connected with each ritual is given at one place, indicating the sources of these texts, with Sayana's commentary on them. All quotations are also traced to their sources

It [redacted] said "Whatever sacrifice he studies, by that his desires are satisfied". It is well known that all the sacrifices cannot be performed by every person. Moreover in these difficult times it [redacted] not possible to study the Vedas in a proper manner. Even the understanding of the texts is difficult. By an ignorance of the injunctions, lack of wealth, laziness and other causes it is not possible for modern Brahmins to perform these duties properly. But even if the practice is impossible we can derive similar benefit, by at least reading those portions of the Vedas which deal with these individual rites. Such a study is made practicable by this division or rearrangement in proper sections. It may be contended that this partial study will not fulfil our desires since the Vedic injunction inculcates the whole study of the entire Vedas. But those who study the whole Veda will continue doing [redacted] inspite of this rearrangement, whereas, persons who desire to read only one rite will utilise gladly the facilities offered by this rearrangement. There is good authority for this rearrangement even in ancient times Thus Saunaka divides the Ṛgveda into Mandala, Sukta and Anuvaka whereas Katyāyana has Astakas. A parallel instance can be cited in Panini's *Aṣṭādhyāyī*. Those studying this great work are at times at a loss to understand the proper connection of ideas whereas grammar is made easy by Bhaṭṭoji Dikṣita by rearranging the order of Panini's *sūtras* in his *Siddhāntakaumudī*.

§6. [redacted]he different sections.

In this rearrangement we have the following sections·

1 Ādhāna.
2 Punarādhāna.
3 Agnihotra.
4 Anvārambhaṇīyeṣṭi.
5 Darśapūrṇamāsa.
6 Āgrāyaṇa.
7 Piṇḍapitṛyajña.
8 Sautrāmaṇī.
9 Soma.
10 Cayana.
11 Jayādihoma.
[redacted] Devikāhaviṃṣi.
[redacted] Vājapeya.
14 Rājasūya.
15 Aśvamedha.
[redacted] Kāmyeṣṭi.
17 Daśahotra.
18 Agnyādi tad-devatā karma.
[redacted] Savaprakaraṇa.
20 Nakṣatra prakaraṇa
[redacted] Puruṣamedha.
[redacted] Vṛṣālambha.
23 Vaśāgarbhadarśanādi.
24 Gavāmayana.
25 Hautraprakaraṇa.
26 Sāvitracayana.
27 Upavīta.
28 Pitṛmedha, Brahmamedha.
29 Brahmavidyā.

भूमिकाविषयानुक्रमः ।

—१—

सर्वं विजयते हि तत्।

भूमिका।

(१) स्वभावनिरूपणम्।

१ सुखाभिलापः—इह हि उच्चावचतमे ब्रह्माण्डगोलके सर्वोऽपि जन्तुमान् स्वभावत एव 'सुखं सुखं' इत्यहर्निशं चिन्तयंस्तदेव कामयतेऽन्विष्यति च तदुपायान्।

२ प्रतिपत्तिद्वैविध्यम्—अन्विष्यंश्च द्वे किल प्रतिपत्ती स्वभावतः प्रतिपद्यते, यथा–नानाविधविषयभासुरं दृश्यजालमिदं किमुपादानकम्? कीदृशी चास्य प्रागवस्था? कथमस्य प्रादुर्भावः? कथं चास्य परिवृद्धिः? किमालम्बा चास्यावस्थितिः? किमवसानश्चास्य प्रत्याहारः? इत्येका, अपरा च "यथा तथा वा भवतु प्रादुर्भावोऽस्याः सृष्टेः, यतः कुतो वा प्रवर्ततामेष प्रवाहः, यत्रकुत्र वा पर्यवसानमुपैतु, किमनया दुरन्तया चिन्तया? अहं पुनः कतमां सरणिमनुसरेयम्? कं वाऽऽचारं प्रतिपद्येय? कथं वा लिप्सितं लभेय?" इति। इमे च द्वे प्रतिपत्ती प्रतिपद्यमानः पुमानहर्निशं तांस्तानुपायानुपयुञ्जानस्तानि तानि साधनानि जिज्ञासमानस्तानि तानि प्रमाणजातानि समूहानः स्वाभीष्टं सम्पिपादयिषुः साटोपं प्रयतते।

३ श्रेयःप्रेयसी—एवं स्वभावत एव विषयविषयैरिन्द्रियैस्तांस्तान् स्वाभीष्टानापातरमणीयान्विषयानभिलषंस्तदास्वादनगृध्नुः स्वभावत एव तत्संपादनायाहर्निशमासञ्जयत्यात्मानं। य एते विषया स्वाकारवासनोद्बोधनेन विसिन्वन्ति पुरुषम्, ते प्रेयःपदेन शास्त्रे व्यपदिश्यन्ते। यत्पुनरग्रे दुरवगाहमिवोद्वेगकरमिव भासमानं केनचित्प्रयत्नेन पुनः पुनरनुशील्यमानं निर्विक्षेपेण चेतसाऽऽस्वादयितुमुपक्रम्यमाणं क्रमेण विगलितवेद्यान्तरमानन्दमनुभावयदन्ते तादात्म्यमेवापादयति, तदेतद्वस्तु श्रेयःपदेन व्यवह्रियते उपनिषदि। जन्तुमतां स्वाभाविकी प्रवृत्तिः प्रेयसि, विमर्शाधीना च श्रेयसि।

४ एषणात्रयम्—एवं सुखं कामयमानो जन्तुस्तत्साधनान्यपि नान्तरीयकतया कामयत एव। एषैव कामना उपायेच्छाशब्देन व्यपदिश्यतेऽभियुक्तैः। इतरेच्छाधीनेच्छा ह्युपायेच्छा, इतरेच्छानधीनेच्छा हि फलेच्छा। अत एवेतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलत्वमामनन्ति शिष्टाः, तादृशं च फलं सुखमेव। तदिच्छायां सत्यामुपायेच्छाऽवश्यम्भाविनी। उपायाश्च पुनः पुत्राः, वित्तं, कीर्तिः, मानः, गोभूहिरण्याद्यर्थजातमित्येवमाद्य ऐहिकाः, आनुश्रविकाः स्वर्गादिलोकरतास्च विषयाः। तत्र पुत्रोत्पादनाय दारसङ्ग्रहादिविषयिणीच्छा पुत्रैषणेति, गोभूहिरण्यादिवित्तविषयिणीच्छा वित्तैषणेति, मानविभवादिविषयिणीच्छा लोकैष-

णेत्येवमिमास्तिस्र एषणाः प्रथन्ते । तत्र वित्तस्य दैवमानुषभेदेन द्वैविध्याश्रयणेनैहिकपारलौकिकविषयकेच्छाया अनुगमेन लोकैषणायामन्तर्भावः सुकर इति द्वे एवैषणे इत्यपि विद्वांसो वर्णयन्ति । ताश्चैता एषणाः स्वाभाविक्यः ।

५ ऋणत्रयम् (पितृऋणम्)—सुखं पुनरिन्द्रियार्थसंयोगजन्यमेवेति निश्चिन्वाना विपन्न इन्द्रियाधिष्ठानभूतेऽस्मिन् देहे साम्प्रतमुपलभ्यमानैः पशुपुत्रकलत्रादिभिर्वियुज्येमहि, ततश्च सुखात्परिभ्रष्टा भवेमेत्यवश्यम्भाविनोऽपि मृत्योर्बिभ्यतश्चिरस्थायित्वमेवात्मनोऽभिलषन्ति जनाः । नियतेर्दुरुल्लङ्घनीयतामाकलयन्तो देहे विनष्टेऽपि "यावदस्मिंल्लोके पुरुषः पुण्येन कर्मणा श्रूयते, तावदयं स्वर्गे लोके वसति" इति श्रुत्यनुरोधेन पुत्रपौत्रादिक्रमेण गृहक्षेत्रकलाधारादिकं शाश्वतं प्रवर्तयिष्याम इति सम्भावयन्त आत्मनः पुरुषायुषावस्थानं, स्वोपदर्शितमार्गानुगामिन्याः प्रजायाः सान्तत्येनाभिवृद्धिं च स्वरसतः कामयमानाः संदृश्यन्ते । रागत एव सर्वेषामुपस्थादीन्द्रियतर्पणे प्रवृत्तिः । तत्र च बलवत्प्रवर्तमाना अनायासेनैव सामान्यतः प्रजामनुविन्दन्ति । अवश्यं हि प्रजोत्पादनं गृहिणाम् । पुत्रपौत्रादिपरम्परया शाश्वतावस्थानं यच्चिकीर्षितं पितृपितामहादीनां, तदवश्यं निर्वोढव्यं पुंसा । अन्यथा हि तदभीष्टानिर्वहणरूपमृणं बाधते । तन्निर्वहणमेव पित्रृणापाकरणं समामनन्त्यभियुक्ताः । (ऋषिऋणम्—) एवं निसर्गत एव सर्वः पुरुषः पश्वादिभ्य आत्मनो वैलक्षण्यं ज्ञानप्रचयेनैव मन्यमानोऽहर्निशमधिकाधिकं ज्ञानं सञ्चिचीषते । तच्च ज्ञानं बाह्यैरिन्द्रियैर्मनसा च जायमानं गत्वन्तं तृप्तिमावहतीत्यतीन्द्रियविषयकमपि किञ्चिज्ज्ञानं स्यादिति सम्भावयति, तत्र च प्रमाणमपि यावच्छक्यमन्विष्यति, तादृशज्ञानसाधनं च बहोः कालादध्यापकपरम्परया प्रवर्तमानं वेदराशिमेव समाकलयन्नपि पित्रादिपरम्परया स्वयं सम्पादितं प्रमाणभूतं स्वाध्यायं स पुत्रोऽपि यथावदनुवर्तयामित्यनुसन्दधानः सञ्चिकीर्षत्युपनयनादिना पिता पुत्रम् । अतो ज्ञानाभिवृद्धौ स्वारसिक्येव प्रवृत्तिर्दृश्यते लोकानाम् । तत्र ज्ञानसाधनमागमादन्यच्छ्रेयस्करं प्रमाणं नोपलभन्ते । आगमश्च तत्प्रवर्तकैर्ऋषिभिः शिष्यप्रशिष्यप्रणाड्याऽध्ययायपदविच्छेदेनानुप्राप्यमाणो "मयाप्येतन्नी सन्ततिमनुप्रापणीय इत्येषा कार्यधूर्मदीयशिरसि निपतिता" इति जानन्तः परम्परामनुपालयन्तीत्येतदार्षमृणमित्याख्यायते । (दैवऋणम्—) एवं त्यागस्वभावो हि पुमांस्तं समर्थजातं मनसा त्यजन्नेवास्त इति तादृशमधिकारिणमुपलभ्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपं यागं विधत्ते श्रुतिः । प्रत्यहं वचनादानगमनविसर्गानन्दात्मिकां लोकयात्रां निर्वहन् भूताभिमानिभिर्देवैरेव स्वस्वविषयसन्निधापनेनोपक्रियमाणः किं बहुना तदनुग्रहाभावे शलाकामपि स्पन्दयितुमशक्तो देवानामुपकारभारं शिरसि वहन्नात्मानं मोचयितुमर्हति । एतद्धि दैवऋणमित्याख्यायते ।

६ चातुर्वर्ण्यम्—चातुर्वर्ण्यं नाम—जन्मान्तरानुशीलितपरिचरण-कृषि-पराक्रम-विज्ञानवतां चतुर्विधानां पुरुषाणामिहोत्पत्त्यैव शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणभावमुपजग्मुषां स्वभावविभजनेन । यत्तु—कैश्चिदुच्यते "अन्यत्राविद्यमानोऽयं चातुर्वर्ण्यविभागो भारतीयैरेव स्वक-

पोलेन फलितो जनानां मनसि पारस्परिकं विद्वेषमुपजनयन् श्रेयसो वियोजयति भारतीयान्, पातयति चावनतिगर्ते" इति । तदेतदसमञ्जसम्, एकस्मिन्नेव गृहे चत्वारो भ्रातरः कौटुम्बिकीं धुरमुद्वहन्तः श्रमं विभज्य स्वस्वानुरूपं कर्म कुर्वाणाः सप्रणयं साभिमानं च लोकयात्रां निर्वहन्ति, तद्वदेव स्वभावनियतानि कर्माणि कुर्वाणाश्चत्वार एकामेव राष्ट्रधुरं सप्रणयमुद्वक्ष्यन्ति, अत एतस्यैव स्वभावप्रभवैर्गुणैर्विभज्य वर्णव्यवस्थां तानि तानि कर्माण्युपदिशति श्रुतिः । स्वभावश्चैष समेषामपि मानुषाणां साधारणो निखिलेऽपि जगतीतले सूक्ष्मो जागर्त्येव । परं तमेतं विविच्य पूततमैः समुचिततत्तदाचारैर्दोर्ध्यमापाद्याधपावदविच्छेदेनासङ्कीर्णतया वर्णव्यवस्थां पर्यपालयन्नार्या इति महदिदं पौष्कल्यं भारतीयानामखिलमहीमण्डलसमभिनन्दनीयम् ।

७ पुरुषार्थाः—सर्वेषाम् स्वभावत एव सुखमभिलषणीयमित्यसकृदवोचाम । तदेव च पुरुषैरर्थ्यमानत्वात्पुरुषार्थपदेनाभिलप्यते । तच्च पुरुषस्वभाववैचित्र्याच्चतुर्विधमभीप्स्यते । (कामः—) केचित्—विषयेन्द्रियसंयोगजन्यमेव सुखमनुविन्दन्तः कृतार्थमात्मानं मन्वते । (अर्थः—) इतरे तु—अखिलविषयाणां सम्पादकं रिक्थमेवाकलयन्तस्तत्प्राप्ति—तत्परिवर्धन—तत्सङ्ग्रह—तदभिमर्शन—तत्परिगणनादिजन्यं सुखमेव प्रधानं मन्यमानास्तत्सम्पादनेन धन्यमात्मानमाकलयन्ति (धर्मः—) अपरे पुनरुदारधिषणाः—ऐहिकं पारत्रिकं च सत्कीर्तिप्रमुखादिनिबन्धनं शर्म श्रेयस्तमं मन्यमानास्तदर्थमेव प्राणैरपि पणैरायुरुपक्षपयन्ति, कृतार्थयन्ति च स्वात्मानम् । (मोक्षः—) अन्ये पुनर्महात्मानः—ऐहिकं पारत्रिकं च दृश्यजातं 'न नैजं सुखं सम्पादयितुमीष्टे मृगतृष्णिकासलिलमिव' इति निश्चिन्वाना दृश्यविमोकेन स्वरूपानुसन्धानेनैकात्यन्तिकं दुःखासम्भिन्नं विसारितवेद्यान्तरं कमपि साक्षात्भूमिमानन्दं प्रेप्सन्तस्तदर्थमेव च सर्वत्यागवृत्तिमाश्रयन्तस्तृणमिव ब्रह्माण्डभाण्डं सम्भावयन्तः स्वात्मानमेव निष्कलं ध्यायमाना अमृतमये ह्रद इव निमज्जयन्त्यात्मानम् । इदं पुनश्चतुर्विधमपि सुखं कामार्थ—धर्ममोक्षशब्दैरभिलपितुं पार्यते, अभिलपन्ति चाभियुक्ताः । एवंविधं च चतुर्विधं सुखं प्रधानं मन्यमानानां क्रमशः शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणाख्या अपि व्यपदेष्टुं शक्यन्ते । ऐन्द्रियकमेव सुखं प्रायेण श्रेयस्तमं मन्यते शूद्रः । अर्थलाभेनैव कृतार्थं स्वं मन्यते वैश्यः । मानकीर्त्याद्यभ्युदयसुखमेव परमं मन्यते क्षत्रियः । ज्ञानजन्यस्वानन्दसाम्राज्यलाभमेव श्रेयांसं मन्यते ब्राह्मणः । बाहुल्येनैता वृत्तयः सन्दृश्यन्ते तेषु तेषु ।

(२) प्रामाण्यविचारः ।

८ प्रमाणलक्षणम्—जगति 'मानाधीना मेयसिद्धिः' इति न्यायेन निर्णिनीषितं किमपि वस्तु प्रमाणेनैव निर्णेतव्यं भवति । प्रमाणं च प्रमाकरणम् । प्रमा हि नाम सा, यस्या उत्तरकाले बाधबुद्धिर्न सम्भवति, या चानधिगतं वस्तु विषयीकरोति । तथा च—अनधिगताबाधितार्थबोधकत्वं प्रामाण्यम् ।

९ प्रमाणानि—प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिसम्भवैतिह्यचेष्टा इति प्रमाणानि नव ।

१० प्रमाणानां नैकविधत्वम्—तत्र चेयत्तायां विप्रतिपद्यन्ते दार्शनिकाः—

(१) प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति चार्वाकाः सङ्गिरन्ते । प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणम् । ज्ञाने प्रत्यक्षत्वञ्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वम् । तथाच "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तम् विद्यमानोपलम्भनत्वात्" इति सूत्रयामास भगवाञ्जैमिनिः १ । १ । ६ ।

(२) प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे प्रमाणे इति वैशेषिकाः, बौद्धाः, आर्हताश्च । अनुमानं चानुमितिकरणम्, अनुमितिश्च धूमादिरूपव्याप्यज्ञानेन पर्वतादौ जायमानं वह्न्यादिरूपव्यापकज्ञानम् । तत्र वैशेषिकाः शब्दं प्रमाणयन्तोऽपि "एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात्मदुच्चारितवाक्यवत्" इत्यनुमानविधयैव तत्प्रामाण्यमाचक्षत इति तेऽपि प्रमाणद्वयवादिन इत्याख्यायन्ते ।

(३) प्रत्यक्षानुमानशब्दास्त्रीणि प्रमाणानीति साङ्ख्यादयः । प्रत्यक्षानुमानोपमानानि त्रीणि प्रमाणानीति नैयायिकैकदेशिनः ।

(४) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वारि प्रमाणानीति गौतमीयाः ।

(५) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तयः पञ्च प्रमाणानीति प्राभाकराः ।

(६) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धयः षट् प्रमाणानीति भाट्टा वेदान्तिनश्च ।

(७) सम्भवैतिह्ये इत्यधिके द्वे प्रमाणे इत्यष्टप्रमाणवादिनः पौराणिका ऐतिह्यविदश्च ।

(८) चेष्टापीति नवप्रमाणवादिनस्तान्त्रिकाः । उपमानादीनां प्रमाणानां लक्षणानि विस्तरभिया नेह वितन्यन्ते ।

११ शब्दप्रमाणप्राबल्यम्—एवं विप्रतिपन्नेष्वपि दार्शनिकेष्वास्तिकदार्शनिकाः शब्दस्य प्रामाण्ये न केऽपि विवदन्ते । अथैषां प्रमाणानां कृतायां बलाबलचिन्तायां शब्द एव बलवत्प्रमाणमिति समस्वरमङ्गीक्रियते प्रामाणिकैः । यतो हि प्रत्यक्षादिषु प्रमाणेषु पुरुषमतिसंस्पर्शाद्भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादयो बहवो दोषाः संभवेयुः, सम्भवन्तश्च तत्प्रमाणजन्यासु ज्ञप्तिषु तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपमप्रामाण्यं प्रत्याययेयुः । प्रत्यक्षमपि इन्द्रियदोषात्, प्रमातृदोषात्, प्रमेयदोषात्, क्वचिदागन्तुकदोषाच्च याथातथ्येन वस्त्ववबोधयितुं न पारयते, प्रत्युत विपर्यस्तमेवावबोधयति, यथा—चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षम्, यथा वा—चन्द्रातपादौ रक्तवस्त्रस्यापि नीलिमप्रत्यक्षम् । एवमन्यत्रापि यथायथमूह्यम् । सदेयं प्रत्यक्षस्यैव विपर्ययजनकत्वे तदुपजीवकानामनुमानादीनां विपर्ययजनकत्वे कः संशयः ? अत्र भ्रमप्रमादादीनां पुरुषदोषाणां मनागपि न संस्पर्शः, यद्विषये

चातीन्द्रिये प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि प्रसरमलभमानानि कुण्ठीभवन्ति, तादृशमलौकिकमचिन्त्यं तत्त्वमवगमयच्छास्त्रमेव प्रमाणमूर्धन्यभावमाटीकत इति नैतत्तिरोहितं प्रेक्षावताम् ।

(३) वेदविस्तारः ।

१२ वेदस्वरूपादिविचारः—वेदः, श्रुतिः, आम्नायः, ब्रह्म, त्रयी, शास्त्रमित्यनर्थान्तरम् । वेदः—"विद्यते—ज्ञायते, लभ्यते वाऽनेन पुरुषार्थः" इति व्युत्पत्त्या पुरुषार्थसाधनभूतोऽनादिसिद्धो मन्त्रब्राह्मणरूपः शब्दराशिः । यद्वा—

'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते' ॥ ४ ॥

श्लो॰ वा॰ शब्दपरिच्छेदः

इति वचनादिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थमलौकिकमुपायं वेदयति ज्ञापयति इति वेदः 'विद ज्ञाने' इति धातोः । मीमांसकास्तु—शब्दस्य नित्यत्वमिच्छन्तोऽपौरुषेयं वाक्यं वेद इति लक्षयन्ति । स ह्यव्यभिचारेण तत्तत्स्वरवर्णमात्रापूर्वकमधिकारिभिः सर्वकालं सर्वदेशेषु पठ्यमानोऽनादिरिति निश्चीयते । उपष्टभ्नाति चैनमर्थं 'यः कल्पः स कल्पपूर्वः' (मीमांसान्यायप्रकाशः) इत्यादिव्याप्तिसिद्धमनुमानम्, 'वाचा विरूपनित्यया' (ऋ.सं.८–८–६४–६) इति श्रुतिश्च । केचित्पुनः शब्दानां नित्यत्वमसहमानाः पुरुषप्रणीतमेव वेदं मन्यन्ते । पुरुषस्तु नास्मदादिः, येन भ्रमप्रमादविप्रलम्भादिदोषसंस्पृष्टत्वेनाप्रामाण्यं वेदस्य शङ्क्येत । किन्तु सर्वज्ञः सर्वशक्तिः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः परमेश्वर एव । तत्प्रणीतत्वाद्वेदस्य प्रामाण्यम् । अत एव शास्त्रयोनित्वाधिकरणे (ब्र.सू.भा. १।१।३) ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति समर्थितमिति । वस्तुतस्तु—नैतावता वेदस्य पौरुषेयत्वमापतति, यतः "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्—यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः" (२–४–१०) इत्यादिश्रुत्या निःश्वसितत्वाभिधानेनार्थानुसन्धानपूर्वकमनुच्चरितत्वान्न तत्प्रणीतत्वम् । 'अर्थं बुध्वा वाक्यरचना' इति न्यायेन स्वोत्प्रेक्षाविषयार्थाभिसन्धिपूर्वकोच्चारणविषयत्वमेव हि तत्प्रणीतत्वम् । यथा—रघुवंशमहाभारतादौ । अथवा सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वमेव पौरुषेयत्वम् । सर्गाद्यकाले भगवान् परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदसमानानुपूर्वीकं वेदं ब्रह्मण उपदिशतीति सजातीयोच्चारणापेक्षत्वादीश्वरोच्चारणस्यापि न पौरुषेयत्वं प्रसज्यते । सर्गादिमारभ्याद्ययावदध्यापकपरम्परया 'श्रूयते' इति श्रुतिः कर्मणि क्तिन् । म्ना अभ्यासे इति धातोः आ—समन्तात् 'अभ्यस्यते' इत्याम्नायः । वेदाभ्यासो हि द्विजानामावश्यक इत्यवोचाम । 'बृहि वृद्धौ' इत्यतो निरतिशयवृद्धिमत्त्वात् "अनन्ता वै वेदाः" इति श्रुतेर्ब्रह्मशब्दो वेदमप्याचष्टे । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इति कोशात् । वेदस्य ऋग्यजुःसामरूपत्वात्त्रयी, त्रिधैव व्यभाजि

भगवानाम्नायो जैमिनिना । यथा चैतत्तथाऽभिधास्यते । न चात्र शङ्कनीयम्—'अथर्वाख्यचतुर्थवेदस्य सत्त्वात्कथं त्रयीति कथ्यत इति । उक्तप्रकारत्रय एव तस्यान्तर्भावात् । आथर्वणिका मन्त्राः पादव्यवस्थावन्तो ऋक्ष्वन्तर्भवन्ति, तदितरे यजुःषु । अनन्तानां वेदराशीनां साकल्येनाध्येतुमशक्यत्वादध्ययनसौकर्याय दयालुभिर्बादरायणादिभिः पूर्वाचार्यैर्वेदश्चतुर्धा, तत्र च प्रतिवेदमनेकधा शाखोपशाखादिभिर्व्यभाजि । नैतावता जैमिन्युक्तासङ्कीर्णऋगादिलक्षणानुरोधेन त्रयीत्वं व्याहन्यते ।

'शासु अनुशिष्टौ' इति धातोः 'हिताहितमनुशास्ति' इति शास्त्रं वेदः । तदनुसारित्वेन चान्येषु शास्त्रशब्द उपचर्यते, धर्मशास्त्रं, न्यायशास्त्रमित्यादौ । अत एव च 'शास्त्रयोनित्वात्' 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते' इत्यादौ शास्त्रपदेन वेद एव विवक्षितः । अयं च वेदः शौनककात्यायनप्रभृतिभिराचार्यैर्मण्डलानुवाकादिरूपेणाष्टकाध्यायादिरूपेण चाध्येतृसौकर्याय विभज्य दर्शितः ।

१३ शाखास्वरूपम्—अपरिच्छेद्यस्य वेदमहावृक्षस्य चातुर्होत्रे यज्ञे विनियोगसौकर्यमापादयितुमृग्यजुःसामाथर्वरूपेण विभज्य पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तूंश्चतुरः शिष्यानध्यापयामास भगवान् बादरायणः । ते चाध्यापिताः स्वं स्वं वेदमनेकधा विभज्य शिष्यानध्यापयामासुः । त एव वेदविभागाः संहिताब्राह्मणारण्यकरूपाः शाखाशब्देनोच्यन्ते ।

१४ शाखाभेदाः—एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाऽथर्वणः इति महाभाष्योदाहृतवचनात्चतुर्ष्वपि वेदेषु बह्व्यः शाखाः सन्तीति प्रतीयते । तासु च साम्प्रतमृग्वेदे शाकलबाष्कलादयः, यजुर्वेदे तैत्तिरीयकाण्वमाध्यंदिनादयः, सामवेदे कौथुमीराणायनीयादयः, अथर्वणवेदे च शौनकीयादय इति कतिपया एव शाखा समुपलभ्यन्ते, 'भुक्तानि विष्णुवृन्दानि गिलिता रुद्रकोटयः' इत्यादिना वोघूयमानमहामहिमशालिनः किमिव हि नाम दुष्करं कालात्मकस्य परमेशितुः । न केवलं वेदशाखानामेव, अपितु जन्मसंस्कारादीनामप्युच्छेदो दृश्यते, अत एवाहुर्न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्याः—

> "जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।
> ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम्" ॥ २–३ ॥

पूर्वं हि मानस्यः प्रजाः समभवन्, ततोऽपत्यैकप्रयोजनमैथुनसम्भवाः, ततः कामावर्जनीयसन्निधिजन्मानः, इदानीं देशकालाद्यव्यवस्थया पशुधर्मादेव भूयिष्ठाः । पूर्वं चरुप्रभृतिषु संस्काराः समाधायिषत, ततः क्षेत्रप्रभृतिषु, ततो गर्भादितः, इदानीन्तु जातेषु लौकिकव्यवहारमाश्रित्य । पूर्वं सहस्रशाखो वेदोऽध्यगायि, ततो व्यस्तः, ततः पञ्च एकः, इ-

दानीं तु क्वचिदेका शाखेति । पूर्वमृतवृत्तयो ब्राह्मणाः प्राद्योतिषत, ततोऽमृतवृत्तयः, सम्प्रति प्रमृतसत्यानृतकुसीदपाशुपाल्यश्ववृत्तयो भूयांसः । पूर्वं दुःखेन ब्राह्मणैरतिथयोऽलभ्यन्त, ततः क्षत्रियातिथयोऽपि संवृत्ताः । ततो वैश्यान्नेशिनोऽपि, सम्प्रति शूद्रान्नभोजिनोऽपि । पूर्वममृतभुजः, ततो विघसभुजः, ततोऽन्नभुजः, सम्प्रत्यघभुज एव । पूर्वं चतुष्पाद् धर्म आसीत्, ततस्तप्यमाने तपसि त्रिपात्, ततो म्लायति ज्ञाने द्विपात्, सम्प्रति जीर्यति यज्ञे वानैकपात् । सोऽपि पादो दुरागतादिविपादिकाक्षतदुःखोऽश्रद्धामलकलङ्कितः कामक्रोधादिकण्टकक्षतजर्जरः प्रत्यहमपचीयमानवीर्यस्तयेतस्ततः स्खलन्निवोपलभ्यते इति ।

१५ कर्मणि मन्त्राणामावश्यकता विचारः—मन्त्रब्राह्मणोभयात्मके वेदे मन्त्रत्वप्रकारकाभियुक्तोक्तिविषयीभूता मन्त्राः प्रयोगसमवेतमर्थं स्मारयन्तः कर्मणोऽङ्गभावमुपयान्ति । ननु मन्त्रैरेव देवादयः प्रयोगसमवेता अर्थाः स्मर्तव्या इति कोऽयमभिनिवेशः ? । यावता नामाख्यातोपसर्गनिपातादिभिर्मन्त्रगतानुपूर्वीभाग्भिस्तद्विपरीतक्रमभाग्भिर्वाऽर्थाः स्मर्तुं शक्यन्त इति । नैष दोषः । पुरुषाणामनित्यविज्ञानवत्त्वादशिक्षितत्वान्मन्दशिक्षितत्वाद्विस्मरणशीलत्वाद्वा ते यथार्थं देवादीन्नामाख्यातोपसर्गनिपातादिभिर्नाभिदध्युः । ततश्च देवानामपराध्येयुरयथावत्प्रयुञ्जानाः । ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदर्शो देवाः स्वल्पमप्ययथावदभिधानं न मर्षयेयुः । अमर्षयन्तश्च नोपतिष्ठेयुः कर्मणि । देवताविहीनं च कर्म न स्वं फलं प्रसवितुमीष्टे, इत्येवं कर्मफलासम्पत्तिरेव प्रसज्येत । प्रत्युत दुरितमप्युत्पद्येत । तस्मान्मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः स्मर्तव्यः । अत एव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः कयाचित्प्रयोगपरिपाट्या व्यवस्थिता मन्त्रा इति व्यपदिश्यन्ते । अत एव चाह भगवान् यास्कः—"पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे" (निरु. २–७) इति ।

१६ मन्त्रानर्थक्यविचारः—ननु मन्त्राणां नियतानुपूर्वीकत्वाल्लोके चार्थवतां शब्दानामानुपूर्वीविभेदेऽपि विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वादेते मन्त्रा अनर्था एवेति न कर्माङ्गतामावहन्ति । किञ्चार्थप्रतिपादकत्वाभ्युपगमेऽपि क्वचिन्मन्त्राणां प्रयोगानन्वय्यर्थबोधकत्वं संदृश्यते । यथा—'ओषधे त्रायस्वैनम्', 'स्वधिते मैनं हिंसीः' इत्यादिषु । क्वचिच्च मिथो व्याहतार्थबोधकत्वमपि संलक्ष्यते, यथा—'एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः,' 'असङ्ख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम्' इत्यादौ । तस्मादनर्थका मन्त्राः कर्मकरणतां न प्रतिपद्यन्त इति चेन्नैवम् । लोके हि यादृशाः शब्दा यादृशमर्थं समर्पयितुं प्रामाण्यमुपयान्ति, तादृशा एव शब्दा मन्त्रेष्वानुपूर्वीविशेषभाञ्जो दृश्यन्त इति तत्सामान्यान्मन्त्राणां प्रामाण्यं दुर्निवारम् । केवलं नियतानुपूर्वीकत्वमेव यद्यनर्थत्वे हेतुः स्यात्, "इन्द्राग्नी, पितापुत्रौ" इत्यादिनियतानुपूर्वी-

१ ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैनापि जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
मनुस्मृतिः ४–५–६.

२ अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्—मनुस्मृ. ३–११८

र्काणां प्रयोगाणामर्थवत्त्वमेव नोपपद्येत । अतो न युज्यते नियतानुपूर्वीकत्वेन मन्त्राणामनर्थत्वशङ्का । नापि विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन तादृशी शङ्का घटते । 'स्वधिते मैनं हिंसीः' इत्यत्र यद्यपि छिदारूपा हिंसाऽऽपाततः प्रतीयते, तथापि यज्ञकर्मोपयोगित्वादभ्युदयार्थत्वेन तस्याः क्रियाया हिंसात्वमेव नास्ति, परमारोग्यसम्पादनाय चिकित्सकस्य रुग्णाङ्गुलिविच्छेदनरूपक्रियाया इवेति न विरोधः । 'एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे' इत्यत्रापि रुद्रस्य परमैश्वर्ययोगादेकरूपधारणं सहस्रावस्थानं चोपपद्यते इति न काचिदनुपपत्तिः ।

१७ मन्त्राणां संहिताविचारः—त एते मन्त्रा आनुपूर्वीविशेषेण समुचिताः संहितापदेन व्यपदिश्यन्ते वैदिकैः । तदितरो वेदभागो ब्राह्मणशब्देन व्यवह्रियते । इयं हि संहिता रावणादिभिर्विभज्यमानानां पदानां प्रकृतिः, तद्विकाराश्च पदानीति केचिदाचार्या मन्यन्ते । अपरे पुनः पदान्येव संहन्यमानानि संहिता भवति, अतः पदान्येव प्रकृतिः, विकृतिः संहितेति सङ्गिरन्ते । किमुनरत्र साधीयः ? इति भवति वीक्षा, 'संहिता प्रकृतिः पदानि विकृतिः, उताहो पदान्येव प्रकृतिर्विकृतिः संहिते'ति । अत्रैषा समाहितिः—मन्त्रद्रष्टॄणामृषीणां तपःप्रभावेणाभिव्यज्यमानो मन्त्रः संहितारूपेणैवाभिव्यज्यते न पुनः पदैः, ब्राह्मणा अध्यनूचानाः संहितामेव पूर्वमध्यापयन्ति, अधीयते चाध्येतारः, मन्वते च तावतैवात्मानमधीतस्वाध्यायम्, यज्ञकर्मस्वपि संहितयैव मन्त्रा विनियुज्यन्ते न पुनः पदैः, यदि पदान्येव प्रकृतितामविन्दिष्यन्, तर्हि पदैरेव ऋषीणां मन्त्रोऽभिव्यक्ष्यत, पदान्येवाध्यापयिष्यन् ब्राह्मणा अध्यैष्यन्त चाध्येतारः, पदैरेव विन्ययोक्ष्यन्त मन्त्राः कर्मसु, नत्वेवत्सर्वमस्ति । तस्मादेतैर्हेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्विकृतिः पदानीति स्पष्टं प्रतीमः ।

१८ मन्त्राणामृषिदैवतछन्दोविचारः—मन्त्राणामृषिः, दैवतं, छन्द इत्येतत्त्रयमविदित्वा क्रियमाणं कर्म नैव फलेमहितामश्नुत इति सर्वेषामाचार्याणां समयः । श्रुतिश्चैवमभिधत्ते—"मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयछन्दोदैवतवित् याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छतीत्येताभ्यामेवानेवंविदो यातयामानि छन्दांसि भवन्ति, स्थाणुं वर्च्छति, गर्ते वा पात्यते, प्रमीयते वा, पापीयान् भवतीति विज्ञायते" (ऋ. सर्वा.) इति । स्मर्यते च—

"अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च ॥
योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः ॥ १ ॥" इति । (पड्गुरुभाष्ये.)

अपि च—"ऋषिच्छन्दो दैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वरावपि ।
अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते" ॥ इति । (पड्गुरुभाष्ये.)

विनियोगोऽपि मन्त्राणामवश्यं विज्ञेयो भवति । (ऋषयः—)मन्त्राणां द्रष्टारः (स्मर्तारः) ऋषयः, न पुनः कर्तारः । "कालापकं काठकं" इति संज्ञा तु "तेन प्रोक्तं" इत्यनुशासनानुरोधेन कलापकठादिऋषिकर्तृकप्रवचनविषयत्वेनाप्युपपद्यते । अत एव भगवाञ्जैमिनिः—"आख्या प्रवचनात्" (जै. १–१–३०) इति सूत्रयामास । श्रुतिरप्याचष्टे—

"अजान्ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्" इति । स्वयम्भु ब्रह्म वेदः, तपः कुर्वाणानृषीन् प्रति, अभ्यानर्षदाभिमुख्येनागच्छत्, मनसि प्रतिभातोऽभूदित्यर्थः । अत एव भगवान् यास्कोऽपि—"ऋषी गतौ" इति धातोः "ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्थकाः" इति न्यायेन ऋषन्ति—जानन्ति अमुष्मात्कर्मण एवमर्थवता मन्त्रेण संयुक्तादमुना प्रकारेणैवं-लक्षणः फलविपरिणामो भवतीति ऋषयः इति । 'यस्य वाक्यं स ऋषिः' इति सर्वानुक्रमण्यां 'यस्य वाक्यं' इत्यत्र यद्दृष्टं वाक्यमित्यर्थोऽध्यवसेयः । (देवता—) अथ सर्वेषां मन्त्राणां तात्पर्येण प्रतिपाद्यमानोऽर्थो देवताशब्देनाभिधीयते । यत्काम ऋषिर्यस्या देवतायाः प्रसादेनाहममुष्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येवां बुद्धिं पुरोधाय मन्त्रेण स्तौति सा तन्मन्त्रस्य देवता भवति । यथाह भगवान् यास्कः—"यत्कामऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दैवतः स मन्त्रो भवति" इति । देव एव देवता इति स्वार्थे तल्, देवतैव दैवतमिति स्वार्थेऽण्, दीव्यति प्रकाशत इति दैवतम्, अत एव तत्रभवता षड्गुरुणा सर्वानुक्रमणीभाष्ये "दानादिसर्वकल्याणगुणयोगी पचाद्यच्, देवः देवात्तल-न्तात्स्वार्थेऽण् दैवत"मित्युक्तम् । (छन्दः—) छादयति वक्तारं पापात्कर्मण इति छन्दः । "छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणः" इति श्रुतेः । तथाऽन्यत्रापि—"यदेभिरा-त्मानमाच्छादयन् देवा मृत्योर्बिभ्यतः, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्" इति विज्ञायते ।

१९ मन्त्राणां त्रैविध्यम्—ते मन्त्राः पुनस्त्रिविधा ऋचः सामानि यजूंषि चेति । "तेषा-मृक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था" (अ.२. पा १. अ.१०) इति जैमिनिसूत्रानुरोधेन पादव्य-वस्थायन्मन्त्रत्वमृक्त्वम् । गीतित्वे सति मन्त्रत्वं सामत्वम् । एतदुभयभिन्नत्वे सति मन्त्रत्वं यजुष्ट्वम् ।

२० ऋचां त्रैविध्यम्—ता ऋचः पुनस्त्रिविधाः परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मि-क्यश्चेति । तथा चोक्तं यास्केन—"तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः आध्यात्मि-क्यश्चेति" । अयं च त्रैविध्येन विभागो ऋचां गूढार्थत्वेन । अनेन ऋग्विभागेनैव यजूं-ष्यपि विज्ञातानि भवन्ति । तत्र परोक्षकृतानां लक्षणं स एवाह—"तत्र परोक्षकृताः सर्वाभि-र्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते, प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य" यासु परोक्षत्वेन सर्वनामभिः प्रथमपुरुषेण च निर्देशो भवति, ताः परोक्षकृताः । यथा—'इंद्रो दिव इंद्र ईशे पृथिव्याः' इत्यादौ । यासां सम्बोध्यमुद्दिश्य त्वमादिपदैर्निर्देशः क्रियते ताः प्रत्यक्षकृताः । यथा—"त्वमिन्द्र बलादधि, वि न इन्द्र मृधो जहि" इत्यादौ । आत्मानमुद्दिश्य याः प्रवृत्ताः, ता आध्यात्मिक्यः । यथा—'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि' इत्यादौ । एतेषु च मन्त्रेषु निविल्कुन्तापवालखिल्यपरिशिष्टादयोऽन्त-र्भवन्ति ।

२१ ब्राह्मणलक्षणम्—निरुक्तमन्त्रभिन्नवेदत्वम् ब्राह्मणत्वम् । आह च जैमिनिः—'शेषे ब्राह्मणशब्दः' (२–१–८–३२) इति ।

२२ आरण्यकम्—ब्राह्मणगत एव कश्चिद्भागोऽरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकमित्याख्यायते। एतच्चारण्यकमनधीत्य न स्नातको भवतीति प्रसज्यते।

२३ उपनिषदः—'उप=नितरां सादयति=आपयति ब्रह्म' इत्युपनिषद्ब्रह्मविद्या। तत्प्रतिपादके वेदशिरोभागे उपनिषच्छब्द उपचर्यते। ताश्चोपनिषद ऐतरेयतैत्तिरीयबृहदारण्यकप्रभृतयः श्रूयन्ते।

२४ अङ्गानि—वेदात्प्रतीयमानोऽर्थः शिक्षाकल्पसूत्रादिभिः प्रतिनियतस्वरूपेण विज्ञायत इति वेदवाक्यजन्यशाब्दबोधोपकारकत्वात्तान्यङ्गपदव्यपदेशभाञ्जि भवन्ति। परम्परयोपयोगीनि मीमांसान्यायादीन्युपाङ्गपदेन व्यपदिश्यन्ते। तानि चाङ्गानि शिक्षाकल्पसूत्रव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाणीति षट्। स्वरव्यञ्जनाद्यभिव्यक्तिसाधनत्वेन **शिक्षा**, शाखान्तरीयगुणोपसंहारपूर्वकप्रयोगानुपूर्वीविधानहेतुतया **कल्पसूत्राणि**, विभक्त्यादिपरिज्ञानजनकत्वेन **व्याकरणम्**, समुच्चितानां पर्यायशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तप्रकाशनपुरःसरं वैदिकशब्दग्रहणहेतुतया **निरुक्तम्**, अक्षरकोशपादव्यवस्थालक्षणपरिज्ञाननिबंधनत्वेन **छन्दोविचितिः**, श्रुतिचोदितकर्मोपयोगिकालनिर्णयप्रयोजनत्वेन **ज्योतिषं** च वेदार्थविज्ञाने तदनुष्ठाने चोपकुर्वन्ति।

२५ ब्राह्मणकल्पसूत्रविवेकः—न च ब्राह्मणवाक्यैरेव प्रयोगपरिज्ञानस्य सम्भवेन कल्पसूत्राणामानर्थक्यमिति वाच्यम्, ब्राह्मणवाक्यानामर्थवादजटिलत्वेन विलम्बेन प्रयोगोपस्थापकत्वात् सर्वेषां प्रयोगानुपूर्वीज्ञानासम्भवाच्च। कल्पसूत्राणि तु शाखान्तरीयगुणोपसंहारपूर्वकं पौर्वापर्यविशिष्टप्रयोगबोधनायैव प्रवृत्तानीति झटित्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टं प्रयोगविधिमुपस्थापयन्ति। कल्पानां सूत्राणां च सूक्ष्मं वैलक्षण्यं—यत् क्रतुप्रयोगं पाठमात्रेण स्पष्टं कल्पयन्ति ये बौधायनीयादयो ग्रन्थाः, ते **कल्पाः**। "ऋचं पादग्रहणे" (आश्व० श्रौ.सू., अ.१ खं.१) इत्यादि स्वकृतसंज्ञापरिभाषादिभिः प्रयोगस्य सूचकानि **सूत्राणि**—आश्वलायनीयादीनि। तानीमानि कल्पसूत्राणि भूयांसि श्रूयन्ते, तत्र साम्प्रतं प्रायेणोपलभ्यमानानि आश्वलायनापस्तम्बबौधायनसत्याषाढभारद्वाजकात्यायनवैखानसवाधूललाट्यायनद्राह्यायणशाङ्खायनमानवकाठककौशिकानां सूत्राणि।

२६ उपाङ्गानि—(**स्मृतिः**—) स्मर्यते वेदधर्मोऽनेनेति स्मृतिः। करणे क्तिन्। अथवा वेदार्थानुभवजन्यं योगाभ्याससाध्यं वेदार्थविषयकं मन्वादीनां यत्स्मरणं सा स्मृतिः, तत्प्रयोज्यत्वाद्ग्रन्थेऽपि स्मृतिशब्दः। ताश्च स्मृतयो मनुयाज्ञवल्क्यपराशरप्रभृतिभिः प्रणीता बह्व्य इत्यन्यदेतत्। धर्मशास्त्रं स्मृतिरित्यनर्थान्तरम्। (**इतिहासः**—) "इति ह पारम्पर्योपदेशोऽस्मिन्नास्ते"इतीतिहासः।

"धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् ।
पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते" ॥ १ ॥

इत्युक्तलक्षणः पुरावृत्तप्रकाशको भारतादिर्ग्रन्थविशेषः । कश्चिद्वेदभागविशेषस्यैवेतिहासत्वमुक्तम् । यथाऽऽश्वलायनश्रौतसूत्रे "नवमेऽहनि तार्क्ष्यो वै वैपश्चितस्तस्य वयांसि विशस्तानीमान्यासत इति वयांसि ब्रह्मचारिणः इत्युपसमानीताः स्युस्तानुपदिशतीतिहासो वेदः सोऽयमितीतिहासमाचक्षीत" (उ. ष. अ. ४. खं. ७) एवञ्च वेदभागानामितिहासत्वं पुरावृत्तप्रकाशकत्वादेव । (पुराणम्—) पुराभवं पुराणम्—

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्" ॥ १ ॥

इत्युक्तलक्षणो व्यासादिप्रणीतो ग्रन्थविशेषः पुराणम् । तच्च महापुराणोपपुराणभेदेन द्विविधम् । प्रत्येकमष्टादशविधं च । (मीमांसा—) "मान पूजायाम्" इति धातोः सनन्तेच्छासाध्यविचारे लाक्षणिकत्वात्पूज्यविचारो मीमांसा । तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि मीमांसा । सा च द्विविधा पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसा चेति । (न्यायः—) प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः । गौतमप्रणीतषोडशपदार्थनिरूपकं शास्त्रम् ।

२७ उपवेदाः—आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वार्थशास्त्राणि ऋगाद्यात्मकस्यैव वेदमहाराजस्यामात्यभूतान्युपवेदत्वेन व्यपदिश्यन्ते । एते चोपवेदाः सर्वेषामपि प्राणिनां व्यवहारान् साधिष्ठतमनुपदिशन्ति । सर्वोऽप्ययं सर्वलोकशिवङ्करो महामहिमशाली विपुलतमः परिच्छेदो वेदसार्वभौमस्य राराजते भारतवर्षे इत्यहो भाग्यं भारतीयानाम् ! भूयांसो हि नव्यशिक्षिताः साम्प्रतं "भारते वर्षे भूचर(मोटर) विमाननिर्माणप्रभृतयः कला नाभूवन् । पूर्वे प्राच्याश्च भारतीया भौतिकशास्त्रपाटवं नाध्यगच्छन्" इत्येवमादिकमुपालम्भवचनजातमुद्गिरन्ति । नूनमिदं विजृम्भितं भारतीयग्रन्थानभिज्ञतायाः । निशाम्यते हि 'अहहारेत्वा शूद्र' इति छान्दोग्योपनिषदि (हारेत्वा हारैः सहितः इत्वा स्वयं गन्ता रथविशेषः) जानश्रुतिं प्रति रैक्वधनेनेदानीमिव, तैलविशेषपशुविशेषनिरपेक्षा एव इच्छामात्रगामिनो रथा आसन्निति सुस्पष्टम् । अत एवाश्वघोषादिकविभिर्गोश्रीसञ्ज्ञया रथविशेषास्तत्र तत्रोपवर्णिताः । अर्थशास्त्रकाश्यपीयसंहितादिषु कलाः पुनरेवंविधाः समुल्लिखिता इत्याधुनिकैरेव कैश्चन समर्थितमित्यस्माभिरुपलभ्यते ।

२८ वेदाभ्यासः तदधिकारिणश्च—अयं च साङ्गोपाङ्गो वेदोऽवश्याभ्यसनीयतयाऽनुशिष्यते "ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति । वेदाभ्यासो हि पञ्चधा भवति—अध्ययनं, विचारः, अभ्यसनं, अध्यापनं, जप इति । गुरूच्चारणानूच्चारणमध्ययनं, मीमांसान्यायैरुपक्रमादिलिङ्गैश्च वेदतात्पर्यावधारणानुकूलो व्यापारो विचारः, गुरूच्चारणानूच्चरितस्यैवावर्तनमभ्यसनम्, शिष्येभ्यो दानमध्यापनम्, महायज्ञादौ पारायणं जपः ।

भगवानपि जगौ—

'ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः' । इति ।

स्वाभाविकानेव गुणानवलम्ब्य कर्माणि प्रविभक्तानि, 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः, वर्षासु रथकारः' इति । अत एव स्वभावप्रभवं गुणं तदनुरूपं च कर्म परीक्षितुं कश्चन विनिर्दिष्टो धार्मिकनिबन्धेषु **जीविकापरीक्षा**-नाम संस्कारः ।

३५ **चातुराश्रम्यादि**—अयं च स्वाभाविको गुणो यथा प्रकर्षं दार्ढ्यं चाप्नुयात् तथा केचनाचाराः कर्माणि च चोदितानि, ये वर्णधर्माः, आश्रमधर्माः, वर्णाश्रमधर्माः, गुणधर्माः, निमित्तधर्माः, साधारणधर्माश्चेति विभक्ताः स्मृतिकारैः । तत्र **वर्णधर्मो**ऽध्ययनादिः, **आश्रमधर्मः** समिदाधानादिः, **वर्णाश्रमधर्मः** पलाशो दण्ड इत्यादिः, **गुणधर्मो**ऽभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञो रक्षणादिः, **निमित्तधर्मः** प्रायश्चित्तादिः, **साधारणधर्मो**ऽहिंसादिः । तेषामेतेषां चानुशीलनेन सूक्ष्मतयात्मनि निगूढः स्वाभाविको गुणस्तत्परिपन्थिदोषापनयनेनाभिव्यज्यते । एषैव चित्तशुद्धिरित्याख्यायते । अपनीतदोषेण चित्तेन परिमृष्टेनादर्शतलेनेव शुद्धसच्चिदानन्दस्वरूप आत्मा विषयीक्रियते । तदेव हि ज्ञानं नाम । अत एवोक्तमभियुक्तैः—

"कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।
कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" ॥ इति ॥

३६ **पुरुषार्थसाधनम्**—पूर्वं शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां स्वभावत एव कामार्थधर्ममोक्षाख्याः पुरुषार्थाः प्राधान्येनाभिलषणीया भवन्तीति प्रत्यपीपदाम । तांश्च तेषां पुरुषार्थान् सम्पादयितुं निखिलो वेदराशिरुपक्षीणः । तत्र *"तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः"* इत्यादिवचनैर्निरतिशयानन्दरूपं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं प्रकृत्य "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो, अयमात्मा ब्रह्म, प्रज्ञानं ब्रह्म, अहं ब्रह्मास्मि, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि वचोजातैः कूटस्थं सच्चिदानंदरूपं ब्रह्म बुबोधयिषुस्तद्बोधेनैवाविद्यकसकलद्वयोच्छेदं स्वमहिमप्रतिष्ठां च प्रतिपादयन् सर्वोऽपि श्रुतिशिरोभागो जागर्ति । पूर्वकाण्डश्चैहिकामुष्मिकफलप्रसवहेतूनि नैकविधानि कर्मजातानि विदधद्धर्माख्यं पुरुषार्थमभिदधानः सत्त्वशुद्धिप्रणाल्या मोक्षायैवोपकरोति । अर्थकामौ पुनर्यद्यपि श्रुत्या तात्पर्येण न प्रतिपिपादयिषितौ, तथाप्युत्तरवर्णपरिचरण—कृषि—वाणिज्य—भूमिजय—यजनाध्यापन—प्रतिग्रहादिकं चतुर्णां वर्णानामर्थाख्यपुरुषार्थसाधनं, सहधर्मचारिणीसंयोगादिसंस्कारान् कामसुखोपायांश्चाभिदधती श्रुतिरर्थकामसम्पादनेनापि पुरुषानुपकरोति । तत्रार्थकामयोः सूचिकामेकैकामृचं निदर्शनायोदाहरिष्यामः । यथा—

"अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्यः ॥"[1]
तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या३ वपन्ति ।
या न ऊरू उशती विश्रयाति यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ॥[2]

३७ विधिविचारः—व्याख्यातं मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे मन्त्राणां लक्षणं प्रयोजनं च । मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणभागः साम्प्रतं निरूप्यते । द्विविधं ब्राह्मणं विधिरर्थवादश्चेति । तथा च भगवानापस्तंबः "कर्मचोदना ब्राह्मणानि, ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः" इति । विधिरपि द्विविधः—अप्रवृत्तप्रवर्तनोऽज्ञातज्ञापनश्चेति । "आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायाम्" इत्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादयो ज्ञानकाण्डगता विधयोऽज्ञातज्ञापकाः । तत्र ब्रह्मकाण्डगतविधेरवांतरभेदाभावेन कर्मकाण्डगतविधेरेव त्रैविध्यं दर्शितम्—अपूर्वविधिः, नियमविधिः परिसङ्ख्याविधिश्चेति । तत्राप्राप्तप्रापको विधिरपूर्वविधिः, यथा—"अग्निहोत्रं जुहोति" । पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणफलको विधिर्नियमविधिः, यथा—"व्रीहीनवहन्ति" । अत्र नखविदलनादिरूपसाधनान्तरेणापि वैतुष्यसिद्धेः पक्षेऽप्राप्तमवहननं नियम्यतेऽदृष्टार्थम् । युगपदुभयप्राप्तावेकतरविधाने ऽन्यस्य व्यावृत्तिः परिसंख्याविधिः, यथा—"पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यत्र रागतः पञ्चनखापञ्चनखानामुभयेषां युगपद्भक्षणप्राप्तौ पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्याः इति पञ्चेतरपञ्चनखभक्षणव्यावृत्तिः क्रियते । एष परिसंख्याविधिः । प्रकारान्तरेण चायं विधिश्चतुर्धा भवितुमर्हति—उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः प्रथमः, यथा—"अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिः । उत्पन्नस्य विनियोगाकाङ्क्षायां गुणसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः, यथा—"दध्ना जुहोति" इत्यादिः । फलस्वाम्यबोधकविधिरधिकारविधिः, यथा—"अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यादिः । अंगप्रधानाद्यानुपूर्वीबोधको विधिः प्रयोगविधिः, यथा—"प्रयाजादिभिरुपकृत्याग्नेयादिभिरपूर्वं भावयेत्" इत्यादिः ।

---

१ ऋ. सं. १०-७-८-५-१३ ।

हे कितव ! बहुमन्यमानो मद्वचने विश्वासं कुर्वन् त्वमक्षैर्मा दीव्यो द्यूतं मा कुरु । कृषिमित् कृषिमेव कृषस्व कुरु । वित्ते कृष्या सम्पादिते धने रमस्व रतिं कुरु । तत्र कृषौ गावो भवन्ति तत्र जाया भवति तदेव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकोऽयं दृष्टिगोचरोऽर्य ईश्वरो मे मह्यं विचष्टे विविधमाख्यातवान् ॥

—सायणभाष्यम् ।

२ ऋ. सं. १०-८-३-२७-३७ ।

हे पूषन् पोषक एतन्नामक देव शिवतमां अत्यन्तमङ्गलभूतां तां आ एरयस्व सर्वतः प्रेरय । यस्यां ऊर्वोः बीजं रेतोलक्षणं मनुष्या वपन्ति आदधते । या नोऽस्माकं ऊरू उशती कामयमाना विश्रयाते, यस्यामूरौ उशन्तः कामयमानाः वयं शेपं स्पर्शनयोग्यं पुंप्रजननं प्रहराम ऊर्वोः व्यञ्जनसम्बन्धं करवामेत्यर्थः ॥

—सायणभाष्यम् ।

सोऽयं पञ्चविधोऽभ्यासो द्विजेष्वेव व्यवतिष्ठते, अध्ययनपूर्वकत्वादितरेषां चतुर्णामभ्यासानाम्। अध्ययनस्योपनयनपूर्वकत्वात्, उपनयनविधेश्च त्रैवर्णिकेष्वेव पर्यवसितत्वात्। अर्थादेव पञ्चविधाभ्यासे निवृत्तिः पञ्चानाम्। 'ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति श्रुतौ ब्राह्मणपदं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षकम्। यथा—'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' 'ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजम्' इत्यादौ। केचित्तु ब्राह्मणपदं नोपलक्षकं, ब्राह्मणस्यैवाधिकारो वेदाध्ययनादौ, मुख्यार्थानुरोधात्, उपलक्षणत्वेऽजहत्स्वार्थलक्षणाश्रयणापत्तेः। अत एव 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम' इति निरुक्तोदाहृतवचने ब्राह्मणपदमाञ्जस्येनोपपद्यत इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्—क्षत्रियवैश्ययोरप्युपनयनानुशासनात्, 'उपनयीत' 'तमध्यापयीत' इति श्रुतेरध्ययनस्यार्थप्राप्तत्वाद्ब्राह्मणपदमुपलक्षकमेव। 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम' इत्यत्र तु 'न मां ब्रूयाः' इत्यनेनाध्यापनस्यैवानुशिष्टत्वेनाध्यापने ब्राह्मणस्यैवाधिकारः, अध्ययने पुनस्त्रैवर्णिकानामेवेति स्वरसतः प्रतीयते।

(४) वेदप्रमेयम्।

२९ स्वभावत इष्टफलानामुपायनिरूपणम्—आदित एव सर्वेषां प्राणिनां स्वरूपमुपलभामहे, यत्सर्वेऽपि सुखमेव कामयन्त इति। तस्यैव च सुखस्य साधनमुपदिश्य तेन तान् संयोजयितुं प्रवृत्तो भगवानाम्नायः। यथा—'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादिभिर्वचनैः सुखविशेषस्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमादिषूपायेष्वाचष्टे प्रवर्तयति चेष्टसाधनताद्वारेण श्रेयःसाधनेषु कर्मसु। स्वर्गो हि नाम—

> 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्।
> सङ्कल्पोपनतं यच्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्' ॥ १ ॥

इत्यादिवचनैः सुखात्मक एवाङ्गीक्रियते मीमांसकैः।

३० प्रतिपत्तिसमाधानम्—पूर्वोक्तद्विविधप्रतिपत्तिमन्तमधिकारिणमुपलभ्योभयीमपि प्रतिपत्तिं समाधित्सुर्भगवानाम्नायः सर्वज्ञकल्पः समारभ्यते। सम्यग्दर्शने वा तदनुकूले कर्तव्यानुष्ठाने वा भ्रमप्रमादादिपुरुषदोषविनाकृतं वेदमपहाय नान्यत्प्रमाणं समामनन्ति कृतधिषणा विद्वांसः। अत एव च श्रूयते भगवती श्रुतिर्द्विविधा, कर्तव्यं परिबोधयन्ती कर्मकाण्डरूपेण, सम्यग्दर्शनं च सम्पादयन्ती ज्ञानकाण्डरूपेण। अत एव च काण्डद्वयं विमृश्यन्तौ भगवन्तौ व्यासजैमिनी कर्ममीमांसां ब्रह्ममीमांसां च प्रणिन्याताम्। आभ्यां हि न्यायतः साध्यमानो वेदार्थः पुरुषाणां हिततमं साधयिष्यति, नान्योऽतः कश्चिदप्याप्ततम इत्येष निश्चयोऽर्थः सर्वेषां वैदिकानाम्।

३१ श्रेयःप्रेयसोर्विवेकः—एवं स्वभावत एव श्रेयसि वर्तमानान् पुरुषानुपलभ्य

भाट्टदीपिका—अ. ४. पा. ३. अ. ११. वर्णकान्तरे—"अभिलाषोपनीतं च" इति पाठान्तरमुपलभ्यते।

गुडजिह्विकान्यायेन काम्यकर्माण्यभिदधाना श्रुतिस्तात्पर्येण श्रेयस्साधनान्येव कर्माणि ब्रुवाणा तत्रैव दयया प्रवर्तयति । स्वयमेव चैतदाचष्टे श्रुतिः—

"अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुष ँ सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥"

(इति कठोपनिषत् १।२।१)

३२ एषणात्रयानुवादः—एवं स्वभावसिद्धं पूर्वोक्तमेषणात्रयमनूद्य मंदाधिकारिणां कृते 'पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेत' 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' 'क्षैत्रपत्यं चरुं निर्वपेदन्नतामागतेयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रतितिष्ठति' तै० सं० (२।२।१) 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति' 'सायुज्यकामौ राजपुरोहितौ यजेयाताम्' इत्यैहिकामुष्मिकफलसाधनानि कर्माणि विदधाति श्रुतिः ।

३३ ऋणत्रयपरिहारः—विवेचितपूर्वसहजप्राप्तमृणत्रयमनूद्य तत्परिहारोपायांश्चानुशास्ति शास्त्रम् । "जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" इति । तथा–'पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चति, अथैतज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गम्' 'स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति आत्मानमेव तद्भावयति एषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकाः' (ऐ०आ०२–५–१) नित्यस्य रायः पतयः स्याम, प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः, ऋतौ भार्यामुपेयात्, स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, स्वाध्यायमधीयीत, स्वाध्यायान्न प्रमदितव्यम्, स्वाध्यायान्मा प्रमदः, आचार्याधीनो वेदमधीष्व, सायंप्रातर्भिक्षेथाः, स यत्सर्वमोङ्कुर्यादस्त्रिक्तमुपादात्मानम् स कामेभ्यो नालं स्यात्, स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्, पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्' (ऐ० आ० २।३।६) इति, 'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः' 'सहजं कर्म कौन्तेय' 'एवं परंपराप्राप्तम्' इत्यादिना । तस्यैतस्य ऋणत्रयस्य परिहाराय स्वाध्यायाध्ययनं, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः, प्रजोत्पादनं चेत्युपाया विधीयन्ते ।

३४ चातुर्वर्ण्योपस्थानम्—यदुपवर्णितम् पूर्वं स्वाभाविकगुणानुरोधेन चातुर्वर्ण्यम्, तदेतद्भगवति वेदे समाम्नायते "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥" 'ब्रह्मसन्धत्तं तन्मे जिन्वतम्' 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः' 'ब्रह्मवर्चसकामो ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत' 'स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत' 'वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' 'शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनाम्' (तै० सं० ७।१।१) 'तदेतद्ब्रह्मक्षत्रं विट्शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवत् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः' (श० ब्रा० १४–२–४–२–२७) इत्यादिना ।

३८ अर्थवादः—अयं च विधिरर्थवादजनितप्राशस्त्यज्ञानसहकारेणाधिकारिणं विधेये प्रवर्तयतीत्यर्थवादवाक्यानामपि विधेयस्तावकत्वेन प्रामाण्यं समर्थितं पूर्वतन्त्रे । अर्थवादः पुनरयं त्रिविधः—

"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारणे ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" ॥ इति ॥

मानान्तरविरोधे गुणवादः, यथा—"ग्रावाणः प्लवन्ते" इत्यादिः । मानान्तरावधारितेऽर्थेऽनुवादः, यथा—"अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादिः । मानान्तरानवधृतं तद्विरुद्धार्थं ब्रुवन् भूतार्थवादः, यथा—"देवासुराः संयत्ता आसन्" इत्यादिः ।

३९ अपूर्वविचारः—वेदवाक्यैर्विधीयमानस्य यागादेः "सोमेन, दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इत्यादितृतीयाश्रुत्या स्वर्गादिसाधनत्वं प्रतीयते । तत्र साधनत्वं कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वम् । आशुतरविनाशिनो यागादेर्देहपातादूर्ध्वं मेरुपृष्ठादिप्रदेशेऽनुभविष्यमाणं स्वर्गादिकं प्रत्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं तावदनुपपन्नम्, अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाभावे च साधनत्वं न सङ्घटतीति, अन्यथा मृताभ्यामपि दम्पतीभ्यां पुत्रोत्पत्त्यापत्तेः, अतोऽवश्यं यागादिजन्यस्वर्गादिजनकं किमप्यपूर्वं नाम द्वारं कल्पनीयम् । न च कल्पितेऽप्यपूर्वे तस्यैव स्वर्गसाधनत्वसम्भवे यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिरुपरुध्येतेति शङ्कयम् । यागस्यावान्तरव्यापारो ह्यपूर्वमिति कल्प्यते । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं हि व्यापारलक्षणम्, कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिसत्त्वव्यापारान्यतरफलरूपकारणस्याभ्युपगमात् न यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतेर्व्याकोपः । न शुध्यमननिपतनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य छिदासाधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारोऽपि नश्येदिति कुठारदृष्टान्तेनापद्येत, तदा यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु, शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वं न विरुध्यते, औष्ण्यव्यवहितेऽप्यग्नौ दाहकत्वं दृश्यते । यथाऽङ्गारजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते, तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्तर्यात्मन्यनुवर्तिष्यत इति साधु शिष्यते । तस्मात्सिद्धं मीमांसकाभिमतं फलप्रापकमपूर्वमिति ।

४० अपूर्वाणामनेकत्वम्—श्रुताधिकारविधौ कर्मणः फलसाधनता बोध्यते 'यागेन स्वर्गं भावयेत्' इति । कथं चिरस्थायिना यागेन भावयेदित्याकाङ्क्षायां 'अपूर्वं कृत्वे'ति समाधीयते । कथमपूर्वं क्रियेतेति पुनरपेक्षायां यागानुष्ठानप्रकारेणेति । तत्रापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम्—फलापूर्वं, समुदायापूर्वं, उत्पत्त्यपूर्वं, अङ्गापूर्वं चेति । येन स्वर्ग आरभ्यते तत्फलापूर्वम् । अमावास्यायामाग्नेयादीनां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः, पौर्णमास्यामपर इति तयोर्भिन्नकालयोः संदत्तफलापूर्वारम्भकत्वायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्प्यते, तत्समुदायापूर्वम् । तादृक्समुदायापूर्वनिर्वहणाय समुदायघटकानां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तित्वेन संकलनासम्भवात्, आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजयागैः प्रत्येकं त्रीण्यपूर्वा-

ण्युत्पद्यन्ते । एवं दर्शे आग्नेयादियागत्रयेण पृथगुत्पत्त्यपूर्वाण्युत्पद्यन्ते इति कल्प्यते, तेषां चापूर्वाणामङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेः, अनेकक्षणवर्तिनां चाङ्गानां सङ्घातासम्भवेन तत्तदङ्गजन्यान्यनेकान्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते, तानि चाङ्गापूर्वपदेन व्यपदिश्यन्ते । एषाऽपूर्वप्रक्रिया "चोदनापुनरारम्भः" इत्यधिकरणे भेदलक्षणे तत्तन्मीमांसाग्रन्थेषु साकल्येन समाकलनीया, सुधीभिः ।

४१ क्रत्वर्थविचारः—एवंविधापूर्वसाधनानि यानि कर्माणि विधीयन्ते वेदे, तेषु कानिचित्पुरुषार्थानि कानिचित्क्रत्वर्थानि । "यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाविभक्तत्वात्"[1] इति सूत्रेण शास्त्रानपेक्षेच्छाविषयभाव्यकभावनांशकत्वं पुरुषार्थस्य लक्षणम् । क्रत्वर्थो हि शास्त्रादेव गम्यते, यस्मिन् कृते पुरुषस्य प्रीतिर्भवति स पुरुषार्थः इति तयोः स्वरूपे । पुरुषार्थभिन्नत्वं क्रत्वर्थलक्षणं, क्रत्वर्थो हि क्रतुमुपकरोति, उपकारश्च साद्गुण्यसम्पादनम् । पुरुषार्थस्तु क्रतुप्रवेशमन्तराऽपि पुरुषमुपकरोति, पुरुषोपकारश्च साक्षात्–अदृष्टद्वारा वा पुरुषप्रीतिसम्पादनम् । दर्शपूर्णमासादयो गोदोहनादयश्च पुरुषार्थाः । न हि दर्शपूर्णमासाभ्यां कस्यचित्क्रतोरुपकारः सम्पद्यते, तयोरेव क्रतुत्वात्, नापि गोदोहनं क्रतूपकारकम्, तदभावेऽपि चमसेन क्रतूपकारसिद्धेः । किंतु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गस्य, गोदोहनेन पशूनां च सम्पादनात्पुरुषप्रीतिसिद्धिः । प्रयाजादयस्तु क्रत्वर्थाः, न हि प्रयाजादिभिः पुरुषस्य कश्चित्प्रीतिविशेष उत्पद्यते येनैते पुरुषार्था भवेयुः । किंतु दर्शपूर्णमासरूपक्रतुजन्यापूर्वसाधकतया क्रतोरेवोपकारकाः । अन्यानि पुनः कानिचित्पुरुषार्थानि च क्रत्वर्थानि च भवन्ति, यथा–अनृतवदननिषेधः । पुरुषेणोच्यमानमनृतं प्रत्यवायमापादयति । दर्शपूर्णमाससंयुक्तेन पुरुषेण चोच्यमानमनृतं क्रतोरपि वैगुण्यमापादयति, पुरुषमपि प्रत्यवायभाजं करोति । एतं च क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्विवेकं विज्ञायानुष्ठितानि कर्माणि श्रेयो जनयन्तीति भगवाञ्जैमिनिः प्रयुक्तिलक्षणे आदित एव निर्णिनाय "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"[2] इत्यादिना ।

४२ अङ्गविचारः—एवंविधैश्च क्रतुभिः पूर्वोक्तापूर्वे जननीये यानि पुनः साक्षात्परम्परया वा सहकारीणि भवन्ति तान्यङ्गानीत्याचक्षते मीमांसकाः । अङ्गत्वं च परोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वम् । परः स्वर्गादिः, तदुद्देशेनाग्नेयादियागादौ यः प्रवृत्तः पुरुषः तत्कृतिविषयत्वमङ्गानामस्तीति लक्षणसङ्गतिः । न चैतत्प्रधानेष्वतिव्याप्तमिति शङ्क्यम्, अफलत्वेन विशेषणीयत्वात् । प्रधानानि हि फलवन्ति, तत्सन्निधौ पठितानामफलानामेव ह्यङ्गत्वम् । "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्" इति हि न्यायः । न च प्रयाजाद्यङ्गानामपि "वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते, वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै, यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते" इत्यादिना फलसम्बन्धबोधनात्कथमेषामङ्गत्वम् इति वाच्यम्,

१ जै. सू. ३–१–५ । २ जै. सू. ४–१–२ । ३ जै. सू. ४–१–१ ।
३ भूमिका.

"द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्[1]" इत्यधिकरणे क्रत्वर्थानां क्रतुनिष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अभावात्फलस्य कल्पयितुमशक्यत्वेन फलश्रवणमर्थवाद एवेति सिद्धान्तितत्वात्। स्पष्टं चैतत्—"शेषः परार्थत्वात्[2]" इति सूत्रे शेषलक्षणे। वस्तुतस्तु—प्रधानभूतयागादेरपि फलं प्रत्यक्षत्वादिष्टमेव तत्र लक्षणगमनम्। तथा च सूत्रम्—"कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्[3]" इति।

४३ अङ्गद्वैविध्यम्—तानि पुनरङ्गानि द्विविधानि—आरादुपकारकाणि, सन्निपत्योपकारकाणि चेति। प्रधानजन्यापूर्वसहकारीण्यङ्गान्यारादुपकारकाणि, यथा—दर्शपूर्णमासयोराघारप्रयाजाज्यभागादीनि, पार्वणहोमनारिष्ठहोमानूयाजपत्नीसंयाजादीनि च। साक्षात्परम्परया वा कर्मस्वरूपनिष्पादकानि संनिपत्योपकारकाणि निर्वापप्रोक्षणपरायवपनाधिश्रपणपेषणादीनि। अङ्गत्वबोधकानि प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि षट्, तानि चोत्तरोत्तरं दुर्बलानि पूर्वपूर्वं प्रबलानीति विस्तरोऽन्यत्र ज्ञेयः।

४४ कर्मैकत्वम्—वेदे भूयस्यः शाखा भिन्नाः। तत्र तत्र चोद्यमानान्यग्निहोत्रादिकर्माणि किं भिद्यन्ते, उत सर्वशाखास्वेकमेव? इति विचारे शब्दान्तराभ्यासगुणादिभिस्तत्तच्छाखागतानि कर्माणि भिद्यन्ते इत्युदितां शङ्कां परिहरन्नाचार्यो भगवाञ्जैमिनिर्भेदलक्षणे "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्[4]" इत्यादिना। ततश्च कर्मण एकत्वे सिद्धे "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यनेन स्वपितृपितामहादिपरम्पराप्राप्तशाखायाः एवाध्येयतया तत्तच्छाखागतविधीनां तत्तदध्यायिपुरुषान् प्रत्यज्ञातज्ञापकत्वेनार्थवत्त्वात्स्वशाखागतकर्मानुष्ठानेनैव पुरुषार्थसिद्धिर्निष्प्रत्यूहा।

४५ प्रकृतिविकृतिविवेकः—तानि कर्माणि कानिचित्प्रकृतिभूतानि। कानिचिद्विकृतिभूतानि। यत्र समग्राङ्गाम्नानं सा प्रकृतिः, विशेषाङ्गोपदेशो यत्र सा विकृतिः। अङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते। सा प्रकृतिस्त्रिविधा—अग्निहोत्रम्, इष्टिः, सोमश्चेति। त्रिष्वप्येतेष्वन्यनैरपेक्ष्येण साङ्गजातमुपदिष्टम्। अग्निहोत्रं होमानां प्रकृतिः, इष्टिः सर्वासां सौर्यादिकाम्येष्टीनां दीक्षणीयादिसोमाङ्गेष्टीनां च प्रकृतिः, सोमस्त्वग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमाख्यः सर्वासामुत्तरासां संस्थानां प्रकृतिः। तत्राग्नीषोमीयपशुयागः सोमाङ्गभूतः साक्षात्पशुप्रभवद्रव्यकत्वाद्दर्शेष्टि—सांनाय्ययागविकृतिभूतोऽन्येषां सवनीयप्रभृतीनां सर्वपाशुकानां प्रकृतिः। 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इति न्यायः। गृह्येऽपि गृह्यपरिचरणम्, पार्वणस्थालीपाकः, पार्वणमित्यादीनि होमेष्टिपिण्डपितृयज्ञादिप्रकृतिकानीति विभावनीयम्।

४६ नित्यनैमित्तिकादिविचारः—एतानि श्रुतिविहितानि कर्माणि प्रकारान्तरेण चातुर्विध्यमापद्यन्ते—नित्यानि, नैमित्तिकानि, काम्यानि, प्रतिषिद्धानि चेति। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिवाक्यविहितानि नित्यानि। नित्यत्वं चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वम्। "यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत्सोऽ-

---

१ जै. सू. ४-३-१। २ जै. सू. ३-१-२। ३ जै. सू. ३-१-४। ४ जै. सू. २-४-९।

मये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, प्रसे स्नायात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते" इत्यादिवाक्यविहितानि नैमित्तिकानि, गृहदाहग्रहणपुत्रजननादिनिमित्तेषु तेषां विधानात् । यद्यपि नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायापादकत्वस्याविशेषेण नित्यत्वं प्रसज्यत एव, तथापि जीवनादिनियतनिमित्तकानि नित्यानि, गृहदाहाद्याकस्मिकनिमित्तकानि नैमित्तिकानीति तयोर्विवेकः । "चित्रया यजेत पशुकामः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः, वृष्टिकामः कारीर्या यजेत" इत्यादिवाक्यविहितानि काम्यानि, तत्तत्फलोद्देशेन विहितत्वात् । "तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत न सहासीत न तस्यान्नमद्यात्, न सुरां पिबेत्, न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादीनि निषिद्धानि । तत्र काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेनानुषङ्गिकं स्वर्गादिफलं सत्त्वशुद्धिद्वारा विविदिषोत्पादनपुरःसरं ब्रह्मज्ञानमपि समासाद्यत इति सिद्धान्तः कृतधियाम् । तत्र काम्ये कर्मणि सर्वाङ्गान्युपसंहर्तव्यानि, अङ्गवैकल्येनानुष्ठीयमानं काम्यं कर्म न जातु फलं प्रसोष्यति । नित्येषु तु यदा यावन्त्यङ्गानि शक्नोत्युपसंहर्तुं तदा तावद्भिरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नपि फलाय कल्पते ।

४७ गौणमुख्यविचारः—एवं श्रुत्युक्तेषु कर्मसु प्रधानं साङ्गं वा यन्मुख्यतया श्रूयते, तदेव च महता प्रयत्नेनानुष्ठेयम् । सर्वथा तदलाभे शास्त्रोक्ताः प्रतिनिधयः समाहर्तव्याः । ते च मुख्यसुसदृशा एव, तथापि सुसदृशलाभे मन्दसदृशं नोपादेयम् । वैकल्पिकयोर्मुख्ययोरेकेन प्रक्रान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारो भवति, तदा वैकल्पिकं मुख्यान्तरं नोपादेयम्, किन्तु प्रक्रान्तपूर्वद्रव्यस्य सुसदृशमेव वस्तु प्रतिनिधातव्यम् । क्वचित्सुसदृशवस्तुसम्भवेऽपि वचनबलादसदृशमपि प्रतिनिधीयते, यथा "यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयात्" इति । स्पष्टं चैतत्सर्वमधिकारलक्षणे षाष्ठ्यां मीमांसायाम् ।

४८ कर्माधिकारनिर्णयः—अस्मिंश्च वैदिके कर्मणि त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारो न शूद्रस्य, श्रौतस्य चाग्निसाध्यत्वात्, अग्नेश्चाधानसम्पाद्यत्वेनाधानस्य "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः" इति त्रयाणामेवानुशिष्टत्वेन शूद्रस्याधानाभावात् । कर्मणोऽर्थज्ञानसाध्यत्वेनार्थज्ञानस्य चाध्ययनसम्पाद्यत्वात्, अध्ययनस्य चोपनीताधिकृतत्वात्, उपनयनस्य च "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यम्" इति त्रैवर्णिकानामेवानुशिष्टत्वाच्छूद्रोऽधिक्रियतेऽध्ययनादाविति साधितमेतत्पुरस्तात् । "पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्" इति वचनाद्यस्य समीपेऽपि नाध्येतव्यं, स कथं स्वयमश्रुतं शूद्रो वेदमधीयीत । न च स्वाध्यायविधिना शूद्रस्याध्ययनेऽनधिकारेऽपि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यविशेषेण चातुर्वर्ण्ये प्रवृत्तो विधिः स्वर्गकामस्य शूद्रस्याप्यर्थज्ञानमाक्षिपतु, तदर्थं चाविहितेनाध्ययनेन वोपायान्तरेण वा विद्यां लब्ध्वाऽधिक्रियतां कर्मणि शूद्रः इति वाच्यम्, क्रतुविधयो ह्यन्यथाऽनुपपत्त्या विद्यार्जनमाक्षिपन्ति, यदा स्वाध्या-

"मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥"
(ऋ० सं० ८।६।२३।१)

इत्यवदाने (३)

"धन्वन्निव प्रपा असि"

इति प्रपाप्रवर्तने (४)

"आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥"

इति मातुलकन्यापरिणये (५)

५१ मीमांसाशास्त्रम्—भगवत्या श्रुत्या यागादीनां स्वर्गादिसाधनत्वे प्रमीयमाणे कथं यागोऽनुष्ठेयः, कानि च तदङ्गानि, किमत्र प्रधानम्, कर्मणः प्रयोजनं किम्, कश्चात्राधिकारी, कथमूहः कार्यः, क्व वा बाधोऽनुसरणीयः, इत्यादयः शङ्काः समुत्पद्यमानाः प्रतिघ्नन्ति वैदिकस्य कर्मणोऽनुष्ठानमिति सर्वथा महतीयमनर्थपरम्परा कर्मानुविधित्सून् तत्फलं च प्रेप्सून् वैदिकानहर्निशं बाधत इति निपुणं निभालयन् भगवान् सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः सर्वज्ञशिखामणिर्जैमिनिराचार्यश्चतुरध्यायात्मकेन सङ्कर्षकाण्डेन समं द्वादशलक्षणीं धर्ममीमांसां प्रणिनाय । तत्र नैकविधान्विषयान् प्राप्तपूर्वपक्षप्रत्याख्यानपुरःसरं तैस्तैरनितरबुद्धिसाधारणैर्न्यायजालैर्निर्णीय दयारसपरंवदश्चिराय स्वत्यधमर्णयांचकार वैदिकवर्गम् । धर्ममीमांसा, कर्ममीमांसा, अध्वरमीमांसा, पूर्वमीमांसा, पूर्वतन्त्रमित्येतदस्य शास्त्रस्यानर्थान्तरम् । अत्र हि षोडशाध्यायाः । तत्रादिमेषु द्वादशस्वध्यायेषु निर्णीतानेव विषयान् क्रमशो मन्दमतीनां सुखमवरोहायेतस्ततो विप्रकीर्णान् पुनश्चतुर्लक्षण्या विमर्शयाम्बभूव । स एष चतुरध्यायात्मको ग्रन्थः सङ्कर्षकाण्डमित्याख्यायते । तत्र प्रथमं द्वादशाध्यायेषु यथासङ्ख्यं प्रमाण, भेदः, शेषत्वं, प्रयुक्तिः, क्रमः, अधिकारः, सामान्यातिदेशः, विशेषातिदेशः, ऊहः, बाधः, तन्त्रं, प्रसङ्गश्चेति द्वादश पदार्थाः

धन्व उदकमन्तरिक्षमित्यर्थः । तासां मर्यादानां एकामित् एकामेव अंहुरः पापवान् पुरुषः अभिगात् अभिगच्छति । यस्त्वेषां करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । किंच आयोः तस्य मनुष्यस्य स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽग्निः उपमस्य समीपभूतस्य आयोर्नीळे स्थाने पथां आदित्यरूपस्य स्वस्य रश्मीनां विसर्गे विसर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्तमाने धरुणेषूदकेषु तस्थौ विद्युदात्मना तिष्ठति अनेन लोकत्रयवर्तित्वमिति ॥

१ अदातारं दूषयति—अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो मनो यस्य न भवति समोघं व्यर्थमेवान्नं विन्दते लभते । विदॢ लाभे तौदादिकः 'शे मुचादीनाम्' (पा सू ७-१-५९) इति नुमागमः । इदं सत्यं यथार्थमेवेति ब्रवीमि, ऋषिरहं वदामि । न केवलं व्यर्थं किंतु तस्य पुरुषस्य स वध इत् वध एव अन्न परामृशत तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुल्लिंगता । यथा—'शैत्यं' इत्यत्र यत्कर्म स एव कर्तेति । अथवा स निर्दयको वध एव यः पुरुषः अर्यमणं उपलक्षणमिदं सर्वान् देवान् अर्यमादीन् न पुष्यति हविःप्रदानेन न पोषयति नो नापि सखायं समानख्यानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति पुष पुष्टौ दैवादिकः यच्छब्दाध्याहाराददनिघातः अत एव केवलादी अदे इत्यस्मादागतणिनि अतः उपधालक्षणा वृद्धिः केवलमात्मार्थमन्नं भुञ्जानः स केवलाघो भवति केवलपापवान्भवति अघमेव केवलं तस्य शिष्यते नैहिकं नामुष्मिकमिति । तस्मादधयात्मचिरातव्यमित्यभिप्रायः —सायणभाष्यम् ॥

२ शास्त्रस्येति षष्ठ्या वाचकत्वसंबन्धोऽयं) धर्ममीमांसेत्यादि सर्वं पदजातमेतच्छास्त्रवाचकमनर्थान्तरम् (पर्याय) इति योजना ।

सप्रपञ्चं निरूपिताः। तदिदं धर्मशास्त्रं कल्पसूत्राख्यं, प्रयोगशास्त्रं चेत्युभयं कर्मण इतिकर्तव्यतां दर्शयति। यथा चोक्तम्—

"धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति॥ १॥ इति॥

महर्षिजैमिनिप्रणीतमीमांसाशास्त्रमिदम् श्रीमदुपवर्षाचार्यभर्तृमित्रशबरस्वामिकुमारिलभट्टप्रभाकरमुरारिमिश्रपार्थसारथिमिश्रशालिकनाथखण्डदेवसोमनाथशम्भुभट्टानन्तभट्टप्रभृतिभिः सर्वदर्शनपारावारपारदृश्वभिर्वृत्तिभाष्यवार्तिकदीपिकारहस्यप्रभृतिभिरूहापोहविचारपरिप्लुतैः प्रबन्धरत्नैः परां किल कोटिं प्रचयस्य समारोपितम्।

५२ यज्ञनिरूपणम्—देवऋणापाकरणाय योऽयं यज्ञः प्राक् प्रत्यपादि, तस्यैव निरूपणाय साकल्येन प्रवृत्तं पूर्वकाण्डम्। यज्ञमेव च व्यावर्णयितुं मीमांसाशास्त्रं प्रावर्तिष्ट। यज्ञियविषया एव वेदवाक्यान्युदाहृत्य न्यायेन निर्णीयन्ते मीमांसायाम्। नैतावता मीमांसाया यज्ञ एवोपयोगो नान्यत्रेति भ्रमितव्यम्। व्यावहारिकेष्वपि परःशतेषु विषयेषु योजयितुं मीमांसान्यायाः शक्यन्ते। न हि जामात्रर्थं कृतं मधुरान्नं पररसनां प्राप्य विपरीतं भवति। लौकिकेष्वपि राजकीयनियमादिषु तत्र तत्र मीमांसान्यायानुपयुञ्जन्ति विचारचातुरीधुरीणाः। स चायं यज्ञशब्दः "यजि देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु" इति धातुना व्युत्पाद्यमानो ज्ञानयज्ञध्यानयज्ञद्रव्ययज्ञतपोयज्ञप्रणययज्ञादीनभिदधानोऽपि ज्योतिष्टोमादिश्रौतयज्ञेष्वेव रूढतमः। स तावद्यज्ञ एकविंशतिसंस्थः सप्तपाकयज्ञसंस्थाः, सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, सप्तसोमसंस्थाश्चेति। श्रवणाकर्मसर्पबल्याश्वयुजीकर्मप्रत्यवरोहणाष्टकापार्वणमाध्यावर्षरूपाः सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, आधानाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्याग्रयणनिरूढपशुबन्धसौत्रामणीरूपाः सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमोक्थ्यषोडशिवाजपेयातिरात्राप्तोर्यामरूपाः सप्त सोमसंस्थाः। इमाः सोमसंस्थाः याज्ञिकमर्यादया सप्त भवन्ति। मीमांसकाः पुनः—अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्र इति चतस्र एव संस्थाः सङ्गिरन्ते। अत्यग्निष्टोममग्निष्टोमे, वाजपेयं च षोडशिनि, अप्तोर्यामं चातिरात्रेऽन्तर्भावयन्ति। तदिदं पुनराध्वरिकं कर्म चतुर्विधं—एकाहसाध्यं, अहीनं, सत्रं, उभयात्मकं चेति। तत्र ज्योतिष्टोमादय एकाहसाध्यक्रतवः, एकसुत्याकत्वं तेषां लक्षणम्। द्विरात्राद्येकादशरात्रान्ता अहीनसंज्ञका गोष्टोमायुष्टोमपौण्डरीकादयः, लक्षणं च तेषां यजतिचोदनाचोदितत्वे सत्यनियतसङ्ख्याकयजमानकत्वम्। त्रयोदशादि सहस्रवर्षसुत्याकं रात्रिसत्रगवामयनकौण्डपायनादिकं सत्रम्, तल्लक्षणन्तु—आसनोपायिचोदनाचोदितत्वे सति बहुयजमानकत्वम्। द्वादशाहसुत्याकं तूभयात्मकम्।

(५) प्रकृतप्रकरणविमर्शः।

५३ वैदिकानां प्रवृत्तिः—अथ सामान्यतो वैदिकं प्रमेयमुपवर्ण्य प्रस्तुतप्रबन्धप्रका-

१ द्वादशाहसुत्याकं तु सत्राहीनोभयात्मकमित्यर्थः, किञ्चित् द्वादशाहं सत्रं किञ्चिदहीनमिति भावः।

याध्ययनोपात्तविद्यांस्त्रैवर्णिकांक्षमन्ते, तदा तैरेव निराकाङ्क्षत्वान्न चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्ति । तस्मात्त्रैवर्णिकानामेवाधिकारः कर्मणि ।

४९ स्त्रीणामधिकारः—ननु शूद्रस्याध्ययनाधिकाराभावेन कर्मानधिकारवत् स्त्रीणामपि कर्मस्वनधिकारः । युक्तं चैतत्, स्वर्गकामादिवाक्ये पुंल्लिङ्गनिर्देशात् । कर्मणां द्रव्यसाध्यत्वेन स्त्रीणां "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः" इति स्मृत्याऽधनत्वाभिधानाच्चेति चेन्न, तत्र स्वर्गकामपदेन पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् । उद्देश्यगतं पुंस्त्वैकत्वादि न विवक्ष्यते । यथा—ग्रहैकत्वादि । न च निर्धनत्वमनधिकारे तन्त्रम्, फलकामनायाः प्रयोजकत्वात् । दानकाले "धर्मे च, अर्थे च, कामे च, नातिचरितव्या" इति संवादकरणादूढधनेनैवास्याधनत्वाच्च । अथैवं स्त्रिया अधिकारे सिद्धे स्वातन्त्र्येणैव तस्याः कर्मणि प्रवृत्तिः स्यात्, कस्तां निरोद्धुमीष्टे; इति चेन्नैवम्—"क्षौमे वसानौ जायापती अग्निमादधीयाताम्" इत्यादिना दम्पत्योः सहैवाधिकारनिरूपणात् । उभयोः पार्थक्येन कर्मानुष्ठाने क्रतोर्वैगुण्यमापद्येत । तथाहि—तत्र तत्र कर्मणि पत्न्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमाम्नायते । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत, पत्नीप्रयोगे च यजमानावेक्षणं लुप्येत । अतो द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्यैकत्वं विरुध्यते इति वाच्यम्, "अग्नीषोमौ देवता" इत्यत्र यथा देवतात्वं व्यासज्यवृत्ति, तथा कर्तृत्वमपि दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्ति, यजमानमेवेत्यङ्गीकारात् । आज्यावेक्षणादिकर्मसु पुनर्यावदुपयुक्तं तावत्तादात्विकमध्ययनं स्त्रीभिः कार्यम् । यथा रथकारेणाग्न्याधाने । "वर्षासु रथकार आदधीत" इत्यत्र त्रैवर्णिकस्य शिल्पोपजीवित्वप्रतिषेधादत्रैवर्णिक एव कश्चन सौधन्वनापरपर्यायो माहिष्येण करण्यां जातः प्रतिलोमसंकरो जातिविशेषो रथजीवी रथकारसंज्ञक आधानाधिकृतत्वेन निर्दिश्यते । शब्दबलाच्च तस्याध्ययनादावनधिकृतस्याप्याधानेऽधिकारः प्राप्नोति । तच्च विधीयमानमाधानं स्वमात्रोपयुक्तमध्ययनमर्थादाक्षिपति । एवमेव "वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेत्" इति प्रकृत्य "एतया निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यनेन निषादस्थपतेर्यजनाधिकारो दृश्यते । तत्र षष्ठीसमासे आश्रीयमाणे लक्षणा प्रसज्येतेति निषाद एव स्थपतिरिति सामानाधिकरण्येन व्युत्पत्तिराश्रिता । ततश्च रौद्रेष्टिमात्रोपयोगिन्यध्ययनेऽधिकार आक्षेपाल्लभ्यते । सर्वमेतदधिकारलक्षणे निर्णीतम् ।

५० वेदव्यवहारः—सोऽयं मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः पूर्वकाण्डे यज्ञमेव सप्रपञ्चमुपवर्णयन्नुपक्षीणः । नैतावताऽन्यानैहिकामुष्मिकव्यवहारगोचरान् विषयान् न प्रतिपादयति, येन व्यवहारमात्रप्रधानैर्नाद्रियेत, किन्तु दत्तपुत्रस्वीकारदायविभागसप्तमर्यादापालनान्नदानप्रपाप्रवर्तनमातुलकन्यापरिणयनप्रभृतीन् सर्वजनोपकारकान् विषयान् विधिमुखेन निषेधमुखेन वा प्रतिपादयन् भगवान् वेदकल्पद्रुमः कथं नाम सचेतसामनादरणीयतामावहेत् ? । तत्र कांश्चिद्विषयान् सङ्क्षेपत उदाहरिष्यामः ।

"न हि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।
अधाचिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः" ॥ (ऋ०५।२।७)
इति दत्तके (१)

"अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः"॥ (२।१।८)

"अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।
मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥" (निरुक्ते अ० ३ खं० ५)

इति च दायभागे (२)

"सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।
आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ"(ऋ०७।५।२३।६)
इति सुरापानादिसप्तमर्यादापरिपालने ।

---

१ पूर्वस्मादनुवृत्त एवार्थोऽत्र प्रपद्यते—अरणोऽरममाणोऽन्योदर्यः सुशेवः सुखतमः सन् ग्रभाय पुनस्तेन ग्रहणाय मनसा मन्तवा उ मनसापि मन्तव्यो न भवति । अधा चित् अपि च सोऽन्योदर्यः ओक इव स्वस्थानमेव पुनरेति प्राप्नोति । अतो वाजी अन्नवान् अभीषाट् शत्रूणामभिभविता नव्यो नवजातः पुत्रो नोऽस्मान् आएतु आगच्छतु ॥

२ अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सती एति गच्छति, यथा लोके भ्रातृरहिता योषित् स्वोचितवासोऽलङ्कारादिलाभाय पितॄनेति सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति, तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिण्डदानादिकं सन्तानकृत्यं करोति, तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन् गच्छति, तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशादा नायका पितृभूतं सूर्यमभिमुख्येन गच्छति, अयमेको दृष्टान्तः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिव गर्तारोहिणी-वैकपरो दृष्टान्तः । गर्त इति गृहनाम इन्दरोगर्त इति तन्नामसु पाठात् । अत्रोविलेन राजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृ-भिरधिष्ठितं स्थानमुच्यते, तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचिद्धृतभर्तृका योषिदनाना स्वकीयरिक्थाना सनये लाभाय गर्तमागच्छति तां तु सभ्या विचार्य यदीय रिक्थं लभते चेद्रक्षे सन्तानस्य यदीय धनं पितरस्ति तथेयमपि धनानां भोजनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति । देश-विशेषाचारमपेक्ष्यैव दृष्टान्तितम् । किञ्च पत्ये उशती कामयमाना सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलङ्कृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणैः शोभमाना विशेषेण पतिं भागाय याक्षदी येन सह सङ्क्रीडते, तथेयमुषा अपि नैशेनान्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं सङ्क्रीडमाना हस्रेव हसनेव अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नील-पीतादीनि, यद्वा निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि निरिणीते नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया योषित् स्मितव्याजेन दन्तान्निर्णुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः—अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहि-णीव धनलाभाय दाक्षिणाजीगर्तः सभास्थाणुर्गृणाते सत्यसगरो भवति त तत्र याऽपुत्रा यापतिका सारोहति तां तत्रा-क्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभत इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान्विवृणुत इति ॥

३ कवयो मेधाविन ऋषयः सप्त मर्यादाः कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोत्थिताः । पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दण्ड-पारुष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा स्तेयं गुरुतल्पारोहणं ब्रह्महत्या सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनः पुनः सेवा पातकेऽनृतोद्यमिति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादा अवस्थिताः । ततक्षुः तक्षति करोतिकर्मा सुष्ठु लङ्घनीया-

ज्ञानप्रयोजनादिकं परामृशामः । तत्र तावद्विदुषां त्रिधा किल प्रवृत्तिर्दृश्यते वैदिकग्रंथनिरीक्षणे । तत्रैके—प्रकृतिप्रत्ययादिसंशोधनपुरःसरमर्थमनुसन्दधाना व्याकरणपरिभूततां वैदिकग्रन्थानां निश्चेतुं यतन्ते । अन्ये पुनरैतिह्यान्वेषणे प्रणयमावहन्तो वैदिकप्रबन्धेषु हरिश्चन्द्रप्रमगन्दादिविषयकान् भूयस इतिहासान् शृण्वन्तः पारिप्लवानि पठन्तः इतिहासमेव सूक्ष्मेक्षिकया विमृशन्ति । अपरे तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तानाचारान् निषेकादिसंस्कारान् अग्निष्टोमादिसंस्थाः यागहोमदानानि च साध्यसाधनेतिकर्तव्यतानिर्णयपुरःसरं मन्त्रार्थवादादिभिः प्रमिमाणाः वैदिकग्रन्थानालोडयन्तो दृश्यन्ते । त्रिविधांश्चैतान् परीक्षकानुदाजहार भगवान् यास्काचार्यो निरुक्ते—"तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च" (१–१२–२) "त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः" (२–१६–९) "तत्रैतन्नाधिका वेदयन्ते—त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काले एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते" इत्यादिना (५–११–१)

५४ यजुर्वेदद्वैविध्यम्—तत्र यज्ञादिकर्मणां बाहुल्येन यजुर्वेद एव वर्णनमुपलभ्यते । स च यजुर्वेदः शुक्ल-कृष्णभेदेन द्विधा विभज्यते । तत्र शुक्लयजुर्वेदो भगवता याज्ञवल्क्येन भगवन्तमादित्यमुपस्थाय वाजीरूपधरात्तस्मादध्यगामि । व्यासादधीतं यजुर्वेदं नैकाञ्छिष्यानध्यापयति भगवति वैशंपायनेऽकस्मात्प्रसक्तं बालब्रह्महत्यादिदोषमपाचिकीर्षव शिष्या गुरुणाऽनुज्ञाता उग्रं तपश्चेरुः । अतस्तेषां चरकाध्वर्यव इति प्रथाऽऽसीत् । तानवजानन्निव याज्ञवल्क्योऽहमेक एव तपश्चरिष्यामि इति सावष्टम्भमुल्ललाप । ततो ब्राह्मणावधीरणात्कुपितेन वैशम्पायनेन "सत्तोऽधीतं यजुर्विसृज्यताम्" इत्याज्ञप्तो याज्ञवल्क्यो गुरोरधीतं यजुषां गणं छर्दित्वा निष्क्रान्तः सन्नपराणि यजूंषि गवेषयन् भगवन्तं सवितारमुपतस्थे । अथान्ये ऋषयस्तच्छर्दितान् यजुर्गणांस्तित्तिरिपक्षिरूपेणाजक्षन् । सा शाखा तैत्तिरीयेति मन्ये । याज्ञवल्क्येन तेजोमयात्सहस्ररश्मेरधिगता शाखा शुक्लेति वाजसनीति च जेगीयते । वाजी अश्वः तद्रूपेण सूर्येण, वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा सन्यस्ता उपदिष्टा वाजसनी, वाजसनेयीत्यपि "अन्नं वै वाजः" इति श्रुतेर्वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं अस्ति सोऽयं वाजसनिः तस्य पुत्रो वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः, तेनाधीता शाखा वाजसनेयी तस्या अध्येतारोऽपि वाजसनेयिनः । याज्ञवल्क्येन च कण्वमध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्योऽध्यापितः सोऽयं शुक्लो यजुर्वेदः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विविक्तत्वं चास्मिन् वेदे कृष्णयजुर्वेदाद्वैलक्षण्यमिति शुक्लपदं साधु सङ्गच्छते । चरकाध्वर्य्युभिरधीतो वेदः कृष्णयजुःसंज्ञकः चरणव्यूहभाष्ये—मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तः स शुक्लयजुर्वेदः परिसङ्ख्यातः वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपूर्णीमाग्रहणाच्छुक्लयजुः कृष्णपक्षप्रतिपद्युक्तपौर्णमासीग्रहणात्कृष्णयजुरिति वेति प्रोक्तम् । तत्र शुक्लयजुर्वेदो मध्यभारतवर्तिन्या नर्मदाया उदीच्ये देशे बाहुल्येनोपलभ्यते नर्मदाया दक्षिणापथे कृष्णयजुर्वेदो भूम्नोपलभ्यते ।

५५ कृष्णयजुर्वेदे कर्मणां विप्रकीर्णत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरविविक्तत्वं च—अस्य च कृष्णयजुर्वेदस्य कृष्णसंज्ञा क्रमनैरपेक्ष्येण विप्रकीर्णतया कर्मप्रतिपादकत्वात् मन्त्रब्राह्मणयोरविविक्ततयाऽऽम्नानाच्च मिश्रत्वनिबन्धना प्ररूढा। तथाहि—संहितायाः द्वितीयकाण्डे पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासब्राह्मणं मन्त्राश्च। संहितायाः प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके—दर्शपूर्णमासाध्वर्यवम्। संहितायाः प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके—दर्शपूर्णमासयाजमानम्। ब्राह्मणस्य तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽपि—दर्शपूर्णमासाध्वर्यवं याजमानं च। ब्राह्मणस्य तृतीयकाण्डे द्वितीयतृतीयप्रपाठकयोः—दर्शपूर्णमासब्राह्मणम्। संहितायाः प्रथमकाण्डे द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रपाठकेषु तृतीयकाण्डे च, ब्राह्मणस्य तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके च—सौमिकाध्वर्यवम्। संहितायाः तृतीयषष्ठकाण्डयोः सौमिकं ब्राह्मणम्। संहितायाः प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽग्निहोत्रोपस्थानमन्त्रा ब्राह्मणं च। ब्राह्मणस्य द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके—अग्निहोत्रमन्त्रास्तद्ब्राह्मणञ्च। संहितायाः प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके, ब्राह्मणस्य प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके—आधानमन्त्रास्तद्ब्राह्मणञ्च। संहितायाः प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके—पुनराधेयमन्त्रास्तद्ब्राह्मणञ्च—ब्राह्मणस्य प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके—पुनराधेयब्राह्मणम्। संहितायाश्चतुर्थकाण्डस्य—ब्राह्मणभागः पञ्चमकाण्डे आम्नातः, मन्त्राश्च केचित्—इति मन्त्रब्राह्मणयोरन्योन्यमिश्रणं दृश्यते संहितेति समाख्याविषये मन्ये। एवमेव ब्राह्मणेऽपि—संहितायाः प्रथमतृतीयकाण्डगतसौमिकमन्त्राणां ब्राह्मणतृतीयकाण्डसप्तमप्रपाठकगतसौमिकमन्त्राणाञ्च ब्राह्मणभागः संहितायाः षष्ठकाण्डे आम्नातः इत्यादि नैतत्तिरोहितमध्येतॄणाम्। काण्वसंहिताभाष्यभूमिकायां चतुर्वेदभाष्यप्रणेतृभिः श्रीसायणाचार्यैरपि—

> "आध्वर्यवं कचिद्धौत्रं कचिदित्यव्यवस्थया।
> बुद्धिमालिन्यहेतुत्वाद्यजुः कृष्णमितीर्यते ॥ १ ॥
> याज्ञवल्क्यस्ततः सूर्यमाराध्यास्मादधीतवान्।
> व्यवस्थितप्रकरणं यजुः शुक्लं तदीर्यते ॥ २ ॥

इति प्रतिपादितम्। शुक्लयजुर्वेदस्य दर्शपूर्णमासादिकर्मणामसङ्कीर्णानि प्रकरणानीति याज्ञिकैः सुखावबोधान्येवेति न तत्र काचिदनुपपत्तिर्नाम। कृष्णयजुर्वेदस्य तु विप्रकीर्णानि दर्शपूर्णमासादिकर्मणां प्रकरणानि। एकत्रैको मन्त्रः, अपरत्र चान्यो मन्त्रः, यत्रैतत्कर्मोपयोगी मन्त्रः, तत्रान्यदेव ब्राह्मणं, इति कर्मणां विविक्ततया व्यवस्था न कापि याज्ञिकैः सुलभावबोधा सन्दृश्यते। याः खलु यज्ञसंस्थाः एकविंशतिरनुष्ठेया ब्राह्मणैः, तास्वेकाऽपि कृष्णयजुर्वेदे साकल्येन मन्त्रब्राह्मणादिभिः प्रकरणशो विनिबद्धा नोपलभ्यते। ऐतिहासिकैरपि तत्तत्कर्मणामितिहासो नैकत्रावबोद्धुं पार्यते। एवं नैरुक्तैरपि। यदि कस्यचित्कर्मण इतिहासो वा पदानां निरुक्तिर्वा प्रयोगविधिसमर्पकाणि ब्राह्मणानि मन्त्रा वा विशिष्टाकारतयैकप्रत्ययगोचरतामापादयितुमिष्येरन्, तदा महता परिश्रमेण समग्रां संहितामशेषं ब्राह्मणं निखिलमारण्यकं चालोड्य सर्वं निर्णिनीषितं निर्णेतव्यमापतति। वस्तुतस्तु—कः खलु नियोक्ता वा पर्यनुयोक्ता वा भगवत्याः श्रुतेः कथमेवंविधः पाठः? इति। यतः सर्वज्ञो जगदीश्वरोऽपि पूर्व-

कल्पीयानुपूर्वीसमानानुपूर्वीकमेव वेदं स्मरति कल्पादाविति न तस्यापि स्वातन्त्र्यम् । वयमेव पुनर्मितम्पचमतयः स्वमौढ्यमपह्नुवाना वेदस्येदं विप्रकीर्णतादिकमुल्लपामः । यथा—

विपुलहृदयाभियोग्ये खिद्यति काव्ये जडो न मौर्ख्ये स्वे ।
निन्दति कञ्चुककारं प्रायः शुष्कस्तनी नारी ॥ इति ।

तथापि तत्तत्कर्मोपयोगिमन्त्रब्राह्मणादीनां प्रकरणशो विभक्ता रचना यदि भवेत्, तदा पदपदार्थैकवाक्यतादिविचारः, इतिहासपरिज्ञानं, मन्त्रप्रकरणाद्यान्तरप्रकरणादिसन्दर्भविमर्शनपुरःसरमङ्गप्रधानादिप्रयोगानुपूर्वीविचारश्च सुकरस्त्रयाणामपि निरीक्षकाणां भविष्यतीति मन्यामहे । तदेव प्राप्तकालमिदानीम् । नैतावता कैश्चिदपि भ्रमितव्यम्, यदध्ययनपारायणादौ परम्पराप्राप्ता पाठानुपूर्वी भज्येतेति । हं हो ! न वयमानुपूर्वीं विपरिणमयितुं प्रयतामहे । कः खलु जगतीतले स्वरवर्णमात्रादिभिरपि वाऽऽनुपूर्व्या वा भगवन्तमाम्नायमन्यथयितुमीष्टे ? । किन्त्वेकैकशः कर्मोपयुक्तान् मन्त्रब्राह्मणभागानेकत्र सङ्कलय्य प्रकाशयितुं प्रयत्यते । येन याज्ञिकादीनां महानुपकारो भविष्यतीति बलवती नः प्रत्याशा । प्रकरणशो विभागः साम्प्रतं कथमावश्यकः इत्येतद्दिङ्मात्रमेवोदाह्रियते । यथा—सोमयागानुष्ठाने तत्सम्बन्धिनो विधिमन्त्रार्थवादाः, इतिकर्तव्यताप्रतिपादको ब्राह्मणभागः आरण्यकञ्चेति त्रयाणामपि ग्रन्थानां परिशीलनमावश्यकम् । तथा च साम्प्रतं संहितायां प्रथमतृतीयषष्ठकाण्डेषु ब्राह्मणे प्रथमतृतीयकाण्डयोः आरण्यके च चतुर्थपञ्चमप्रपाठकयोः सोमोपयोगीन्येव वचनान्यन्विष्यान्विष्य सोमयागानुपूर्वीं निर्णीय सोमयागोऽनुष्ठातव्यो भवति । तत्र च महान्क्लेशो याज्ञिकानाम् । आपातज्ञानिनां सर्वमिदं सर्वथा कष्टसाध्यम् । इदानीं प्रचिकाशयिषिते ग्रन्थे सोमोपयोगीनि सर्वाणि वचनजातान्येकत्र सङ्कलितान्येव झटिति समुपलभ्यन्त इति सर्वोऽपि याज्ञिकः सुखमेवानुष्ठातुं प्रभवेत् । ननु प्रयोगानुपूर्वीप्रतिपादनपरेषु कल्पसूत्रग्रन्थेषु जाग्रत्सु कुतोऽयं प्रकरणविभागायासः इति चेन्न—तत्र सामान्यतः प्रयोगप्रतिपादनेऽपि तत्तत्कर्मसम्बन्धिविध्यर्थवादादीनामभावात्, मन्त्राणां च प्रतीकग्रहणमात्रेणैव पठनात्, अङ्गप्रधानादिपरिज्ञानस्य भूतार्थवादादिनेतिहासपरिज्ञानस्य मन्त्रार्थपरिज्ञानस्य च दुःसम्पादत्वात् ।

५६ **प्रकृतग्रन्थस्वरूपम्**—अग्न्याधानाग्निहोत्रपिण्डपितृयज्ञाग्रयणकूष्माण्डहोमसोमराजसूयवाजपेयाश्वमेधाप्तोर्यामप्रभृतिकर्मणां संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषद्भाष्यगतवाक्यनिर्देशपुरःसरं मन्त्रवाक्यविभागटिप्पणीसहितान्यासन्नत्रिंशत्प्रकरणानि विभज्य संगृहीतानि । सर्वेषामपि मन्त्राणां विद्यारण्यप्रणीतं भाष्यमप्यधस्तान्निवेशितम् ।

५७ **प्रयोजनम्**—किञ्च "यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति" इति हि श्रूयते । सर्वैः सर्वेऽपि क्रतवो नानुष्ठातुं पार्यन्ते इति विश्वजनीनम् । ईदृशे पुनः कराले काले साकल्येन वेदाध्ययनं दुष्करम् । अर्थज्ञानं च दूरापेतम् । विधेरज्ञानेन, द्रविणविरहेण, अलसतया, विधेयाशक्यत्वात्, अश्रद्धातिरेकाच्च श्रौतकर्माण्यनुष्ठातुं प्रायेण न प्रवर्तन्ते दुर्बला ब्राह्मणाः । अत एवाह वेङ्कटाध्वरी "आपस्तम्बः स किल कलयेत्सम्यगौपासनं यः" इति । तदेवं यो हि यं क्रतुं यियक्षमाणोऽपि न यष्टुं प्रभवति, तेन तत्प्रतिपादको वेदभागोऽधीयमानस्तत्त-

म्भवचनं "सूत्रपाठक्रमो विनिमितो भट्टोजीदीक्षितैः" इति। तथाविधामेव सिद्धान्तकौमुदीमधिकृत्य व्यरचिषत प्रौढमनोरमा–शब्देन्दुशेखरप्रभृतयः प्रगल्भतमाः प्रबन्धाः श्रीभट्टोजीदीक्षितनागेशभट्टप्रभृतिभिर्व्याकरणारण्यानीविहरणपञ्चास्यैः। सूत्रपाठव्युत्क्रमेण कौमुद्यां प्रकरणविभागः समासतः प्रदर्श्यते, यथा—

दशगण्यन्तर्गते भ्वादिगणे–'ह्रस्व रन्' इति (२।४।१०५)
" " 'इटोत्' इति (३।४।१०६)
" " 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति (७।१।५)
समासप्रकरणे बहुव्रीहौ–'अप्पूरणीप्रमाण्योः' इति (५।४।११६)
" " 'केऽणः' इति (७।४।१३)
तद्धितप्रकरणे 'पीलाया वा' इति (४।३।११८)
" 'तत्प्रत्ययस्य' इति (७।३।२९)
कारके 'सम्बोधने च' इति (२।३।४७)
" 'कारके' इति (१।४।२३) इति।

कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदीविभागाः

६० दार्ष्टान्तिकोपादानम्—एवमत्राप्यनुष्ठातॄणामनुष्ठानसौकर्यायानुष्ठेयक्रममनुरुध्य–

(१) आधानम्
(२) पुनराधानम्
(३) अग्निहोत्रम्(प्रवासोपस्थानादिसहितम्),
(४) अन्वारम्भणीयेष्टिः,
(५) दर्शपूर्णमासौ,
(६) आग्रयणम्
(७) पिण्डपितृयज्ञः,
(८) सौत्रामणी,
(९) सोमः (सौमिकब्राह्मणसहितः),
(१०) चयनम्,
(११) जयादिहोमः,
(१२) देविकाहवींषि,
(१३) वाजपेयम्,
(१४) राजसूयम्,
(१५) अश्वमेधः,
(१६) काम्येष्टयः,
(१७) दशहौत्रप्रकरणम्,
(१८) अग्न्यादितत्तद्देवताककर्मसु विनियुक्तानां मन्त्राणां प्रकरणम्,
(१९) सवप्रकरणम्,
(२०) नक्षत्रसत्रप्रकरणम्,
(२१) पुरुषमेधः,
(२२) पशूपालम्भाः,
(२३) वशागर्भदर्शनादि,
(२४) गवामयनं (द्वादशाहादि सत्रप्रकरणम्),
(२५) हौत्रप्रकरणम्,
(२६) सावित्रचयनादि (नाचिकेतं, चातुर्होत्रं,वैश्वसृजम्, आरुणकेतुकम्),
(२७) उपवीतादिप्रकरणम् (उपवीतसन्ध्याकूष्माण्डहोमब्रह्मयज्ञप्रशंसा),
(२८) पितृमेधब्रह्ममेधौ,
(२९) ब्रह्मविद्या।

1 प्रकरणादुन्नयनां येनाचित् प्रकरणानामभिधाननात्र निर्दिष्टमस्ति।

चेति प्रकरणानि विभज्य यथोचितं मन्त्रा ब्राह्मणवचनानि च विनिवेशितानि । अध्ययन-पारायण-ब्रह्मयज्ञादा तु पारम्परिकोऽनादिसिद्ध एव क्रमो जागर्तीति न तत्र चोद्यलेशः कश्चिदवतरति । दृश्यन्ते चाद्याप्यर्वाचीनैः पण्डितैरनुष्ठेयकर्मोपयुक्ता मन्त्रा मूलग्रन्थेभ्यः उद्धृत्य सङ्कलिता अध्येतृणां सौकर्याय । यथा–ऋग्वेदे–मन्त्रसंहिता ।

६१ **सङ्गहीत्रभिनन्दनम्**—तदेवं महता परिश्रमेण मीमांसाविद्यालयाग्निहोत्रशालामीमांसाग्रन्थप्रकाशकसमित्यादिसंस्थाप्रतिष्ठापकैः संस्कारमीमांसाधानपद्धतिदर्शपूर्णमासप्रकाशाग्निहोत्रचन्द्रिकापशालम्भमीमांसाप्रभृतिनैकप्रबन्धप्रणेतृभिर्व्याकरणवेदान्तश्रौतविद्यापारदृश्वभिर्मीमांसाशास्त्रोद्धरणगृहीतदीक्षैरग्निष्टोमाप्तोर्यामप्रभृतिश्रौतकर्मप्रवर्तकैर्मीमांसाशिरोमणि-सरस्वतीभूषण-प्रभृत्युपाधिसमलङ्कृतैः किञ्जवडेकरोपाह्व-श्रीवामनशास्त्रिभिः सङ्गृहीतोऽयं कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदीप्रबन्ध इति सुमहु किलोपकृतं वैदिकविद्वन्निवहेषु । न केवलं श्रौतविद्याप्रवीणैः, न वा मीमांसकैः, नापि वा वेदार्थविद्भिरीदृशो ग्रन्थः सङ्ग्रहीतुं पार्यत इति सर्वथा समभिनन्दनीयं शास्त्रिमहोदयानां समुचितं पाण्डित्यम् । प्रशस्ततममिममुद्यमं समभिनन्द्य सर्वेऽपि भारतीयाः पण्डिताः प्रबन्धमिममुपयुञ्जानाः सफलयेयुः श्रमं शास्त्रिवर्याणामिति प्रलपदाशास्महे ।

१८५९ ईश्वरनामसंवत्सरकार्तिकशुद्धप्रतिपत् ।

श्रीजगद्गुरुशङ्कराचार्य
संस्कृतपाठशाला,
ता० ४।११।३७. धारवाड

नागेशशास्त्री उप्पिनबेट्टगेरिः

आयतनानां प्रमाणानि ।

द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत—(तै० ब्रा० का० १।१।४)

गार्हपत्यः—अग्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति । (आप० श्रौत–अ० ५ क० ४ सू० २)

आहवनीयः—तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याहवनीयायतनम् । एकादशसु राजन्यस्य द्वादशसु वैश्यस्य (आप० श्रौ० ५।४।३)

दक्षिणाग्निः—दक्षिणतः पुरस्ताद्धितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि दक्षिणाग्नेरायतनम् (आप० श्रौ० ५।४।५) अन्यदाहवनीयागारमन्यद्गार्हपत्यस्य (आप० श्रौ० ५।४।६)

सभ्यः—अग्रेणाहवनीयं सभायां सभ्यः (आप० श्रौ० ५।४।७)

आवसथ्यः—तं पूर्वेणावसथ आवसथ्यः । (आप० श्रौ० ५।४।७)

वेदिः—अपरेणाहवनीयं यजमानमात्रीमपरिमितां वा प्राचीं वेदिं करोति । यथाऽऽसन्नानि हवींषि संभवेदेवं तिरश्चीम् (आप० २।१।१-२)

उत्करः—पुरस्तात्त्रितृतीयदेशे उदग्द्विपदे अपरिमिते वा वेदेर्निवपति स उत्करः । (आप० श्रौ० २।१।६-७)

आपस्तम्बशुल्बसूत्रम् ।

(पटलः २, आदितः खण्डः ४)

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चधा षड्धा वा संविभज्य षष्ठं सप्तमं वा भागमागन्तुमुपसमस्य समं त्रैधं विभज्यापरस्मिंस्तृतीये लक्षणं कृत्वा गार्हपत्याहवनीययोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति तद्दक्षिणाग्नेरायतनम् । श्रुतिसामर्थ्यात् ।

सर्वेषामप्यायतनानि चतुरस्राणि मण्डलानि वा । इह तु मण्डलं गार्हपत्यमर्धमण्डलाकारमन्वाहार्यपचनम् । चतुरस्रमाहवनीयमिति स्मरन्ति मण्डलचतुरस्रयोरुक्तो विधिः । इदानीं दक्षिणाग्नेर्धनुराकार उच्यते–पिशीलद्विकरण्या चतुरस्रं कृत्वा पूर्वोक्तेन विधानेन मण्डलं कुर्यात् । तस्य मण्डलस्य विष्कम्भचतुर्भागं दक्षिणाग्नेः पूर्वे निहत्यार्धकोणदगपसार्य शंकुं निहत्य तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य विष्कम्भार्धेन मण्डले परिलिख्योत्तरमार्धं त्यजेत् । तत्र श्लोकौ भवतः—दक्षिणाग्नेर्हितार्धं शोकक्रशंकुर्द्वयाङ्गुले । एकादशतिलैरूने कार्यस्य धनुषा रामः ॥ तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विंशत्यामतया लिखेत् । अनया तु द्वाविंशतितिलैरर्धं त्यजेदुदक् ॥ इति ।—कपर्दिभाष्यम् ।

अत्राप्यायतनानि पिशीलमात्राणि, अथवा अक्षेषभिष्यो लीयत इति प्राजहितस्यापि धिष्ण्यत्वदर्शनादायतनानां चतुरस्रमण्डलत्वयोरनियमेन प्राप्तयोरपि मण्डलमेव गार्हपत्यायतनं "आपयो वै त्रयी विद्या" इति मन्त्रानुवाकपर्याये तस्य पृथिवीस्तुतेः तदाकारत्वाच्च । तथा अर्धमण्डलाकारे धनुराकारे दक्षिणाग्न्यायतनम्, तत्रैवान्तरिक्षस्तुते· तदाकारत्वाच्च नभसः । चतुरस्रमाहवनीयम्, तत्रैव द्युलोकस्तुतेः चतुरस्रमैन्द्रस्थानमिति शाखान्तरे दर्शनाच्च । सभ्यावसथ्ययोरपि चतुरस्रमेव तयोस्तद्विकारत्वात् । अत्र बोधः गार्हपत्यायतने पिशीलमात्रं चतुरस्रं विहृत्य मण्डलं कुर्यात् दक्षिणाग्नेरपि वचनात् । पिशीलद्विकरण्या चतुरस्रं विहृत्य मण्डलीकृत्य मण्डलविष्कम्भचतुर्भागेन दक्षिणाग्न्यायतनं तन्निमित्तादुत्तरतः शंकुं निहत्य तत्र शंकौ तद्विष्कंभमध्यं नियम्यान्तौ समौ कृत्वा मण्डलं विलिख्य मण्डलमध्ये प्राची लेखां विलिख्य उदगर्धं त्यजेत् । दक्षिणार्धं आयतनं गार्हपत्यस्य पुरस्तादष्टप्रक्रमादीनतीत्य पिशीलमात्रं चतुरस्रमाहवनीयं कुर्यात् तत्पुरस्तात् संचरमवशिष्य आहवनीयवत् सभ्यं तत्पुरस्तादावसथ्यमपि । तत्र पिशीलप्रमाणं च । द्विप्रादेशं पिशीलम् । मुष्टिकृतोऽरत्नि. पिशीलमित्येके । याहोरन्तरालं पिशीलमित्येक इति केचित् ।

—करविन्दव्याख्या ।

सर्वाण्येवाप्यायतनानि पिशीलमात्राणि चतुरस्राणि परिमण्डलानि वा धिष्ण्यत्वान्मण्डलं गार्हपत्यस्य । अर्धमण्डलं दक्षिणाग्नेश्चतुरस्रमाहवनीयस्येत्येतिहाधिकारस्सर्वाणि चायतनानि क्षेत्रतस्तुल्यानीत्याहुः । तत्रोक्तो मण्डलविधिः आहवनीयस्याक्षणया रज्ज्वा चतुरस्रं विहृत्य विधानेन मण्डलं कृत्वा उत्तरार्धं जह्यात्तद्दक्षिणाग्न्यायतनम् ॥

—सुंदरराजीया व्याख्या ।

आपस्तंबसूत्रविहिताधानविहारः

उत्करस्थानम्

स्केल
२४ अंगुला [illegible]
२४ अंगुला - [illegible]

अग्निः
वेदिः

(१) आधानगतमन्त्रवाक्यविषयाः ।

(२) पुनराधानगतमन्त्रवाक्यविषयाः ।

आधानप्रकरणम् ।

सभाष्यं तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

तत्र प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

कृत्तिकास्वग्निमादधीत । एतद्वा अग्नेर्नक्षत्रम् । यत्कृत्तिकाः । स्वायामेवैनं देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति । मुखं वा एतन्नक्षत्राणाम् । यत्कृत्तिकाः । यः कृत्तिकास्वग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो खलु । (१) अग्निनक्षत्रमित्यपचायन्ति । गृहान्ह दाहुको भवति ॥ प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्रोहानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम् । यो रोहिण्यामग्निमाधत्ते । ऋध्नोत्येव । सर्वान्रोहान्रोहति ॥ देवा वै

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाधानब्राह्मणभाष्यम् ।

(१) अथाऽऽधानप्रकरणमारभ्यते—तत्रास्मिन्ननुवाके कालविशेषं विधत्ते—(कृत्तिकास्विति-) अग्निचयनकाण्डेऽम्बादुलानितत्निरित्याद्याः कृत्तिकाख्या यस्मिन्दिने चन्द्रेण संयुज्यन्ते तस्मिन्दिने तासु कृत्तिकासु चन्द्रयोगं प्राप्तासु [अग्निम् आदधीत] अग्न्याधानं कुर्यात् । यत् एतत् कृत्तिकोपलक्षितं तद् एतत् [अग्नेः] अग्निसंबन्धि नक्षत्रम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—"कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता" इति । अत आधेयाग्नेः कृत्तिकास्वाधाने सति [स्वायाम्] स्वरूपभूतायाम् एव देवतायाम् आधानं कृतं भवति । अग्नेर्ब्रह्माभिमानित्वात्तत्प्रसादेन [ब्रह्मवर्चसी भवति] अधीतश्रुताध्ययनरूपब्रह्मवर्चससंपन्नो भवति ॥

(२) प्रकारान्तरेण प्रशंसति—(मुखं वा इति-) कृत्तिकाः इति यत् तत् एतत् नक्षत्राणां मध्ये मुखं प्रथमं नक्षत्रम् । अत एव नक्षत्रप्रतिपादकेऽप्यनुवाके आदौ पठ्यते "कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता" इत्येकत्र । "अग्नेः कृत्तिकाः । शुक्रं परस्तात्" इत्यन्यत्र । "अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्रं देवमिन्द्रियम्" इत्यन्यत्र । तदेतत्सर्वं मन्त्रानुवाकेष्विष्टिविधायकेऽप्यनुवाके एतदीयेष्टिरादावाम्नाता—"अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानाꣳस्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्" इति । अतो मुखभूतासु कृत्तिकास्वाधानः पुमान्सर्वेषु स्वयं मुख्यो भवति ॥

(३) अस्मिन्पक्षे गुणमुक्त्वा दोषमपि कंचिद्दर्शयति—(अथो खल्विति-) पूर्वोक्तगुणविलक्षण्यद्योतनाय अथो शब्दः । अग्निरः खलु अग्निदेवताकमिदं नक्षत्रम् इति एवम् [अपचायन्ति] निन्दन्ति । तस्मिन्नक्षत्र आदधानस्य यजमानस्य गृहान् सोऽग्निः दाहुकः दहनशीलो भवति ॥

(४) अथ निर्दोषं नक्षत्रं विधत्ते—(प्रजापतिरिति-)[रोहिण्याम्] रुह्यन्ते प्राप्यन्त इति रोहाः कामास्ते च यस्या रुह्यन्ते सा रोहिणी । ऋध्नोत्येव समृद्धो भवत्येव । समृद्धिरेव 'सर्वान्–' इत्यनेन विशदीकृता ॥

(५) नक्षत्रान्तरं विधत्ते—(देवा इति) भद्राः धनसंपन्ना आधित्सन्त आधातुमैच्छन् । तेषां श्रद्धाराहित्यात् अग्निः सम्यक् आहितो न आसीत् । [अथ] अनन्तरं तेन विकल्पस्थानेन तदीयं

---

१ तै. स. ४. ४. ५ इत्यत्र अम्बा, दुला, नितत्नि, अभ्रयन्ती, मेघयन्ती, वर्षयन्ती, चुपुणिका एताः कृत्तिकाः समाम्नाताः । २ तै. स. ४. ४. १०. । ३ तै. स. ४. ४. १०. । ४ तै. ब्रा. ३. १. १. । ५ तै. ब्रा. ३. १. १. । ६ तै. ब्रा. ३. १. ४. ।

मीमांसकशिरोमणिसरस्वतीभूषणेत्याद्युपाधिविभूषितैः पण्डितप्रवरैः किंजवडेकरोपाह्वैः श्रीवामनशास्त्रिभिः प्रणीता

कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदी ।

प्रथमो भागः ।

आधानपुनराधाने ।

भद्राः सन्तोऽग्निमाधित्सन्त (२)। तेषामनाहितोऽग्निरासीत्। अथैभ्यो वामं वस्वपाक्रामत्। ते पुनर्वस्वोरादधत। ततो वै तान्वामं वसूपावर्तत। यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्त्स्यात्। स पुनर्वस्वोरग्निमादधीत। पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते। भद्रो भवति॥ यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरिति। स पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत (३)। अर्यम्णो वा एतन्नक्षत्रम्। यत्पूर्वे फल्गुनी। अर्यमेति तमाहुर्यो ददाति। दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति॥ यः कामयेत भगी स्यामिति। स उत्तरयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत। भगस्य वा एतन्नक्षत्रम्। यदुत्तरे फल्गुनी। भग्येव भवति॥ कालकञ्जा वै नामासुरा आसन् (४)। ते सुवर्गाय लोकायाग्निमचिन्वत। पुरुष इष्टकामुपादधात्पुरुष इष्ट-

वामं वननीयं मणिमुक्तादिकं [वसु] धनं तेभ्योऽपगतम्। ततस्ते देवाः श्रद्धालवो भूत्वा पुनर्वसू नक्षत्रायवौ तारकाविशेषौ यस्मिन्दिने चन्द्रेण युक्तौ तस्मिन्दिनेऽग्निं सम्यगाधाय तद्धनं पुनर्लब्धवन्तः। ततोऽन्योऽपि पूर्वं धनिकः सन् केनापि निमित्तेन पश्चात् पापीयान् स्यात् अत्यन्तनिर्धनो भवेत्। स पुनर्वस्वोरग्निम् आधाय पूर्ववद्धनं प्राप्य सर्वेषां मध्ये भद्रः पूज्यो भवति। पुनः अपि वसु [उपावर्तते] लभ्यते यथोक्तौ पुनर्वसू॥

(६) अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते—(यः कामयेतेति-) सर्वाः प्रजाः मे मह्यं धनं दातुमिच्छन्त्विति यः यजमानः कामयेत सः अयं पूर्वयोः फल्गुन्योः आधाय प्रजाभिर्दत्तं धनं लभते। एतच्च नक्षत्रमर्यमदेवताकम्। "फल्गुनीनक्षत्रमर्यमा देवता" इत्यन्यत्राऽऽम्नानात्। अरीन्यमयति धनदानेन वशीकरोति इति अर्यमा धनस्य दाता॥

(७) नक्षत्रान्तरं विधत्ते—(यः कामयेतेति-) भगी ऐश्वर्यादिगुणषट्ककामः। तथा च स्मर्यते— "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा" इति॥ तत्काम उत्तरयोः फल्गुन्योः आधाय तत्फलं प्राप्नोति। उत्तरयोः फल्गुन्योर्भगदेवताकत्वमन्यत्राऽऽम्नातम्। "फल्गुनी नक्षत्रं भगो देवता" इति॥

(८) अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते—(कालकञ्जा इति-) कालकञ्जशब्दोऽसुरविशेषनामधेयम्। ते च असुराः यदा स्वर्गार्थम् अग्निं चेतुं प्रारभन्त तदानीमेकैकोऽसुर एकैकाम् इष्टकामुपादधात्। तानसुराञ्जेतुं स इन्द्रो वेषान्तरं कृत्वा ब्राह्मणः अहमिति ब्रुवाणः तन्मध्ये प्रविश्य काचित् इष्टकामुपाधत्त। तदानीं मनसि एषा मे मदीयेष्टका चित्रा इति नामधेयेन युक्ताऽपेक्षितविचित्रफलप्रदातृत्वात् इति अमन्यत। तेन चाग्निचयनेनासुराः स्वर्गमारोढुं प्रारभन्त। तदानीं स इन्द्रः स्वकीयां ताम् इष्टकां [आवृहत] चितेरुद्धृतवान्। चितिभ्रंशेन मार्गमध्ये एवासुराः [अवाकीर्यन्त] भ्रष्टाः। ते चोर्णनाभिनामकाः लूताः कीटा अभवन्। तेन कीटेन संसृष्टं तन्तुजालमूर्णशब्देनोच्यते। ऊर्णां तस्मिन्नूर्णे सूत्रजाले स्थिता अभयो भीतिरहिता आसते। ते द्यावापृथिव्योर्मध्ये आकाशे तन्तुजालं सृष्ट्वा तत्र निर्भयाश्शिरन्तीत्येतत्सर्वं लोकप्रसिद्धम्। ऊर्णावभय इति पदद्वयं मिलित्वैकं नामधेयम्। अपांनपादिति पदद्वयं यथैकस्यापेर्नाम तद्वत्। तेषामसुराणां मध्ये द्वौ असुरौ श्रद्धातिशयात्स्वर्गं प्राप्य चितिभ्रंशात्तत्र देवलोके श्वानौ अभूताम् यस्मादेवमिन्द्रश्चित्रेष्टकापातेन तानसुरान्विनाशितवान्। तस्माद्यजमानश्चित्रानक्षत्रे अग्निम् आधाय भ्रातृव्यान्विनाश्य स्वस्मिन्नोजआदिकं स्थापयति। ओजः बलहेतुरष्टमो धातुः। बलं प्रसिद्धम्। इन्द्रियं चक्षुरादिकम्। वीर्यं तदीयव्यवहारपाटवम्॥

१ तै. सं. ४. ४. १०. । २ तै. सं. ४. ४. १०. ।

कामम् । स इन्द्रो ब्राह्मणो ब्रुवाण इष्टकामुपाधत्त । एषा मे चित्रा नामेति । ते सुवर्गं लोकमाप्रारोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृहत् । तेऽवाकीर्यन्त । येऽवाकीर्यन्त । त ऊर्णावभयोऽभवन् । द्वावुदपतताम् (५) । तौ दिव्यौ श्वानावभवताम् । यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् । स चित्रायामग्निमादधीत । अवकीर्यैव भ्रातृव्यान् । ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति । मुखं वा एतदृतूनाम् (६) । यद्वसन्तः । यो वसन्ताऽग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते ॥ ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय । इन्द्रियावी भवति ॥ शरदि वैश्य आदधीत । शरद्वै वैश्यस्यर्तुः (७) । स्व एवैनमृतावाधाय । पशुमान्भवति । न पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत । एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य । यत्पूर्वे फल्गुनी । पृष्टित एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । पापीयान्भवति ॥ उत्तरयोरादधीत । एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । वसीयान्भवति ॥ अथो खलु । यदेवैनं यज्ञ उपनमेत् । अथाऽऽदधीत । सैवास्यर्द्धिः (८) ॥

सर्वाभित्सन्तु फल्गुन्योरग्निमादधीतासन्नपतवामृतूनां वैश्यस्यर्तुरुत्तरे फल्गुनी षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(९) इत्थं नक्षत्राणि विधायाधिकारिविशेषादृतून्विधत्ते—(वसन्तेति) वसन्तः वसन्तर्तुरस्य च ब्राह्मणस्य चायम्यसाम्यात्तस्याग्न्याधानात्तस्यैव ऋतावाधानस्य ब्राह्मणस्य च सोचितं ब्रह्मवर्चसमेव फलम् । किंच 'मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू' इत्याम्नानान्मुखत्वं प्राथम्यं वसन्तस्यावगन्तव्यम् । अपि च यथा स्त्रीणामृतुविशेषे प्रवृत्तः पुरुषः प्रजननसमर्थो भवति तथर्तुविशेषे योनिमन्तं प्रजननसामर्थ्यवन्तो आविर्भूतं प्रजातं चाभिमायत्ते । एवं ग्रीष्मशरद्वाक्ययोरपि व्याख्येयम् ॥

(१०) पूर्वं काम्य आधाने पूर्वोत्तरफल्गुनीनक्षत्रद्वयं विहितम् । इदानीं नित्य आधाने नक्षत्रमेकं निषिध्येतरद्विधत्ते—(न पूर्वयोरिति-) फाल्गुनमासे येयं पूर्णिमा तत्र प्राप्तं यत्पूर्वफल्गुनीनक्षत्रं तद्युक्ता रात्रिः पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तिस्थानीया । अतस्तत्राऽऽदधानः संवत्सरस्य पृष्टितः पृष्ठभागेऽनुष्ठानाद्धीनो भवति । उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे भाविसंवत्सरादित्वात्तत्राऽऽदधानः संवत्सरप्रारम्भ एवाऽऽधायालन्तबलिको भवति ।

(११) पक्षान्तरं विधत्ते—(अथो खल्विति) अन्येऽभिज्ञा एवमाहुः यदा तु यस्मिन्नेव काले एनं पुरुषं सोमयज्ञः [उपनमेत्] प्राप्नुयात्सोमयागं करिष्याम्यहमिति बुद्धिरुदियात्तदानीमेव आदधीत । न तु नक्षत्रादिकं परीक्षितव्यम् । सैव सोमयागबुद्धिरेव अस्य पुरुषस्य नक्षत्रादिरूपाविहितकालसमृद्धिः । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—"सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुनक्षत्रमाद्रियेत" इति ॥

अत्र मीमांसा-तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—"आधानं किं क्रत्वर्थं वह्निमात्रेण वा युतम् । नैरपेक्ष्यादग्निजन्यैतत्पर्णवत्क्रतौ स्थितम् ॥ लौकिकाग्निमात्रत्वे विफलत्वात्क्रतौ युतौ । सर्वसाऽऽहवनीयादौ

१ तै. सं. ४. ४. ११. । २ आप. श्रौ. सू. ५. ३. २१. ।

शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता" ॥ अनारभ्याधीत पर्णमयीत्वं यथा जुहूप्रनाड्या प्रकृतौ निविष्टम्, तथैवाग्निप्रनाड्या तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविशत इति चेत्। नैवम्। वैषम्यात्। द्विविधो हि जुह्वा आकारः। लौकिकः शास्त्रीयश्च। अरत्निमानदैर्घ्यहंसमुखत्वाग्निबिलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः। अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः। तयोरपूर्वीयत्वं क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति। तेन च यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यवस्येत्तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत्। काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसंपादत्वात्। अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णता क्रतौ प्रविष्टा। आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः। स च विधिबलादाधानेनैव जन्यते नान्यथा। तस्मादाधानस्य क्रतुप्रवेशं विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपादनसमर्थत्वादग्निद्वारेण तत्संयुज्यते। तथा सति पर्णवैषम्यात्प्रकृतावप्रविश्याग्नीन्संसाध्य क्रतुपरत्वात्-क्र्येणावतिष्ठते। ततो लौकिकोपायसंपादितसुवर्णनीडादिवदाधानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाऽऽहवनीयाद्यग्नीनां पश्चाद्वाक्यैः क्रतुषु विनियोगोऽस्तु" ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—"आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत्। अग्नीनामिष्टिशेषत्वात्तद्द्वाराऽस्य तदङ्गता ॥ अनारभ्य विधानात्तु नाङ्गं यस्यचिदाहिति। अभ्यर्थत्वात्तत्समेष्टिरप्ययस्त्वग्निहोत्रगः" ॥ इदमाम्नायते— "अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये" इति। "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत" इति च। तत्राधानं पवमानादीनामिष्टीनामङ्गं भवेत्। कुतः। दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनीयाद्यग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वे सत्यग्निद्वारा तत्संस्काररूपस्याऽऽधानस्यापि तदङ्गताया अनिवार्यत्वादिति चेत्। नैवम्। न ह्येतदाधानं कस्यचित्क्रतोः प्रकरणे पठितं किंत्वनारभ्याधीतम्। अतो न कस्याप्येतदङ्गम्। किंत्वाधानविहितानामप्यग्निसंस्कारार्थत्वात्परस्परं नारुत्यङ्गाङ्गिभावशङ्का। ननु पवमानेष्ट्यङ्गत्वाभावेऽग्निसंस्कारवैयर्थ्यादग्निद्वारे तदङ्गत्वं युक्तमिति चेत्। न। संस्कृतानाममीनामग्निहोत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावगमात्। तस्मात्स्वतन्त्रमाऽऽधानम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्। "वसन्ते विप्र आदध्यात्तेनैवोपनयीत तम्। अनुवाद आपमावाऽनुवादः कालसिद्धये ॥ अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसंभवात्। कृत्स्ने आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥ लौकिकाग्नौ पुराकाण्ये तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम्। कालविप्रादियुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते"। "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत। ग्रीष्मे राजन्यः। शरदि वैश्यः" इति श्रूयते। "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्" इति च। तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते। न च तेषामप्राप्तिः। कृत्स्नविधानान्यथानुपपत्त्या कृतत्वात्। न ह्यग्न्याधारभूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां च विना कर्मानुष्ठानं संभवति। अग्निश्च नाऽऽधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति, विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेण न संभवतीति ब्राह्मणादुपनयनं कल्पयतीति तत्प्राप्तिरिति चेत्। नैवम्। लौकिकाग्नौ हेतु पुस्तकपाठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वेनाऽऽधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्ते। तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयेते ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—"पुंसोरेकस्य वाऽऽधानं वसानावित्यतो द्वयोः। एष क्षौमविधिर्द्वित्वं दम्पत्योरेकता ततः" ॥ आधाने श्रूयते—"क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम्" इति। तत्र वसानाविति पुंलिङ्गद्विवचनादुभयोः पुंसोराधानेऽधिकार इति चेत्। नैवम्। क्षौमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंद्वित्वस्यापि विधाने वाक्यभेदात्र तद्विधीयते। किंतु दम्पत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूद्यते। पतिश्च पत्नी चेति विगृह्य पतिशब्दस्यैकशेषात्पुंलिङ्गद्विवचनमविरुद्धम्। तस्मादाधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

१ 'तत्र' इति पाठः। २ 'पर्यवस्यति। तदा' इति पाठः। ३ सुसंपादत्वात् इति पाठः। ४ 'अग्निहोत्रेण' इति पाठः। ५ जै न्या मा १ ६ ४। ६ तै सं २ २ ४। ७ 'अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये इति। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति पाठः। ८ तै ब्रा १ १ २। ९ '०मिष्टीनामङ्गम्। कुतः' इति पाठः। १० 'अग्निद्वाराङ्गत्वं युक्तम्' इति पाठः। ११ जै न्या मा. २ ३ ३। १२ तै ब्रा १ १ २.। १३ 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति पाठः। १४ 'अन्तरेणासंभवन्ती ब्राह्मणादुपनयनं कल्पयतीति तत्र प्राप्तिः' इति पाठः। १५ आप श्रौ सू. ५ ४. १०.।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

[12] उद्धन्ति । यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति । [13] अपोऽवोक्षति शान्त्यै ॥ [14] सिकता निवपति । एतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपम् । रूपेणैव वैश्वानरमवरुन्द्धे ॥ [15] ऊषान्निवपति । पुष्टिर्वा एषा प्रजननम् । यदूषाः (१) । पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निमाधत्ते । अथो संज्ञान एव । संज्ञान५ ह्येतत्पशूनाम् । यदूषाः । [16] द्यावापृथिवी सहाऽऽस्ताम् । ते वियती अब्रूताम् । अस्त्वेव नौ सह यज्ञियमिति । यदमुष्या यज्ञियमासीत् । तदस्यामदधात् । त ऊषा अभवन् (२) । यदस्या यज्ञियमासीत् । तदमुष्यामदधात् । तददश्चन्द्रमसि कृष्णम् । ऊषान्निवपन्नदो

(१२) द्वितीयानुवाके आयतनार्थं मन्त्रादिविधानेऽभिहिते । तृतीये देवयजनार्थाः सभारा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—"प्राचीनप्रवण देवयजनमुद्धत्य" इति तदिदं विधत्ते-(उद्धन्तीति-) भूमेरूर्ध्वभागं खनित्रादिना खनेत् । तेन निष्ठीवनादिनिमित्तं यदमेध्य तत् अपहतं भवति । उद्धननमन्त्रस्तु "उद्धन्यमानम्" इत्यादि । स चोपरितनप्रपाठकादावाम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । एवमुत्तरेष्वपि विधिषु द्रष्टव्यम् ॥

(१३) अथ विधत्ते—(अपो वोक्षतीति-) उद्धननकृतां भूमेर्वेदनां जलेन शामयति । 'आपो वै शान्ता' इत्यन्यत्रोपशमहेतुत्वश्रवणात् ॥

(१४) विधत्ते—(सिकता इति-) सिकतानां तद्रूपत्वं 'वैश्वानरस्य रूपम्' इति मन्त्रादवगन्तव्यम् । सिकतादयो द्रव्यविशेषा देवयजनमानभूमौ प्रक्षेपणीयाः सभाराः । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—'तान् पार्थिवान्सभारानाहरत्येव वानस्पत्यान्' इति । तत्र पार्थिवेषु सिकतारूप एकः सभार उक्तः ॥

(१५) द्वितीयं सभारं विधत्ते—(ऊषानिति-) पशवो भूप्रदेशेनोत्पन्नं तृणादिकं रसान्तरयुक्तत्वादादरेण भक्षयित्वा पुष्टाः सन्तोऽपत्यान्युत्पादयन्ति । तस्मादूषाः लवणाम्भसा मिश्रिता भूम्यवयवाः इति माधवः । सा एषा पुष्टिः प्रजननं च तस्मादूषनिवापेन तदुभयप्राप्तिः । अपि च संज्ञाने प्रदेश एवाभिराहितो भवति । एतद् चोपदेशेन पशूनां संज्ञानम् । पशवो घ्राणेन तत्सम्यग्जानन्ति । तस्मादूषा आधानस्य स्थाने निवपनीयाः ॥

(१६) एतन्निवपनकाले ध्यानविशेषं विधत्ते—(द्यावापृथिवी इति-) सृष्टिकाले द्यावापृथिव्यौ मध्यगसान्तरिक्षव्यवधानरहिते अभूताम् । तदा प्राणिनामवकाशार्थमीश्वराज्ञया परस्परवियोगे गते, वियोगकाले च स्नेहातिशयात्परस्परमेवम् अब्रूताम् आवयोर्यज्ञयोग्यं यत्सारमस्ति तत् सह एव तिष्ठतु । भूसारस्य दिवो वियोगो मा भूद् द्युसारस्य च भूमेर्वियोगो मा भूदिति । ततः अमुष्या दिवः सबन्धि यद् यज्ञियं सारं तदस्यां पृथिव्यां सा द्यौरस्थापयत् । ते च द्युलोकसारात्मका एते दृश्यमाना भूम्यवयवाः [ऊषा] ऊषरूपा अभवन् । तस्याः पृथिव्या यद् यज्ञियं सारम् आसीत् तदमुष्यां दिवि भूमिरस्थापयत् । तत् च स्थापितं भूसारम् अदो दृश्यमानं चन्द्रमसि कलङ्करूपं कृष्णम् । तस्माद्भूसारत्वादूषाणां निवपनकाले तत्कृष्णरूपमत्र तिष्ठतीति ध्यायेत् । तथा सति द्युलोकसम्बन्ध्यूषे भूलोकसम्बन्धिनि कृष्णे चाभिराहितो भवति ॥

१ आ श्रौ सू. ५ ४ १ । २ तै आ १ २ १ । ३ तै स ५. १ ५ । ४ तै आ. १ २ १ । ५ सिकताश्च तत्सुरा आखुपन्नीकमित्यपि । सूद वराहविहत शर्करा अश्मानो नवेद् । अश्वत्थ, औदुम्बर, पलाश, शमी, वैकङ्कत, अशनिहतो वृक्ष, पुष्करम् इत्यादिशब्दसम्भाराणि । ६ आप श्रौ सू ५. १ ४. ।

ध्यायेत् । द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निमाधत्ते ॥ अग्निर्देवेभ्यो निलायत । आखुरूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । स ऊतीः कुर्वाणः पृथिवीमनु समचरत् । तदाखुकरीषमभवत् (३) । यदाखुकरीषꣳ संभारो भवति । यदेवास्य तत्र न्यक्तम् । तदेवावरुन्धे ॥ ऊर्जं वा एतꣳ रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति । यद्वल्मीकम् । यद्वल्मीकवपा संभारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो श्रोत्रमेव । श्रोत्रꣳ ह्येतत्पृथिव्याः । यद्वल्मीकः (४) । अबधिरो भवति । य एवं वेद ॥ प्रजापतिः प्रजा असृजत । तासामन्नमुपाक्षीयत । ताभ्यः सूदमुपप्राभिनत् । ततो वै तासामन्नं नाक्षीयत । यस्य सूदः संभारो भवति । नास्य गृहेऽन्नं क्षीयते ॥ आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरश्राम्यत् (५) । कथमिदꣳ स्यादिति । सोऽपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठत् । सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वो-

(१७) अथ तृतीयं संभारं विधत्ते—(अग्निर्देवेभ्य इति-) अग्निः कदाचित्केनापि निमित्तेन देवेभ्यः अपरक्तः सन्मूषको भूत्वा तदीयं रूपं च संपूर्णं कृत्वा निलीनो देवैरदृश्यो भूत्वा स च **पृथिवीं** प्रविष्टो बिलानि **कुर्वाणः अनु** क्रमेण भूमेरन्तरेव **समचरत्** । यद्बिलनिर्माणे निःसारितं पांसुरूपं **तत् एतद् आखुकरीषम्** । तस्मिन्संभृते सति **तत्र** निगूढं यदग्नेस्तेजः **तत्** सर्वं प्राप्नोति ॥

(१८) अथ चतुर्थं संभारं विधत्ते—(ऊर्जमिति-) उपदीकाः पिपीलिकासमाना आर्द्रीकृतमृत्तिकोपचयक्षमा जन्तवस्ते हि पृथिव्याः संबन्धिनमूर्क्शब्दाभिधेयं **रसं पृथिव्याः** सकाशादूर्ध्वमानीयोपचिन्वन्ति तत्संभारेण भूसारं प्राप्नोति । अपि च श्रोत्रेन्द्रियसामर्थ्यमपि प्राप्नोति । वल्मीकस्य पृथिवीश्रोत्रत्वात् ॥

(१९) एतद्वेदनं प्रशंसति—(**अबधिर इति-**) ॥

(२०) अथ पञ्चमं संभारं विधत्ते—(**प्रजापतिरिति-**) पुरा कदाचित् **प्रजापतिः** सृष्टानां प्रजानां यत् **अन्नं** तद्भुज्यमानमुपक्षीणमभूत् । ततः प्रजार्थं **सूदम्** अशोष्यजलप्रदेशावस्थितं कर्दममुपानीय **प्राभिनत्** । तेषु तेषु पृथिवीप्रदेशेषु पृथक्पृथक्प्रसारितवान् । **ततः** तत्र तत्र सस्योत्पत्तौ सत्यां **तासां** प्रजानाम् **अन्नम्** अक्षीणमभूत् । अतस्तत्संभारेण **गृहेऽन्नम्** अक्षयं भवति ॥

(२१) अथ षष्ठं संभारं विधत्ते—(**आपो वा इति-**) **इदम्** इदानीं दृश्यमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं स्थावरं मनुष्यपश्वादिकं जङ्गमं च सृष्टेः पूर्वमीदृशं नाऽऽसीत् । किं तु **सलिलरूपम् आसीत्** । 'षल गतौ' औणादिक इलच् । इदं दृश्यमानं जगत्सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् । यद्वा "इमे वै लोकाः सरिरम्" इति श्रुतेः सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । रलयोरभेदात्सलिलरूपमासीत्तन्नाप्याप एव न तु भूमिस्वरूपम् । तदानीं **प्रजापतिः तेन** सिसृक्षितजगन्निमित्तेन **अश्राम्यत्** । पर्यालोचनरूपं तपोऽकुरुत । **कथं** नाम **इदं** सर्वं जगद्भवेत् **इति** विचार्य तस्य सलिलस्य मध्ये दीर्घनालाग्रेऽवस्थितमेकं पद्मपत्रमपश्यत् । तत् **दृष्ट्वा** मनस्येवमतर्कयत्— **यस्मिन्** आधारे **इदं** सनाले पद्मपत्रम् **अधिश्रित्य तिष्ठति** तदस्तु किंचिदधस्तादस्त्येव **इति** तर्कयित्वा च **सः** प्रजापतिः **वराहो** भूत्वा तदीयं **रूपं** च सम्यक् **कृत्वा** तस्य पद्मपत्रनालस्य समीपे जलमध्ये निमग्नोऽभूत् । ममज्जाधस्ताद्भूमिं प्राप्तवान् । **तस्याः** भूमेः सकाशात्किंचिदीषत्पार्द्रां मृदं स्वदंष्ट्रया पृथक्कृत्य सलिलस्योपर्युन्मज्जनं कृतवान् । **तत्** च मृद्रूपं **तस्मिन् पुष्करपर्णे** प्रसारितवान् । यस्मादियं मृत्तिका प्रथिता तस्मात्पृथिवीनाम संपन्नम् । ततः संतुष्टः **इदं** स्थावरजङ्गमाधारभूतं वस्तु **अभूदिति** उवाच । ततो भवतीति व्युत्पत्त्या

पुन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आच्छैत् । तस्या उपहत्योदमज्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् (६) । तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् । अभूद्वा इदमिति । तद्भूम्यै भूमित्वम् । तां दिशोऽनु वातः समवहत् । ता२ँ शर्कराभिरदृ२ँहत् । शं वै नोऽभूदिति । तच्छर्कराणा२ँ शर्करत्वम् । यद्वराहविहत२ँ संभारो भवति । अस्यामेवाछम्बट्कारमग्निमाधत्ते । शर्करा भवन्ति धृत्यै (७) । अथो शन्त्वाय ॥ [२२] सरेता अग्निराधेय इत्याहुः । आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायत् । ताः समभवत् । तस्य रेतः पराऽपतत् । तद्धिरण्यमभवत् । यद्धिरण्यमुपास्यति । सरेतसमेवाग्निमाधत्ते । [२३] पुरुष इत्थै स्वाद्रेतसो बीभत्सत इत्याहुः (८) । उत्तरत उपास्यत्यबीभत्सायै ॥ [२४] अति प्रयच्छति । आर्तिमेवातिप्रयच्छति । [२५] अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् । यदाश्वत्थः संभारो भवति । यदेवास्य तत्र न्यक्तम् । तदेवावरुन्धे ॥ (९) [२६] देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत उदुम्बर उदतिष्ठत् । ऊर्ग्वा

भूमिनाम संपन्नम् । ताम् आर्द्रां भूमिम् अनुलक्ष्य शोषयितुं चतस्रो दिशः अनु प्रजापतिसंकल्पाद्वायुः स प्रवृत्तः । क्षुभ्यन्तीं तां भूमिं च प्रजापतिः शर्कराभिः क्षुद्रपाषाणैः [अदृंहत्] दृढीचकार । कृत्वा च नः अस्माकं शं सुखम् अभूत् इति उवाच । तस्मात्कारणाच्छं सुखं कृतमाभिरिति व्युत्पत्त्या शर्करेति नाम संपन्नम् । यस्माद्वराहेणाऽऽनीतायाः भूमेः ईदृशो महिमा तस्मात् [वराहविहतम्] वराहेण भूमौ विहतं खनितमस्यां मृत्स्नारूपं संभरणीयम् । तथा सति अस्यां भूम्यामेव वैयर्थ्यं यथा न भवति तथाऽग्निमाधत्ते । यस्माच्छर्कराभिर्भूमिर्दृढीकृता तस्मादत्रापि धृत्यै दार्ढ्याय शर्कराः प्रक्षेप्तव्याः, अथो अपि च शन्त्वाय सुखसिद्धये शर्कराः कार्याः ॥

(२२) अथ सप्तमं संभारं विधत्ते—(सरेता इति-) या अब्देवता वरुणस्य भार्याः, ताः कामुक अग्निः ध्यात्वा [समभवत्] संभोगं कृतवान् । तदानीं स्खलत् तस्य रेतः भूमौ पतित्वा हिरण्यम् अभूत् । अतोऽत्र हिरण्ये प्रक्षिप्ते सति सरेतस्कोऽग्निराहितो भवति ॥

(२३) एतस्य हिरण्यस्य प्रक्षेपस्थानं विधत्ते—(पुरुष इति-) इत्थैः इति निपातत्रयं मिलित्वा प्रतिविमानोक्तेः । लोके सर्वोऽपि पुरुषः स्वकीयं रेतो दृष्ट्वा स्वयं जुगुप्सते । सरेतस्त्वप्येवम् इति अभिज्ञा आहुः । तस्मादनाभिस्थापनप्रदेशं विहायोत्तरस्मिन्पार्श्वे हिरण्यं प्रक्षिपेत् । तच्च अबीभत्सायै संपद्यते ॥

(२४) यदुक्तं सूत्रकारेण—"द्वेष्याय रजतं प्रयच्छति" इति । तदिदं विधत्ते—(अति प्रयच्छतीति-) देवयजने प्रक्षिप्तं सुवर्णम् अतिक्रम्यान्यद्रजतं प्रयच्छेत् । तथा सति स्वात्मानम् अतिक्रम्यान्यस्मै द्वेष्याय स्वकीयाम् आर्तिम् दत्तवान्भवति ॥

(२५) तदेवं पार्थिवाः संभारा विहिताः । अथ वानस्पत्येषु सप्तसु संभारेषु प्रथमं संभारं विधत्ते—(अग्निरिति-) कदाचित् अग्निर्देवेभ्यः अपक्रम्य अश्वः भूत्वा तदीयं रूपं स्वस्य कृत्वा अश्वत्थे निरुद्धः संवत्सरमात्रम् अतिष्ठत् । अश्वस्तिष्ठत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तस्य वृक्षस्याश्वत्थनाम संपन्नम् । तस्मादश्वत्थसंभारेण तत्र निरुद्धमग्नेस्तेजः प्राप्नोति ॥

(२६) द्वितीयं संभारं विधत्ते—(देवा वा ऊर्जमिति-) देवाः सर्वे कदाचिदेकत्रोपविश्यान्नरसं विभजन्तस्तदा तस्मिन्स्थाने पतितादन्नरसात् उदुम्बरवृक्ष उदतिष्ठत् । तस्मादन्नरसोत्पन्नोदुम्बरकाष्ठसंभारेणान्नरसं प्राप्नोत्येव ॥

१ आप. श्रौ. सू. ५. १०. ४. । २ हत-नु-वे इति छेदः ।

उदुम्बरः । यदौदुम्बरः संभारो भवति । ऊर्जमेवावरुन्द्धे ॥ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम् । (१०) यस्य पर्णमयः संभारो भवति । सोमपीथमेवावरुन्द्धे । [१]देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त । तत्पर्ण उपाशृणोत् । सुश्रवा वै नाम । यत्पर्णमयः संभारो भवति । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्द्धे ॥ प्रजापतिरग्निमसृजत । सोऽबिभेत्प्र मा धक्ष्यतीति । तꣳ शम्याऽशमयत् । (११) तच्छम्यै शमित्वम् । यच्छमीमयः संभारो भवति । शान्त्या अप्रदाहाय ॥ अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्च्छत् । यद्वैकङ्कतः संभारो भवति । भा एवावरुन्द्धे ॥ सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः । मरुतोऽद्भिरग्निमतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् । साऽशनिरभवत् । यदशनिहतस्य वृक्षस्य संभारो भवति । सहृदयमेवाग्निमाधत्ते (१२) ॥

ऊर्जं अभवदभवद्रुक्मीकोऽभाम्युदमयद्युरर्थं बीभत्सत इत्याहू रुन्द्धे पर्णत्वं-
शमयदच्छिन्दन्नुरुक्षीर्णि च ॥ ३ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(२७) अथ तृतीयं संभारं विधत्ते—(**तृतीयस्यामिति**–) **इतः** भूलोकादारभ्य गणनायामन्तरिक्षमतिक्रम्य परतो वर्तमाना या द्यौस्तृतीया तस्यां **सोमवल्ली** स्थिता । तं च सोमं **गायत्री** देवता तत्रत्यैः सोमरक्षकैः सह युद्धं कृत्वा **समाऽऽहरत्** । अयं च वृत्तान्तः "कद्रूश्च वै सुपर्णी च" इत्यनुवाके प्रपञ्चितः । एवमाहृत्य समानीयमानस्य **तस्य** सोमस्यैकं **पर्णं** छिन्नं सद्भूमौ पतित्वा पलाशवृक्षः **अभवत्** । पर्णजन्यत्वात्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम संपन्नम् । सोमजन्यस्य तस्य संभरणेन **सोमपानम् एव** प्राप्नोति ॥

(२८) पुनरपि तमेव संभारं प्रशंसति—(**देवा इति**–) **देवाः** कदाचिदेकान्ते पलाशवृक्षच्छायायामुपविश्य परस्मिन्ब्रह्मणि संवादं कृतवन्तः । **तत्** सर्वं समीपे स्थितः पलाशवृक्षः **अशृणोत्** । शोभनं वस्तु श्रुतवानिति व्युत्पत्त्या **सुश्रवा इति नाम** संपन्नम् । तस्मात्परं ब्रह्म श्रुतवतो वृक्षस्य संभरणेन **ब्रह्मवर्चसमेव** प्राप्नोति ॥

(२९) अथ चतुर्थं संभारं विधत्ते—(**प्रजापतिरिति**–) **प्रजापतिः** अग्निं सृष्ट्वा मामयमग्निः **प्रधक्ष्यतीति** भीतः शमीशाखया ज्वालाम् **अशमयत्** । शमयत्यनेनेति व्युत्पत्त्या शमीति नाम संपन्नम् । अतस्तत्संभारः पूर्वं विद्यमानस्य दाहस्योपशान्त्यै, इतः परम् **अदाहाय** च संपद्यते ॥

(३०) अथ पञ्चमं संभारं विधत्ते—(**अग्नेरिति**–) प्रजापतिना सृष्टोऽग्निस्त्वरया गच्छन्विकङ्कतवृक्षमपश्यत्तदा तदीयं तेजो वृक्षं प्राप्नोत् । अतस्तत्संभारे सति **भा एव** दीप्तिमेव **प्राप्नोति** ॥

(३१) अथ षष्ठं संभारं विधत्ते—(**सहृदय इति**–) **मरुतः** कदाचिदग्निना सह विरोधे सति तम् **अग्निम् अद्भिरतमयन्** ग्लानिं प्रापयन् । ततो निष्क्रियस्याग्नेः **हृदयम् आच्छिन्दन्** । तस्य हृदयमशनिरूपेणोदभूत् । तस्मात् **अशनिहतस्य वृक्षस्य** संभारेण सहृदयोऽग्निराहितो **भवति** ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

१ तै. सं. ६. १. ६.।

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरादेवै-नमवरुध्याऽऽधत्ते । यद्द्वादशसु विक्रामेष्वादधीत । परिमितमवरुन्धीत । चक्षु-र्निमित आदधीत । इयद्द्वादशविक्रामा३ इति । परिमितं चैवापरिमितं चाव-रुन्द्धे । अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति । (१) चक्षुर्वै सत्यम् । अद्रा३गित्याह । अदर्शमिति । तत्सत्यम् । यश्चक्षुर्निमितेऽग्निमाधत्ते । सत्य एवैनमाधत्ते ॥ तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेत् । नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्गृहे वसेत् । सत्ये ह्यस्याग्निराहितः ॥ आग्नेयी वै रात्रिः । (२) आग्नेयाः पशवः ।

(३२) तृतीये देवयजनदेशे प्रक्षेप्तव्याः संभारा उक्ताः । अथ चतुर्थे तैः संभारैर्युक्तेष्वायतनेषु वह्न्याधानं विधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—"प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धत्य तस्मिन्नुदीचीनवंशाः शरणं करोति तस्याग्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याऽऽहवनीयायतनमेकादशसु राजन्यस्य द्वादशसु वैश्यस्य चतुर्विंशत्यामपरिमिते वा यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मादतिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशे-षेण श्रूयते" इति । तत्रैकं पक्षं विधत्ते—(द्वादशस्विति-) विक्रामः प्रक्रमः । स च द्विपदः । तथा चोक्तम्—"प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा" इति । गार्हपत्यात् द्वादशसु विक्रामेषु समतीतेष्वाहवनीयायतनं कृत्वा तत्र अग्निम् आदध्यात् । संख्यासाम्येन मासद्वारा [संवत्सरात्] संवत्सरबलात् एनम् अग्निम् अवरुध्य आधानं कृतवान् ॥

(३३) पक्षान्तरं विधत्ते—(यदिति-) द्वादशसु विक्रामेषु आधाने सति देशस्य पादेन परिमितत्वा-त्फलमपि परिमितमेव भवति । तस्माद्देशो न पादेन परिमातव्यः । किंतु चक्षुषा दृष्ट्वा प्रायेणैतावान्देशो द्वा-दशविक्रामः संभवतीति निश्चित्य तत्र आदधीत । एवं सति पादेन परिमितत्वाभावात्परिमितदोषोऽपि न भविष्यति । चक्षुषा परिमितत्वात्तदीयगुणश्च भविष्यति । चाक्षुषनिश्चयद्योतनार्था प्लुतिः ॥

(३४) इममेव पक्षं पुनः प्रशंसति—(अनृतमिति-) वाङ्मनसयोरनृतविषयत्वमपि क्वचिद्दृष्टम् । चक्षुस्तु पुरोवर्तिवस्तुनो याथात्म्यमेव पश्यतीति तत्सत्यस्वरूपम् । अत एव लोकेऽपि दूरदेशागतान्तो पुरुषमुखादाकर्ण्य किं त्वमेव दृष्टवानुत श्रुतवानसीत्येवं सत्यत्वनिश्चयाय पृच्छन्ति । विचारार्था प्लुतिः । सोऽप्यहमेव दृष्टवानस्मीति यदा ब्रूते तदा तत्सत्यमिति निश्चिन्वन्ति । तस्माच्चक्षुर्निमितस्य सत्यत्वात्सत्यदेशेऽग्निराहितो भवति । यत्तु लोके शुक्तिरजतादिदर्शनं, तच्च काचकामलादिदोषकृतमिति न कदाचिदपि चक्षुः सत्यं व्यभिचरति ॥

(३५) इदानीं प्रसङ्गादाहिताग्नेः कंचिद्धर्मं दर्शयति—(तस्मादिति-) यस्माच्चक्षुर्निमित्तेन सत्यभूते देशे-ऽयमग्निराहितः तस्मादाहिताग्निः सत्यमेव वदेत् । न तु अनृतम् । सत्यानृतयोरेकत्र विरोधात् । एतस्य गृहे ब्राह्मणस्यानश्नतो यो निवासः सोऽप्यनृतसमानः । तस्मात्तं ब्राह्मणं भोजयेदेव ॥

(३६) देशविशेषं विधाय कालविशेषं विधत्ते—(आग्नेयीति-) रात्रावग्नेः प्रकाशाधिक्यात् रात्रिः आग्नेयी । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मण एवोपपादितम्—"अग्निं वावाऽऽदित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे" इति । अग्नेः पशुप्रदत्वात्पशूनामाग्नेयत्वम् । एतच्चाप्युपस्थानब्राह्मणे देवैरभिहितम्—"इममेवाग्निं स्तवाम, [illegible] नः स्तुतः पशून्पुनर्दास्यतीति । तेऽग्निमस्तुवन्स एभ्यः स्तुतो रात्रिया अध्यहरभिपशून्निरार्जत्" इति । एवमिन्दस्याहःसंबन्धो ब्राह्मणान्तराद्द्रष्टव्यः । तस्माद्रात्रौ गार्हपत्याधानेन पशून्प्राप्नोति । अह्न्याहवनी-याधानेन इन्द्रियं प्राप्नोति ॥

१ छान्दो. १. ५. २ । २ तै. ब्रा. २. १. २. । ३ तै. सं. १. ५. १. ।
२ आ० प्र०

ऐन्द्रमहः । नक्तं गार्हपत्यमादधाति । पशूनेवावरुन्द्धे । दिवाऽऽहवनीयम् । इन्द्रियमेवावरुन्द्धे । अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाति । एतस्मिन्वै लोके प्रजापतिः प्रजा असृजत । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । अथो भूतं चैव भविष्यच्चावरुन्द्धे ॥ (३) इडा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् । साऽशृणोत् । असुरा अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । त आहवनीयमग्र आदधत । अथ गार्हपत्यम् । अथान्वाहार्यपचनम् । साऽब्रवीत् । प्रतीच्येषाꣳ श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा पराभविष्यन्तीति । (४) यस्यैवमग्निराधीयते । प्रतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रो भूत्वा पराभवति ॥ साऽशृणोत् । देवा अग्निमादधत इति । तदगच्छत् । तेऽन्वाहार्यपचनमग्र आदधत । अथ गार्हपत्यम् । अथाऽऽहवनीयम् । साऽब्रवीत् । (५) प्राच्येषाꣳ श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा सुवर्गं लोकमेष्यन्ति । प्रजां तु न वेत्स्यन्त इति । यस्यैवमग्निराधीयते । प्राच्यस्य श्रीरेति । भद्रो भूत्वा सुवर्गं लोकमेति । प्रजां तु न विन्दते ॥ साऽब्रवीदिडा मनुम् ॥ तथा वा अहं तवाग्निमाधास्यामि । यथा प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जनिष्यसे । (६) प्रत्यस्मिँल्लोके

(३७) अहन्यपि विशेषं विधत्ते—(अर्धोदित इति-) लोक्यतेऽवगम्यत इति व्युत्पत्त्या लोकशब्दः कालपरः । अर्धोदयकाले प्रजानां सृष्टत्वात्तत्राऽऽधानं प्रजार्थं भवति । अपि चोदयस्यासंपूर्णत्वात् भूतम् अतीतं रात्रिरूपं च भविष्यत् आगाम्यहः च इत्युभयं प्राप्तं भवति ॥

(३८) अथाऽऽधातव्यानामग्नीनां क्रमं निर्णेतुमाहवनीयस्य प्राथम्यं निराचष्टे—(इडावमेति-) इडा नाम गोरूपा काचिद्देवता । सा च [मानवी] मनुसंबन्धिनी । तत्संबन्धश्च 'मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी'इतीडोपाह्वानस्य ब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातः —"मानवीत्याह मनुर्ह्येतामग्रेऽपश्यत्" इति । सा चेडा यज्ञानूकाशिनी यज्ञतत्त्वप्रकाशनसमर्था आसीत् । सा कदाचिदसुराणामग्न्याधानवार्तां श्रुत्वा द्रष्टुं गता । दृष्ट्वा मनोः पार्श्वे समागत्यैवमुवाच—असुराः प्रथमं पूर्वदिगवस्थितमाहवनीयमाधाय ततः पश्चिमदिगवस्थितं गार्हपत्यमाधाय दक्षिणदिगवस्थितमन्वाहार्यपचनं चाऽऽहितवन्तः । तथा चाऽऽधानक्रमेण कंचित्कालं धनिका भूत्वा पश्चाद्विनाशं प्राप्स्यन्ति । एतेषां पश्चिमाग्निपुरस्सरत्वेन प्रवृत्तत्वात् एषां श्रीः अपि प्रतीची प्रतिकूलगमना सती तेभ्योऽसुरेभ्यो निवर्तिष्यत इति । अतोऽसुरवदिदानीतनस्याऽऽहिताग्नेरप्यन्ते पराभवो भवति ॥

(३९) अथान्वाहार्यपचनस्य प्राथम्यं निराचष्टे—(सेति-) पूर्ववद्व्याख्येयम् । अत्र गार्हपत्यादूर्ध्वं प्राङ्मुखप्रवृत्तेर्देवानां श्रीः अपि प्राची प्रवृत्ता । प्रकृष्टं पूर्वदिगवस्थितं स्वर्गमञ्चति गच्छतीति प्राची । तस्माद्देवानां स्वर्गप्राप्तिर्भविष्यति किं तु प्रजाहेतोर्गार्हपत्यस्य पूर्वमाधानाभावात् प्रजां न लप्स्यन्ते । एवं तादृगाधानकर्तरि यजमानेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

(४०) अथ गार्हपत्यस्य प्राथम्यं विधत्ते—(साऽब्रवीदिति-) गार्हपत्यस्य प्रजापशुस्वामित्वात्तस्य प्रथमाधानेन तत्प्राप्तिः । गार्हपत्यस्य दक्षिणभागे स्थितो योऽयमन्वाहार्यपचनस्तस्य तिर्यक्त्वेन वर्तमानस्योर्ध्वगमनाभावेन मनुष्यलोकसदृशत्वात्तदाधानेन मनुष्यलोके प्रतिष्ठा । ततः ऊर्ध्वमाहवनीयाधानाय प्राङ्मुखप्रवृत्तेः स्वर्गस्य च प्राग्वर्तित्वात्तत्प्राप्तिः ॥

१ तै. सं. २.६.७ । २ 'अनन्तरं दक्षिणाग्निम्' इत्यधिक पाठः । ३ 'कै प्रतितिष्ठति त' इति पाठः ।

स्थास्यसि । अभि सुवर्गं लोकं जेष्यसीति । गार्हपत्यमग्र आदधात् । गार्हपत्यं वा अनु प्रजाः पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै प्रजां पशून्प्राजनयत् । अथान्वाहार्यपचनम् । तिर्यङ्ङिव वा अयं लोकः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाऽऽहवनीयम् । तेनैव सुवर्गं लोकमभ्यजयत् । (७) यस्यैवमग्निराधीयते । प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते । प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठति । अभि सुवर्गं लोकं जयति ॥ यस्य वा अयथादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्यो वृश्च्यते । पापीयान्भवति । यस्य यथादेवतम् । न देवताभ्य आ वृश्च्यते । वसीयान्भवति—भृगूणां त्वाऽङ्गिरसां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति भृग्वङ्गिरसामादध्यात् । आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीत्यन्यासां ब्राह्मणीनां प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति राजन्यस्य । मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति रथकारस्य—यथादेवतमग्निराधीयते । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति (८) ॥

प्रजापति रात्रियावरुन्द्धे भविष्यन्तीरभवीजनिष्यतेऽजयद्वसीयान्भवति नव च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

---

(४१) अथाधिकारिभेदेनाऽऽधानमन्त्रविशेषान्विधत्ते—(यस्येति-)यस्य पुरुषस्य याऽभिमानिनी देवता तामनतिक्रम्याऽऽधानं तस्य पुरुषस्य यथादेवतम् इत्युच्यते । तदतिक्रमे सति देवताद्रोहो दारिद्र्यं च भवति । अनतिक्रमे तु देवताप्रसादो धनसंपत्तिश्च भवति । ये मनुष्या भृगुगोत्रोत्पन्ना ये चाङ्गिरोगोत्रोत्पन्नास्तेषामुभयेषां तत्प्रतिपादकेन भृगूणाम् इति मन्त्रेणाऽऽधानम् । हे व्रतपते ! कर्मस्वामिन्नग्ने ! भृगूणामङ्गिरसां च संबन्धिना व्रतेन कर्मविशेषेण निमित्तभूतेन त्वाम् आदधामि इहाऽऽयतने स्थापयामीति मन्त्रार्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । गोत्रान्तरगतानां ब्राह्मणानामादित्या एव देवताः ॥ अभिषिक्तस्य राज्ञो वरुणो देवता ॥ इतरस्य क्षत्रियस्येन्द्रो देवता ॥ इन्द्रियेण व्रतेन इन्द्रियाभिवृद्धिहेतुना कर्मणेत्यर्थः । वैश्यस्य ग्रामनियोजको मनुर्देवता ॥ रथकारोऽनुलोमजः संकीर्णजातिः । तस्य ऋभवो देवता ॥ एतैर्मन्त्रैः यथादेवतम् आधानं संपद्यते ॥

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्[1] । "त्रिवर्णविषये रथकृदन्यो वाऽऽद्योऽस्तु योगतः । रूढेर्वर्णान्तरं तस्याऽऽधाने मन्त्र उच्यते" ॥ आधाने श्रूयते—"वर्षासु रथकार आदधीत" इति । तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकार इति चेत् । मैवम् । संकीर्णजातिविशेषे रूढत्वात् । वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी[2] तस्यां करण्यां[3] माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथा च याज्ञवल्क्यः— "माहिष्येण करण्यां[4] तु रथकारः प्रजायते" इति । तस्य च[5] रथकारस्याऽऽधानशास्त्रे परंतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

---

१ जै. न्या. मा. ६. १. १२. । २ 'करणी' इति पाठः । ३ 'करण्याम्' इति पाठः ।
४ 'करण्याम्' इति पाठः । ५ क्वचित् 'च' इति नास्ति ।

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत् । तेनाग्निमाधत्त । तेन वै स आर्ध्नोत् । भूर्भुवः सुवरित्याह । एतद्वै वाचः सत्यम् । य एतेनाग्निमाधत्ते । ऋध्नोत्येव । अथो सत्यप्राशूरेव भवति । अथो य एवं विद्वानभिचरति । स्तृणुत एवैनम् । (१) भूरित्याह । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । भुव इत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । सुवरित्याह । सुवर्ग एव लोके प्रतितिष्ठति । [44]त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । सर्वैः पञ्चभिराहवनीयम् । (२) सुवर्गाय वा एष लोकायाधीयते । यदाहवनीयः । सुवर्ग एवास्मै लोके वाचः सत्यꣳ सर्वमाप्नोति । [45]त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ संपद्यन्ते । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रोऽग्निः । यावानेवाग्निः । तमाधत्ते । (३) प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता अस्मात्सृष्टाः पराचीरायन् । ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । तं ज्योतिः पश्यन्तीः प्रजा अभिसमावर्तन्त । उपरीवाग्निमुद्गृह्णीयादुद्धरन् । ज्योतिरेव पश्यन्तीः प्रजा यज-

---

(४२) चतुर्थे त्रयाणामाहवनीयादीनामाधानमुक्तम् । पञ्चमे तत्रैव कंचिद्विशेषं पवमानहवींषि चाभिदधाति । तत्राऽऽदौ व्याहृतिमन्त्रान्विधत्ते—(प्रजापतिरिति-) वाचः संबन्धि यत् सत्यम् अवश्यंभाविफलसाधनं मन्त्ररूपं तच्छास्त्रमुखेन(ण) दृष्ट्वा प्रजापतिः तेन अग्निमाधाय समृद्धोऽभूत् । किं तत्सत्यमिति पृच्छद्भ्यः शिष्येभ्यो भूर्भुवः सुवरिति मन्त्रस्वरूपं प्राह । एतस्य वाक्संबन्धिसत्यत्वात् एतेनाग्निम् आदधानः समृद्धो भवति । अपि चासौ सत्यप्राशूर्भवत्येव । प्रकर्षेणाश्नुते व्याप्नुतेऽभिमतमनेनेति प्राशूः । पराक्रमः सत्यः । कदाचिदप्यविसंवादी प्राशूः । अपि च एवं व्याहृतिमहिमानं विद्वान् शत्रुं मारयितुमभिचरन् एनं हिनस्त्येव ॥

(४३) सामर्थ्यप्रदर्शनेन व्याहृतित्रयं प्रशंसति—(भूरिति-) योऽयं भूरिति मन्त्रमुच्चारयत्यसौ तन्मन्त्रसामर्थ्येन प्रजाः पुत्रपौत्रादिका उत्पादयति । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ॥

(४४) सामान्येन विहितं व्याहृतित्रयं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—(त्रिभिरिति-) भूर्भुव इत्येतानि त्रीण्यक्षराणि, तैराधीयमानस्त्रित्वसाम्याल्लोकत्रये प्रतिष्ठितोऽग्निराहितो भवति । भूर्भुव. सुवरिति पञ्चाक्षराणि, तैराधीयमानस्याऽऽहवनीयस्य स्वर्गाश्रयत्वात्स्वर्गे वाक्संबन्धि कृत्स्नं सत्यमसौ प्राप्नोति ॥

(४५) अथ तत्त्रयं पञ्चकं च मिलित्वा प्रशंसति—(त्रिभिरिति-) अग्नेर्मुखजत्वेन गायत्रीसंबन्धित्वम् ।

(४६) यदुक्तं सूत्रकारेण—"गार्हपत्ये प्रणयनीयमाश्वत्थमिध्ममादीपयति सिकताश्चोपयमनीरुपकल्पयते तमुद्यच्छति" इति । तदेतद्विधत्ते—(प्रजापतिरिति-) प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराच्य. पुनरावृत्तिरहिता यदा गतास्तदा प्रजापतिः ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । अन्धकारे पलायमानानां प्रजानां दर्शनार्थं कंचिद्दीपमूर्ध्वं धृतवान् । ताश्च प्रजा ज्योतिः दृष्ट्वा तं प्रजापतिम् अभिलक्ष्य समावृताः । अतो गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्निमुद्धरन्नूर्ध्वमेव गृह्णीयात् न त्वधो धारयेत् । तेन सर्वाः प्रजा ज्योतिः पश्यन्त्यो यजमानं प्रत्यावर्तन्ते ॥

---

१ आप. श्रौ. सू. ५. १३. ३-४. । २ °स्य प्रजास्ताः अ° इति पाठः । ३ °नं प्रतिसमावर्तन्ते । इति पाठः ।

मानमभिसमावर्तन्ते । प्रजापतिरक्ष्यश्वयत् । तत्पराऽपतत् । तदश्वोऽभवत् । तदश्वस्याश्वत्वम् । (४) एष वै प्रजापतिः । यदग्निः । प्राजापत्योऽश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । स्वमेव चक्षुः पश्यन्प्रजापतिरनूदैति । वज्री वा एषः । यदश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । जातानेव भ्रातृव्यान्प्रणुदते । पुनरावर्तयति । (५) जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते । न्याहवनीयो गार्हपत्यमकामयत । नि गार्हपत्य आहवनीयम् । तौ विभाजं नाशक्नोत् । सोऽश्वः पूर्ववाड्भूत्वा । प्राञ्चं पूर्वमुदवहत् । तत्पूर्ववाहः पूर्ववाट्त्वम् । यदश्वं पुरस्तान्नयति । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनौ कुरुते । (६) यदुपर्युपरि शिरो हरेत् । प्राणा-

(४७) यदुक्तं सूत्रकारेण—"प्राचोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति" इति । तदेतद्विधत्ते—(प्रजापतेरिति-) पुरा कदाचित् प्रजापतेः अक्षिगोलकं केनापि व्याधिनोच्छूनं भूत्वा भूमौ पतितं तदश्वरूपेणोदभूत् । अश्वयदभमिति व्युत्पत्त्या तस्य अश्वनाम संपन्नम् । अग्निः च प्रजापतिरूपत्वात्प्रजापतिरेव । अश्वः चोक्तरीत्या प्राजापत्यः । तस्मादाहवनीयं प्रति गच्छन् अश्वं पुरस्तात् नयेत् । तथा सति [स्वमेव] स्वकीयमेव चक्षुः पश्यन् प्रजापतिरूपोऽग्निः अनुगच्छति ॥

(४८) एतदेवाश्वस्य पुरोगमनं पुनः प्रशंसति—(वज्री वेति-) वैरिविषये शत्रुविनाशहेतुत्वात् अश्वः वज्री । [illegible] च पुरस्तात् नीयमानो यजमानस्य पूर्वमुत्पन्नान् भ्रातृव्यान् विनाशयति । वज्रसमानदन्तोपेतत्वाद्वाऽस्य वज्रित्वम् । एतदेवाभिप्रेत्यान्यब्राह्मणे समाम्नातम्—"वज्री वा एष यदश्वो दद्भिरन्यतोदन्यो भूयान्" इति ॥

(४९) आहवनीयपर्यन्तं नीतस्याश्वस्य तेनैव पथा पुनरावृत्तिं विधत्ते—(पुनरावर्तयतीति-) आहवनीयात्पुनरावृत्त्या भविष्यतः शत्रून्प्रतिबध्नाति ॥

(५०) यदुक्तं सूत्रकारेण—"पूर्ववाडश्वो भवति" इति । तदिदं विधत्ते—(न्याहवनीय इति-) पुरा कदाचित् आहवनीयः गार्हपत्यं नितराम् अकामयत गार्हपत्यधर्मं स्वतामिच्छति । गार्हपत्यः च नितराम् आहवनीयधर्मं धृतवान् । ततः तौ उभावपि संकीर्णधर्मतया प्रजापतिः विभाजं विभक्तुं नाशक्नोत् । ततस्तद्विभागाय स्वयं पूर्ववाट् अश्वो भूत्वा धर्मसांकर्यं परिहृत्य प्राञ्चं प्राग्देशनिवासयोग्यमाहवनीयं पूर्वमुदवहत् पूर्वदेशं प्रत्युद्धृत्य नीतवान् । पूर्ववाडित्यश्वविशेषः । सेनामध्ये इतरेभ्योऽश्वेभ्यः पूर्वं वहतीति वा पूर्वस्मिन् वयस्यत्यन्तबाल्य एव वहतीति वा पूर्ववाट् । अतस्तादृशम् अश्वम् अत्र पुरस्तात् नयेत् । तस्य च विभागक्षमत्वात् एनयोः अग्न्योः सैव विभक्तिः विभागः संपद्यते । पूर्वदेशेऽवस्थित आहवनीयः पश्चिमदेशेऽवस्थितो गार्हपत्य इति विभागः । अपि च धर्मसांकर्यपरिहारादेनावुभावपि भिन्नवीर्यावेव करोति । पत्नीसंयाजहोमाधारत्वलक्षणं वीर्यं गार्हपत्यस्यैव । आग्नेयादिहविराधारत्वलक्षणमाहवनीयस्यैव ॥

(५१) यदुक्तं सूत्रकारेण—"नैं कर्णदघ्नमत्युद्गृह्णाति" इति । तदिदं विधत्ते—(यदुपर्युपरीति-) हस्तेनोद्धृत्याऽऽहवनीयं प्रति नीयमानमग्निं शिरस उपर्युपरि शिरःसमीपवर्तिन्यूर्ध्वभागे धृत्वा यदि हरेत् तदा प्राणा विच्छिद्येरन् । अतः प्राणरक्षणाय शिरसः समीपवर्तिन्यधःप्रदेशे धृत्वा नयेत् ॥

१ आप. श्रौ. सू. ५. १४. ५. । २ "वज्रवपु"-पाठः । ३ तै. सं. ५. १. २. । ४ आप. श्रौ. सू. ५. १४. १७. । ५ आप. श्रौ. सू. ५. १४. ८. ।

न्विच्छिन्द्यात्। अधोऽधः शिरो हरति। प्राणानां गोपीथाय। इयत्यग्रे हरति। अथेयत्यथेयति। त्रय इमे लोकाः। एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते। प्रजापतिरग्निमसृजत। सोऽबिभेत्प्र मा धक्ष्यतीति। (७) तस्य त्रेधा महिमानं व्यौहत्। शान्त्या अप्रदाहाय। यत्त्रेधाऽग्निराधीयते। महिमानमेवास्य तद्व्यूहति। शान्त्या अप्रदाहाय। पुनरावर्तयति। महिमानमेवास्य संदधाति। पशुर्वा एषः। यदश्वः। एष रुद्रः। (८) यदग्निः। यदश्वस्य पदेऽग्निमादध्यात्। रुद्राय पशूनपिदध्यात्। अपशुर्यजमानः स्यात्। यन्नाऽऽक्रमयेत्। अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः। पार्श्वत आक्रमयेत्। यथाऽऽहितस्याग्नेरङ्गारा अभ्यववर्तेरन्। अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति। न रुद्रायापिदधाति॥ (९)

[1]त्रीणि हवीꣳषि निर्वपति। विराज एव विक्रान्तं यजमानोऽनुविक्रमते। अग्नये पवमानाय। अग्नये पावकाय। अग्नये शुचये। यदग्नये पवमानाय निर्व-

(५२) यदुक्तं सूत्रकारेण—"जानुदघ्ने धारयमाणस्तृतीयमध्वनोऽभिहरति, नाभिदघ्ने तृतीयमास्यदघ्ने तृतीयम्" इति। तदेतदत्रस्याऽभिमन्त्र्य विधत्ते—(इयत्यग्र इति-) इयति जानुदघ्ने। एवं नाभिदघ्नास्यदघ्नयोरपि॥

(५३) एतस्मादग्निप्रणयनात्पूर्वमग्नेर्विभागं विधत्ते—(प्रजापतिरिति-) अग्निं सृष्ट्वा तदीयदाहाद्बिभ्यत् प्रजापतिः तदीयसामर्थ्यं त्रेधा व्यभजयत्। सोऽयं विभागो ज्वालायाः शान्त्यै सर्वविषये (अप्रदाहाय-) दाहाभावाय च सम्पन्नः। एवमद्याऽऽधित्सुरपि गार्हपत्याद्देशेरेकं भागमाहवनीयार्थमपरं भागं दक्षिणाग्न्यर्थं च विभज्य [शान्त्यै अप्रदाहाय-] शान्त्यर्थमप्रदाहाय च त्रेधा कुर्यात्॥

(५४) तत्राऽऽहवनीयार्थस्याग्नेराहवनीयायतनं प्रति नयनं विधत्ते—(पुनरावर्तयतीति-) विभागेन योऽग्नेर्महिमा शान्तस्तं महिमानं पुनः संधातुं विभक्तमग्निमाहवनीयायतने स्थापयेत्॥

(५५) तत्र स्थापने कंचिद्विशेषं विधत्ते—(पशुर्वेति-) अनेन विन्यस्तते—पुरस्तादानीतमश्वं किमाहवनीयायतनमानयेत्र वेति। उभयमप्येतदनुपपन्नम्। अश्वस्य पशुत्वात्। अग्नेः क्रूरदेवतात्वाच्च। अश्वपदक्रान्तिवे प्रदेशेऽग्निस्थापने सति [रुद्राय] क्रूरदेवाय पशून् समर्पयेत्। ततो यजमानः [अपशुः] पशुरहितः स्यात्। अनाक्रमणे तु [अस्य] यजमानस्य पशवः न संभवेयुः। अत उभयदोषपरिहारार्थमायतनस्य सन्निधिपार्श्वे तमश्वम् आक्रमयेत्। आयतने [आहितस्य] स्थापितस्य प्रज्वाल्यमानस्य अग्नेरङ्गाराः येन प्रकारेण तदश्वपदम् अभिलक्ष्य स्वत एव प्रवृत्ता भवन्ति तथा सन्निधिपार्श्वप्रदेशमाक्रमयेत्। एवं सत्यङ्गारागमनपदं प्रविष्टत्वात् पशवोऽपि लभ्यन्ते। स्वयं बुद्धिपूर्वकमश्वपदेऽग्नेरप्रतिष्ठापनाद्रुद्रदेवाय पशवः अपि न समर्पिता भवेयुः॥

(५६) इयत्याधानगतो विशेषो निरूपितः। अथ पवमानहवींषि विधत्ते—(त्रीणि हवींषीति-) विशेषेण राजत इति विराडग्निरस्य विक्रान्तं सामर्थ्यम् अनु यजमानः अपि विक्रमते समर्थो भवति॥

(५७) सामान्येन विहितानां हविषां देवताविशेषान्विधत्ते—(अग्नय इति-) पवमानः स्वयं शुद्धः। पावकोऽन्यस्य शोधकः। शुचिर्दीप्यमानः। तत्र प्रथमेन यजमानशुद्धिः। द्वितीयेनान्यप्राप्तिः। तृतीयेन फलद्वयस्योपरिष्टादुपसंव्याप्तिः॥

१ आप. श्रौ. सू. ५. १४. ८.

पति । पुनात्येवैनम् । यदग्नये पावकाय । पूत एवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । यदग्नये शुचये । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्नुपरिष्टाद्दधाति । (१०)

एनमाहवनीये यत्तेऽग्ने वर्तयति पुनस्त इति द्वौ दधाति यदग्नये शुचये एकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अत्र मीमांसा—तृतीयाध्यायस्य पञ्चपादे चिन्तितम्—"संस्कृते पवमानेष्ट्या वह्नौ सोमिनं चेद्यः । वह्नौ तत्संस्कृते कार्यांश्चोदकस्यानुरोधतः ॥ चोदकः पवमानेष्टौ न ता आपयितुं प्रभुः । अतः येष्टयोऽग्निभ्यस्तिष्ठ-न्त्यसंस्कृते" ॥ पवमानादीष्टिभिराहवनीयादयः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिक्रतवः प्रव-र्त्यन्ते । तथा सति—विमता पवमानेष्ट्यसाभिरेष्टिभिः संस्कृते वह्नौ कर्तव्या, इष्टित्वात्, इतरेष्टिवत्—। चोदकोऽप्येवं सत्यनुगृहीतो भवति । एताभिरेष्टिभिः संस्कृते वह्नौ प्रकृत्यनुष्ठानात्—इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि पव-मानेष्टिविकृतिरूपयाऽपि चोदको न तस्याः पवमानेष्टौ ता पवमानेष्टिरतिदेष्टुं प्रभवति । प्रकृतौ प्रयाजादिपव-मानेष्टेरभावात् । किं च 'एतस्या पवमानेष्टेः संस्कृताभिरिष्ट्यर्थं पवमानेष्ट्यन्तराङ्गीकारे तत्रापि तथा' इत्यन-वस्थायामिष्टिरेव न सिध्येत् । तस्मात्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते वह्नौ पवमानेष्टय कर्तव्या ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं—"लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः क्रियतेऽथवा । लुप्यते साधनाभावात्तेन मुख्यो न लुप्यते" ॥ आधानप्रकरणेऽऽम्नाताया पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं नास्ति । अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृतौ निर्वापसाधनम् । सा चाऽऽधानकाले न सम्भवति । अग्निहोत्रस्याऽऽधानोत्तरकालीनत्वेन तद्धोमसाधनभूताया स्तस्या अपि तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—मुख्यो निर्वापः । स प्रति गुणभूताऽग्निहोत्रहवणी । न हि गुणलोपेन मुख्यो लोपमर्हति । किंचाऽऽधानकाले स्वरूपेणैवाविद्यमानाया अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं दूरापेतम् । [illegible] साधनाभावादित्यनुपन्यासः । तस्मान्निर्वापो न लुप्यते ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—"आहिते पवमानेष्टिमसंस्कृते वाऽग्निहोत्रकम् । आधानेनाग्निनिष्पत्ते-स्तस्मिन्ने कर्म सम्भवेत् ॥ आधानस्यानपेक्षस्य नाग्न्युत्पादकता मता । तन्निष्ठितस्य हेतुत्वात्कर्म स्यादिष्टिसंस्कृते" ॥ अग्न्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टय क्रियन्ते । "द्वादशसु रात्रिष्वग्नीन्निर्वपेत्, इत्यादिकालविधानात् । तान्य पुरा द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमात्रेणाऽऽहवनीयाद्यग्निनिष्पन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—आधानं पव-मानेष्टिनिरपेक्षेण नाऽऽहवनीयादीनग्नीन्जनयते । अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च विलम्बः । आधा-नमुपजीव्य तस्मादुत्तरकाले विधानात् । अत इष्टिभिः संस्कृतैवाऽऽधानमग्न्युत्पादकमिताष्टिभिः संस्कृते वह्नौ पश्चादग्निहोत्रानुष्ठानम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

---

१ जै न्या मा ३. ६ ६ । २ जै न्या मा १० २ ३७ । ३ "०प्रकरणगतायाम्" इति पाठः । ४ 'लोपमर्हति' इति पाठः । ५ 'साधनासम्भवात्' इति पाठः । ६ 'न' इति क्वचिन्नास्ति । ७ जै. न्या ५ ३. ९. । ८ "०होत्रहवणी" इति पाठः ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒सु॒राः संय॑त्ता आसन् । ते दे॒वा वि॒जय॑मुप॒यन्तः॑ । अ॒ग्नौ वा॒मं वसु॒ संन्य॑दधत । इ॒दमु॑ नो भविष्यति । यदि॑ नो जे॒ष्यन्तीति॑ । तद॒ग्निर्न्यु॑त्सहमश॑क्नोत् । तत्त्रे॒धा विन्य॑दधात् । प॒शुषु॑ तृ॒तीय॑म् । अ॒प्सु तृ॒तीय॑म् । आ॒दि॒त्ये तृ॒तीय॑म् । (१) तद्दे॒वा वि॒जित्य॑ । पुन॒रवा॑रुरुत्सन्त । तेऽग्नये॒ पव॑मानाय पु॒रो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर॑वपन् । प॒शवो॒ वा अ॒ग्निः पव॑मानः । यदे॒व प॒शुष्वासी॑त् । तत्तेना॒वारु॑न्धत । तेऽग्नये॑ पाव॒काय॑ । आपो॒ वा अ॒ग्निः पा॑व॒कः । यदे॒वाप्स्वासी॑त् । तत्तेना॒वारु॑न्धत । (२) तेऽग्नये॒ शुच॑ये । अ॒सौ वा आ॑दि॒त्योऽग्निः शुचिः॑ । यदे॒वाऽऽदि॒त्य आसी॑त् । तत्तेना॒वारु॑न्धत । ब्र॒ह्म॒वा॒दिनो॑ वदन्ति । त॒नुवो॒ वा ए॒ता अ॒ग्न्या॒धेय॑स्य । आ॒ग्ने॒यो वा अ॒ष्टाक॑पालोऽग्न्या॒धेय॒मिति॑ । यत्तं नि॒र्वपे॑त् । नैतानि॑ । यथा॒ऽऽत्मा स्यात् । (३) नाङ्गा॑नि । ता॒दृगे॒व तत् । यदे॒तानि॑ नि॒र्वपे॑त् । न तम् । यथाऽङ्गा॑नि॒ स्युः । नाऽऽत्मा । ता॒दृगे॒व तत् । उ॒भया॑नि स॒ह नि॒रुप्या॑णि । य॒ज्ञस्य॑ सात्म॒त्वाय॑ । उ॒भयं॒ वा ए॒तस्ये॑न्द्रि॒यं वी॒र्य॑-

(५८) पञ्चमे पवमानहवींषि संक्षिप्योक्तानि । अथ षष्ठे तद्विस्तारो हविरन्तराणि दक्षिणाश्चोच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्पवमानहविषां देवताविशेषस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदनुवादेन हविर्विशेषं विधत्ते—(**देवासुरा इति-**) यदा देवासुराः परस्परं युद्धोद्युक्तास्तदानीं **विजयम्** अपेक्षमाणा देवाः स्वकीयं वामं वननीयं वसु धनमग्नौ सम्यक्स्थापितवन्तः । तेषामयमभिप्रायः—यदि [नः] अस्मानसुरा जेष्यन्ति तदानीमापत्काले ऽस्माकम् **इदम्** एव धनं जीवनाय **भविष्यतीति** । अग्निः तद्भाराधिक्येन तद्धनमुद्धृत्य सोढुं नाशक्नोत् । **तत्त्रेधा** विभज्य पश्वादिषु स्थापितवान् । तदानीं **देवाः** चासुरान् **विजित्य पुनः** स्वकीयं धनं प्राप्तुमैच्छन् । तदा पश्वाद्यभिमानिदेवतासु स्थापितं धनं बलादवरोद्धुमशक्ताः सन्तस्तदुपायार्थं पवमानगुणकायाग्नये **पुरोडाशं निरवपन्** । **पशवः** च पवमानाग्न्यधीनत्वात्तत्स्वरूपाः । तेन च हविषा पवमानमग्निं तर्पयित्वा पशुष्ववस्थितं धनं स्वीकृतवन्तः । एवं ते देवाः पावकगुणयुक्तायाग्नये पुरोडाशं निरवपन्नित्यनुवर्तते । अपां पावकाग्न्यधीनत्वात्तन्मुखेनाप्सु स्थितं धनं प्राप्नुवन् । तथा शुचिगुणकायाग्नये पुरोडाशं निरुप्य तस्याग्नेरादित्यरूपत्वादादित्ये स्थापितं धनमाप्नुवन् । तस्मादेताभ्यो देवताभ्यः प्रत्येकमष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति द्रव्यविधिरूह्यः ॥

(५९) अथैतेषां हविषामाग्नेयेन हविरन्तरेण सह निर्वापं विधत्ते—(**ब्रह्मवादिन इति-**) याः पूर्वोक्ताः पवमानाग्न्यादिदेवतास्तित्रस्ता आधाधेयरूपस्य देवविशेषस्य शरीराणि । यस्तु ताभ्योऽतिरिक्तोऽष्टाकपाल आग्नेयः सोऽग्न्याधेयस्य स्वरूपभूतः पूर्वोक्तशरीरत्रयस्वामी । एवं सत्याग्नेयं निरुप्य पवमानहविषामनिर्वापेऽवयवरहितः केवल आत्मा एव स्यात् । अथ तानि हवींषि निरुप्याऽऽग्नेयस्य निर्वापो न क्रियेत तदानीमात्मरहिताः केवला अवयवा एव स्युः तस्मादाग्नेयेन सह पूर्वाणि त्रीणि हवींषि निरुप्याणि । तथा सति यज्ञस्य सावयवत्वं सात्मत्वं च संपद्यते ॥

(६०) अथानुनिर्वाप्य हविर्द्वयं विधत्ते—(**उभयमिति-**) अग्निमादधानस्येन्द्रियवीर्यस्य प्राप्त्या भवितव्यम् । अतस्तदिसद्ध्यर्थमिन्द्राग्निदेवत्यकं पुरोडाशमनुनिर्वपेत् । देवानां मध्य इन्द्राग्न्योरुगतसारत्वात्तत्प्रसादेनेन्द्रियवीर्यप्राप्तिर्भवति । अगतसारत्वं चानयोर्जेतृत्वादवगन्तव्यम् । अयश्च राजसूयप्रकरणे पठ्यते—'देवा वा

१ तै. ब्रा. १. ६. १. ।

ाप्यते । (४) योऽग्निमाधत्ते । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमनुनिर्वपेत् । आदित्यं रुम् । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव देवते अयातयाम्नी । भ्यामेवास्मा इन्द्रियं वीर्यमवरुन्द्धे । आदित्यो भवति । इयं वा अदितिः । स्यामेव प्रतितिष्ठति । [3]धेन्वै वा एतद्रेतः । (५) यदाज्यम् । अनडुहस्त-डुलाः । मिथुनमेवावरुन्द्धे । घृते भवति । यज्ञस्यालूक्षान्तत्वाय । [3]चत्वार ार्षेयाः प्राश्नन्ति । दिशामेव ज्योतिषि जुहोति । [3]पशवो वा एतानि हवीꣳषि । ए रुद्रः । यदग्निः । (६) यत्सद्य एतानि हवीꣳषि निर्वपेत् । रुद्राय पशू-ꣳपि दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नानुनिर्वपेत् । अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । द्वादशसु रात्रीष्वनुनिर्वपेत् । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः । संव-त्सरेणैवास्मै रुद्रꣳ शमयित्वा । पशूनवरुन्द्धे । यदेकमेकमेतानि हवीꣳषि निर्व-पेत् । (७) यथा त्रीण्यावपनानि पूरयेत् । तादृक्तत् । न प्रजननमुच्छिꣳ-

---

क्षोपधीश्चाग्निमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्" इति । आदित्यचरुनिर्वापेण भूम्यां प्रतितिष्ठति । भूमेरखण्ड-नीयत्वेनादितित्वात् ॥

(६१) अस्य चरोः सहकारिद्रव्यं घृतं विधत्ते—(धेन्वै वेति-) आज्यस्य धेनुनिष्पाद्यत्वात्तद्रेतस्त्वम् । तण्डुलानां धान्यहेतुकृष्यां भूमौ निष्पाद्यत्वात्तद्रेतस्त्वम् । अत उभयमेलने सति मिथुनं संपद्यते । तस्मादय-निष्पत्तये घृते तण्डुलाः प्रक्षेप्तव्याः । एतेन घृतेन यज्ञस्यालूक्षान्तत्वं संपद्यते । रूक्षो रूक्षः स्नेहरहितः परषः । तद्विपरीतोऽयालूक्षः । तादृशोऽन्तः समीपवर्ती द्रव्यविशेषो यज्ञस्य सोऽयमलूक्षान्तस्तस्य भावोऽलूक्षा-न्तत्वं तत्सिद्धये घृतस्योपादानम् ॥

(६२) यदुक्तं सूत्र[कारे]ण—"चतुर्धाकरणकाल आदित्यं प्रथमे परिहरति तं चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति" इति । तदिदं विधत्ते—(चत्वार इति-) सोऽयमादित्यचरुस्तस्यैतदधिपश्चतुर्धाकरणं नास्ति किं तु ब्रह्मणो हस्ते सर्वं दत्त्वा चत्वार ऋत्विजः प्राश्नीयुः । तेषां श्रुताध्ययनसंपन्नत्वादार्षेयत्वम् । अत एवान्यत्राऽऽम्ना-तम्—"आर्षेयो यः शुश्रुवान्" इति चतु:संख्यासाम्येन दिशां पातस्य संबन्धिनि ज्योतिषि हुतं भवति ॥

(६३) उक्तानां हविषां कालविशेषं विधत्ते—(पशव इति-) अत्रेदं विचिन्त्यते—यस्मिन्दिनेऽग्नय आहितास्तस्मिन्दिने किमु एतानि हवींषि निर्वपेदिति वा नेति । तत्र निर्वापो न युक्तः । एतेषां हविषां पशुसाधनत्वेन पशुरूपत्वात् । आहितस्य चाग्नेः क्रूरदेवत्वात्सद्यः क्रूराय पशुसमर्पणप्रसङ्गात् यजमानोऽप्य-पशुः स्यात् । अनिर्वापपक्षे तु पशवो न संपादिताः स्युः । अतो दोषद्वयपरिहारायाऽऽधानादूर्ध्वं द्वादशसु रात्रीषु गतासु पश्चाद्धवींषि निर्वपेत् । द्वादशसंख्याया साम्यद्वारेण साम्या संवत्सरत्वादेतद्यजमानार्थं संवत्सरेणैव अग्निं शान्तं कृत्वा पशून्प्राप्नोति ॥

(६४) तन्निर्वापे कंचिद्विशेषं विधत्ते—(यदेकमेकमेतानीति-) एतानि त्रीणि पवमानहवींषि पृथक्पृथगेव निर्वपेत् इति केषांचिन्मन्दानां पक्षः । तस्मिन्पक्षे यथा लोके त्रीणि बीजावापस्थानानि क्षेत्राणि बीजैः पूरितानि भवन्ति तथा लोकत्रयस्यापि त्रिभिर्हविर्भिः पूरितत्वाद्यजमानस्य स्थानत्वेन प्रजोत्पत्ति-स्थाने किमपि नावशिष्येत । तस्मात् प्रथमम् एकं हविः पृथक् निरुप्य द्वितीयतृतीये हविषी सम्भूय निर्व-पेत् । तथा सति निर्वापद्वयेन लोकद्वयस्यैव पूरितत्वात्तृतीयो लोको यजमानस्य प्रजोत्पादनावकाशो भवति ।

---

१ °रीतादृक्षः इति पा० ।　२ आप. श्रौ. सू. ५. २२. ३. ।　३ °वा अन्नदेति त° इति पा० ।
३ आ० प्र०

पेत् । एकं निरुप्यं । उत्तरे समस्येत् । तृतीयमेवास्मै लोकमुच्छ्रꣳयति प्रजननाय । तं प्रजया पशुभिरनुप्रजायते । अथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्तिः । रथचक्रं प्रवर्तयति । मनुष्यरथेनैव देवरथं प्रत्यवरोहति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रां३ न होतव्या३मिति । यद्यजुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुती जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तूष्णीमेव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुती जुहोति । नाग्निः पराभवति । अग्नीधे ददाति । (९) अग्निमुखानेवर्तून्प्रीणाति । उपबर्हणं ददाति । रूपाणामवरुद्ध्यै । अश्वं ब्रह्मणे । इन्द्रियमेवावरुन्धे । धेनुꣳ

प्रतस्तं लोकमनु यजमानः प्रजापशुसमृद्धो भवति । अपि च यत्तृतीयलोकावरोपणमेषा यज्ञस्यैवाभिक्रान्तिः अभितो व्याप्तिः । प्रजापशुरूपस्य तत्फलस्य निष्पन्नत्वात् ॥

(६५) यदुक्तं सूत्रकारेण—"प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा प्रवर्तयति यावच्चक्रं त्रिः परिवर्तते" इति । तदेतद्विधत्ते—(रथचक्रमिति–) गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्नेः प्रणयनकाले रथचक्रस्य प्रवर्तनम् । अनेन मनुष्यरथप्रवर्तनेन नीयमानाग्न्यर्थं देवरथ एव प्रवर्तितो भवति ॥

(६६) अथ मीमांसामुखेन होमनिर्णयं करोति—(ब्रह्मवादिन इति–) नैवं नित्याग्निहोत्रविषया मीमांसा । तस्य पवमानेष्टिभ्य ऊर्ध्वं प्रवर्तयिष्यमाणत्वात् किंत्वाधानाङ्गमेतत्किंचित्कर्म । "पूर्णाहुतेः प्राक्प्रवर्तमानत्वात् । पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयम्" इत्याश्वलायनेनोक्तम् । अस्य चाऽऽधानाङ्गस्याग्निहोत्रस्य मन्त्रेण होमे सत्ययथापूर्वत्वं प्रसज्येत । तथा हि । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र नित्याग्निहोत्रधर्मानतिदिशति । नित्याग्निहोत्रे च— "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा" इति । अयमहनि पठितो होममन्त्रः सोऽत्र अप्राप्तः । अहन्येव हूयमानत्वात् । प्रकृतिभूते त्वग्निहोत्रे रात्रावेवोपक्रमात् । "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा" इति मन्त्रस्य रात्रिहोमाङ्गत्वात्तेन मन्त्रेण प्रथममनुष्ठाय पश्चात्प्रातःकाले "सूर्यो ज्योतिः" इति मन्त्रेणानुष्ठानमित्येष क्रमः । इह त्वादावेव "सूर्यो ज्योतिः" इति मन्त्रेणानुष्ठाने प्रकृतिवैलक्षण्यादयथापूर्वत्वम् । अहोमपक्षे त्वाधानेनोत्पन्नः अग्निः आहाराभावात् पराभूतो भवेत् । अतो दोषद्वयं परिहर्तुं मन्त्रं परित्यज्य तूष्णीमेव होतव्यम् । तथा सति मन्त्रवैपरीत्याभावादयथापूर्वत्वदोषो न भवति । होमस्यानुष्ठितत्वादग्नेः पराभवोऽपि न भवति ॥

(६७) यदुक्तं सूत्रकारेण—"आग्नेयस्य दक्षिणाकाले दक्षिणां ददात्यजं पूर्णपात्रमुपबर्हणं स्यात्सूत्रमित्याग्नीध उपबर्हणं ददात्यश्वं ब्रह्मणेऽध्वर्यवे वाऽऽहवनीयदेशेऽनड्वाहमध्वर्यवेऽपरेण गार्हपत्यं धेनुꣳ होत्रे वासो गावौ मिथुनौ गावौ नवं च रथं ददाति तानि साधारणानि सर्वेषामा द्वादशभ्यो ददातीत्युक्त्वाऽऽह काममूर्ध्वं देयमपरिमितस्यावरुद्ध्या इति विज्ञायते ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति षड्देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति वा विकल्प्यन्ते" इति । तदेतत्सर्वं क्रमेण विधत्ते—(अग्नीध इति–) आग्नीध्रेण तत्तद्देवताभिरिष्यमाणत्वात्तस्मै दत्तेन द्रव्येणाग्निसहितानामृतूनां प्रीतिः तस्मै यद्देयम् उपबर्हणं शिरसः पृष्ठस्य वाऽऽधारभूतं तस्य कार्पासकार्णोर्णादिमयैः शुक्लनीलपीतादिवर्णैः सूत्रैः स्यूतैर्निष्पन्नत्वात्तेन रूपाणां प्राप्तिः । अश्वस्य प्रजापतिचक्षुर्जन्यत्वात्तेनेन्द्रियप्राप्तिः । दातव्यायां धेनोः कामधेनुरूपत्वादाशिषां प्राप्तिः । अनड्वाञ्शकटं वहति । अग्निश्च हव्यं वहति । अध्वर्युरप्यनुष्ठानं वहति । ततः समानत्वादनड्वाहरूपेणाध्वर्युरूपेण च वह्निनैव यज्ञस्य वह्नियश-

---

१ आप. श्रौ. सू. ५. १४. ५–६. । २ आप. श्रौ. सू. २. १. । ३ तै. ब्रा. २. १. २. । ४ तै. ब्रा. २. १. २. । ५ तै. ब्रा. २. १. २. । ६ तै. ब्रा. २. १. २. । ७ आप. श्रौ. सू. ५. २०. । ८ द्रव्यं य° इति पाठः. ।

होत्रे । आशिष एवावरुन्द्धे । अनड्वाहमध्वर्यवे । वह्निर्वा अनड्वान् । वह्निरध्वर्युः । (१०) वह्निनैव वह्निंयज्ञस्यावरुन्द्धे । मिथुनौ गावौ ददाति । मिथुनस्यावरुद्धै । वासो ददाति । सर्वदेवत्यं वै वासः । सर्वा एव देवताः प्रीणाति । आ द्वादशभ्यो ददाति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति । काममूर्ध्वं देयम् । अपरिमितस्यावरुद्धै । (११)

आदित्ये सुवर्गमुप्यासीत्तेनावारुन्धत स्थाप्यन्ते रेतोऽग्निरेकमेवाग्नि हवीरिदि निर्वपेत्सुवर्गरोहति दद्यात्स्वध्वर्युर्देयमेकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

संवत्सरहविर्वाहनमपि प्राप्नोति । गोमिथुनेन मनुष्यमिथुनप्राप्तिः । वाससः सर्वदेवत्यत्वं दीक्षाप्रकरणे—"अग्नेस्तूषाधानं वायोर्वातपानम्" इत्यादिवाक्येन प्रतिपादितम् । आ द्वादशभ्यो गोभ्य इति शेषः । उक्तदक्षिणाभ्य ऊर्ध्वम्—"षड् देया द्वादश देयाः" इत्यादिशाखान्तरोक्तपक्षानुसारेण स्वाभिमतं यावत्तावद्देयम् । तेनापरिमितफलप्राप्तिः ।

अत्र मीमांसा । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—"पवमानेष्टिहविषां तन्त्रं भेदोऽथ वाऽग्रिमः । साध्यदेशाद्यभेदेन काम्ये भेदोक्तितोऽन्तिमः ॥" आधानप्रकरणे पठ्यते—"अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये" इति । तैरेतैर्हविर्भिः साध्यस्याग्नेरेकत्वाद्देशाद्यभेदाच्चाग्नीनां तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः—"यं कामयेतोत्तरं वसीयाञ्छ्रेयान्स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरुप्याग्नये पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानबर्हिषि निर्वपेत्" इति वचनात्काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽस्ति भेदः । उत्तरयोस्तन्त्रम् । नित्यप्रयोगे [illegible] त्रयाणां तन्त्रम् ।

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—"एका देया समुच्चयो विकल्पो वाऽऽद्य आनते । सौलभ्यादन्तिमो नैरपेक्ष्यात्संख्यान्तरादपि ॥" आधाने श्रूयते—"एका देया षड् देया द्वादश देयाः" इत्यादि । तत्र सोमक्रयन्यायेनाऽऽनते सौलभ्यात्समुच्चय इति चेत् । मैवम् । संख्यानां व्रीह्यादिवत्परस्परनैरपेक्ष्यावगमात् । समुच्चये तु श्रूयमाणाभिः संख्याभिः संख्यान्तरस्य दुर्वारत्वात् । तस्माद्विकल्पः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

---

१ तै स ६ १.१ । २ आप श्रौ सू ५ २० १३ । ३ जै न्या मा ११ ४ ४ ४ । ४ तै स २ २ ४ । ५ आप श्रौ सू ५ २१ ७ । ६ जै. न्या. १२, ४, ६ । ७ आप. श्रौ सू ५ २०, १३. । ८ 'तु' इति कुत्रचिन्नास्ति ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

घर्मः शिरस्तदयमग्निः । संप्रियः पशुभिर्भुवत् । छर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छ । वातः प्राणस्तदयमग्निः । संप्रियः पशुभिर्भुवत् । स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पच । प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो वि भाहि । ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे (१) अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः । संप्रियः पशुभिर्भुवत् । यत्ते शुक्र शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्योतिरजस्रम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वाऽऽदधे । अग्निनाऽग्ने ब्रह्मणा । आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे । [1]ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । विराट् च स्वराट् च । ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् (२) ये ते अग्ने

(६८) पष्ठे हविर्निर्वापो दक्षिणाश्चोक्ताः । अथ सप्तम आधानमन्त्रा उच्यन्ते । तत्राऽऽदौ गार्हपत्यविषयं मन्त्रमाह—(घर्मः शिर इति-) घर्मो दीप्तिज्वालात्मा, स च घर्मोऽग्निशरीरस्य शिरःस्थानीयः । तच्च शिरोऽयं पुरोवर्ती गार्हपत्योऽग्निः । अतएव हे गार्हपत्याग्ने । त्वमस्मदीयैः पशुभिः सह संप्रियो भुवत् सम्यक्प्रीतियुक्तो भव । ततोऽस्मत्पुत्राय तदीयापत्याय च छर्दिः यच्छ तेजो देहि ॥

(६९) अथान्वाहार्यपचनविषयं मन्त्रमाह—(वात इति-) योऽयमग्निसखो वायुः सोऽग्नेः प्राणः तत्प्राणरूपमयमाधीयमानोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निः । हेऽन्वाहार्यपचन । त्वमस्मदीयैः पशुभिः सह संप्रियो भव । अस्मत्पुत्राय तत्पुत्राय च स्वदितं स्वादुयुक्तं पितुम् अन्नं पच पक्वं कुरु ॥

(७०) अथाऽऽहवनीयदेशं प्रति गमनमन्त्रमाह—(प्राचीमिति-) हे अग्ने ! त्वं विद्वान् मार्गं जानन् प्राचीं प्रदिशामनु प्रागास्यो प्रकृष्टां दिशमनुलक्ष्य प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ । गत्वा चेहाऽऽयतने प्रथममाहितस्य गार्हपत्याग्नेः पुरोऽग्निः पूर्वदिग्वर्ती यज्ञिर्भव । ततो दीद्यानः प्रकाशमानो विश्वा आशाः सर्वा दिशो विभाहि विशेषेण प्रकाशय नोऽस्मदीयाय द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च ऊर्जं धेहि रसमन्नं संपादय ॥

(७१) अथाऽऽहवनीयविषयं मन्त्रमाह—(अर्क इति-) अर्कः अर्च्यमानो मण्डलाख्या यद्दिवादीत्यम्यश्चक्षुः स्थानीयमप्यु नयनमयं दिवि दृश्यमानः सूर्यरूपः स सूर्यः अयमाधीयमान आहवनीयोऽग्निः । हे आहवनीयाग्ने अस्मदीयैः पशुभिः संप्रियो भव । हे शुक्र ! दीप्यमानाऽऽहवनीय ! ते त्वदीयं यच्छुक्रं वर्चः बहिः प्रसृतं दीप्तिरूपं तेजो या च शुक्रा तनूः आन्तरूपं शरीरं यदपि अजस्रं शुक्रं ज्योतिः सर्वदा वर्तमानो भस्मन्तर्गतप्रकाशस्तेन सर्वेण मे दीदिहि मां प्रकाशय । हे अग्ने ! ब्रह्मणा परिवृंहेन—"अर्कं यजु." इति मन्त्रेण तेन पूर्वोक्तगुणयुक्तेनाग्निनाऽऽहवनीयरूपेण त्वामिहाऽऽदधे ॥

(७२) अथाऽऽहितस्याग्नेरभिमन्त्रणमन्त्रमाह—(आनशे इति-) अयमग्निः आनशे जाठराग्निरूपेण भोक्तृशरीरं व्याप्तवान् । तथा व्यानशे विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् । तथा सर्वमायुर्व्यानशे अपमृत्युपरिहारेण संपूर्णमायुः संपादितवान् ॥

(७३) कल्प —"शैव यजमानः शिवा जपति"—(ये ते अग्ने इति-) ये ते अग्ने! शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते मा विशतां, ते मा जिन्वतां, ये ते अग्ने! [illegible] तनुवौ सम्राट् चाभिभूश्च ते मा विशतां, ते मा जिन्वतां, ये ते अग्ने ! शिवे तनुवौ विभूश्च परिभूश्च ते मा विशतां, ते मा जिन्वतां, ये ते अग्ने शिवे तनुवौ प्रभ्वी च प्रभूतिश्च ते मा विशतां, ते मा जिन्वतां, यास्ते अग्ने! शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वाऽऽदधे" इति । विराड-

१ तै. ब्रा. १. १. ७. । २ आप. श्रौ. सू. ५. १५. १. ।

शिवे तनुवौ । सम्राट् चाभिभूश्च । ते मा विशतां ते मां जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । विभूश्च परिभूश्च । ते मा विशतां ते मां जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । प्रभ्वी च प्रभूतिश्च । ते मा विशतां ते मां जिन्वताम् । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः । ताभिस्त्वाऽऽदधे । यांस्ते अग्ने घोरास्तनुवः । ताभिरमुं गच्छ (२) ॥

चतुष्पदे जिन्वतां तनुयश्चीर्णि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

इमे वा एते लोका अग्नयः । ते यदव्यावृत्ता आधीयेरन् । शोचयेयुर्यजमानम् । घर्मः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । वातः प्राण इत्यन्वाहार्यपचनम् । अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयम् । तेनैवैनान्व्यावर्तयति । तथा न शोचयन्ति यजमानम् । रथन्तरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने । राथन्तरो वा अयं लोकः । (१) अस्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । वामदेव्यमभिगायत उद्ध्रियमाणे । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यम् । अन्तरिक्ष एवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । अथो

विभि प्रभूतिपर्यन्तैरष्टाभि शब्दैरुक्ता अग्ने शिवा शान्तास्तनुव । हेऽग्ने । ये त्वदीये विराट्स्वराडाद्ये ये शान्ते तनू ते उभे मा प्रविश्य प्रीणयताम् । एवमुत्तरत्रापि । विविध राजत इति विराट् । स्वयमेव राजत इति स्वराट् । सम्यग्राजत इति सम्राट् । वैरिणोऽभिभवति इति अभिभूः । विविधेन रूपेण भवतीति विभूः । परितो भवतीति परिभूः । आज्ञालक्षणेन प्रभुत्वेन युक्ता प्रभ्वी । प्रकृष्टैश्वर्येणोपेता प्रभूतिः । हेऽग्ने । या एतास्ते त्वदीया शिवास्तनुयस्ताभिः युक्तं त्वामिह आदधे ॥

(७४) (यास्त इति-) कल्प —"यांस्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छ इति यजमानो द्वेष्याय प्रहिणोति" इति । घोरतनय क्षुत्तृष्णादिरूपा । तथा चाऽऽरण्यकाण्डे समाम्नातम्—"यास्ते अग्ने घोरास्तनुव क्षुच तृष्णा च" इत्यादि । ताभिः घोराभि तनुभिरमुं शत्रु गच्छ प्राप्नुहि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक ॥ ७ ॥

---

(७५) आधानमन्त्रा सप्तमेऽभिहिता । अष्टमे तद्ब्राह्मणमुच्यते । तत्र गार्हपत्यादीनामग्नीनां निर्वुक्ते—(इमे या इति-) एते त्रय अग्नयः त्रित्वसाम्यात् इमे त्रयो लोका भवन्ति । ते यदि परस्परम् अव्यावृत्ताः समुदिता आधीयेरन् तदा दाहाधिक्येन यजमानं सतापयेयु । अतस्त्रिभिर्मन्त्रैः पृथगादध्यात् । तेन व्यावृत्ता सन्त सतापाधिक्याभावाद्यजमानं नैव सतापयन्ति ॥

(७६) अथाऽऽधानकाले सामगान विधत्ते—(रथन्तरमिति-) "अभि त्वा शूर नोनुम " इत्यस्यामृच्युत्पन्न 'रथन्तरम्' । "कया नश्चित्र आभुवत्" इत्यस्यामुत्पन्न 'वामदेव्यम्' । "त्वामिद्धि हवामहे"

---

१ आप. श्रौ. सू. ५ १५ ३ । २ आ श्रौ. सू. ५. १. ४. । ३ पु. वे ए. २. ४. ११. ४ तै. सं. २. ४. १४.

शान्तिर्वै वामदेव्यम् । शान्तमेवैनं पशव्यमुद्धरते । बृहदभिगायत आहवनीय आधीयमाने । बार्हतो वा असौ लोकः । अमुष्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । प्रजापतिरग्निमसृजत । (२) सोऽश्वो वारो भूत्वा पराङैत् । तं वारवन्तीयेनावारयत । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वम् । श्यैतेन श्येती अकुरुत । तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वम् । यद्वारवन्तीयमभिगायते । वारयित्वैवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । श्यैतेन श्येती कुरुते । घर्मः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । सशीर्षाणमेवैनमाधत्ते । (३) उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति । रुद्रो वा एषः । यदग्निः । स आधीयमान ईश्वरो यजमानस्य पशून्हिँसितोः । संप्रियः पशुभिर्भुवदित्याह । पशुभिरेवैनँ संप्रियं करोति । पशूनामहिँसायै । छर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वातः प्राण इत्यन्वाहार्यपचनम् । (४) सप्राणमेवैनमाधत्ते । स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पचेत्याह । अन्नमेवास्मै स्वदयति । प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनौ कुरुते । ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्याह । आशिषमे-

त्यस्यामृच्युत्पन्नं 'बृहत्' रथन्तरादीनां भूरादिलोकभोगहेतुत्वात्तल्लोकरूपत्वम् । अत एतेषां गाने सति तत्तल्लोकेऽग्निः प्रतिष्ठितो भवति । अपि च वामदेव्यस्योपद्रवशान्तिकरत्वात्पशुप्रसिद्धिहेतुत्वाच्चैनमुद्ध्रियमाणमग्निं शान्तं पशुसाधनं च कृत्वोद्धरति ॥

(७७) पुनरपि सामद्वयं विधत्ते—(प्रजापतिरिति–) यः प्रजापतिना सृष्टोऽग्निः स वारः अश्वो भूत्वा पुनरावृत्तिरहितः पलायनमकरोत् । यो हस्तद्वयेन वालिनं गृहीत्वा बलान्निवारणीयः स वारः । तं वारमश्वं पलायमानं वारवन्तीयेन साम्ना प्रजापतिर्निवारयामास । "अश्वं न त्वा वारवन्तम्" इत्यस्यामृच्युत्पन्नं 'वारवन्तीयम्' । निवारणहेतुत्वात्तस्य वारवन्तीयं नाम संपन्नम् । निवारितमश्वं श्यैतसाम्ना श्येतीकृतवान्स्वाधीनं कृतवानित्यर्थः । "अभि प्र वः सुराधसम्" इत्यस्यामृच्युत्पन्नं श्यैतम् । स्वाधीनकरणहेतुत्वात्तस्य श्यैतनाम संपन्नम् । अतो वारवन्तीयसाम्ना पलायनं निवार्य प्रतिष्ठितमग्निमाधाय श्यैतगानेनाग्निं स्वाधीनं करोति ॥

(७८) आधानमन्त्रे शिर शब्दतात्पर्यं दर्शयति—(घर्मः शिर इति–) अग्नेः शिरःसहितत्वे सति न्यूनत्वाभावादुत्तरो दर्शपूर्णमाससोमादिरेनं प्राप्नोति ॥

(७९) संप्रियशब्दतात्पर्यं दर्शयति—(रुद्रो वा एष इति–) आधीयमानस्याग्नेः क्रूरत्वेन पशून्हिंसितुं समर्थत्वादहिंसार्थं पशुभिः सह संप्रीतिं मन्त्रेण करोति ॥

(८०) यच्छेति पदस्याऽऽशीरर्थं दर्शयति—(छर्दिरिति–) ॥

(८१) प्राणशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—(वात इति–) ॥

(८२) स्वदितपितुशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति—(स्वदितमिति–) ॥

(८३) प्राची प्रेहीति पदद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—(प्राचीमिति–) येयं प्राच्यां दिशि गतिरयमेवैनयोराहवनीयगार्हपत्ययोर्विभागः । अपि च विभागे सति पूर्वोक्तरीत्या द्वयोः पृथक्सामर्थ्यं भवति ॥

(८४) धेहीति पदस्याशीरर्थत्वं दर्शयति—(ऊर्जं नो धेहीति–) ॥

धैतामाशास्ते । [८५]अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयम् । अर्को वै देवानामन्नम् । (५) अन्नमेवावरुन्द्धे । [८६]तेन मे दीदिहीत्याह । समिन्ध एवैनम् । [८७]आनशे व्यानश इति त्रिरुदिङ्गयति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । [८८]तत्तथा न कार्यम् । दीक्षितमप्रतिष्ठितमादधीत । उद्धृत्यैवाऽऽधायाभिमन्त्र्यः । अदीक्षितमेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । [८९]विराट् च स्वराट् च यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वाऽऽदध इत्याह । एता वा अग्नेः शिवास्तनुवः । ताभिरेवैनꣳ समर्धयति । [९०]यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । ताभिरेवैनं पराभावयति (६) ॥

लोकोऽसजतैनमाधत्तेऽन्वाहार्यपचनं देवानामन्नमेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

---

(८५) अर्कशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—(अर्क इति-) अर्चनीयत्वव्युत्पत्त्या देवानामन्नकारित्वादन्नप्राप्तिः ॥

(८६) दीदिहिशब्दस्य समिन्धनार्थत्वं दर्शयति—(तेनेति-) ॥

(८७) पूर्वपक्षहेतुत्वेन मन्त्रस्य कंचिद्विनियोगं दर्शयति—(आनश इति-) हस्ते धृतस्याग्नेस्त्रिवारमूर्ध्वचलनेन लोकत्रयप्रतिष्ठा ॥

(८८) तमेतं दूषयित्वा विनियोगान्तरं दर्शयति—(तत्तथेति-) त्रिरूर्ध्वचलनेन **दीक्षितं** विविधं चालितम् **अप्रतिष्ठितम्** अग्निमाहितवान्भवेत् । तस्मात्तथोर्ध्वचलनं न **कार्यम्** । किं तु हस्ते रक्षन् **उद्धृत्यैव** आयतने तमग्निम् **आधाय** पश्चात्सोऽग्निरनेन मन्त्रेण मन्त्रणीयः । तथा सति विविधचलनरहितं स्थिरत्वेन प्रतिष्ठितमग्निमाहितवान्भवति ॥

(८९) विराडादिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति—(विराडिति-) ॥

(९०) मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते—(यास्ते इति-) यं पुरुषमसौ यजमानो **द्विष्यात्** तं प्रत्येतं मन्त्रं **ब्रूयात्** । तथा सति **ताभिरेव** घोराभिस्तनूभिः एनं द्वेष्यं विनाशयति ॥

अथ मीमांसा—दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—"उभयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः । विकल्पितो वा शल्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥ विध्यनन्वयतोऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति । विषयैक्याद्विकल्पोऽत्र षोडशिग्रहवन्मतः" ॥ आधाने वामदेव्यादिसाम्नां गानानि विहितानि । आधान एवेदमपरमाम्नायते—"उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति" इति । उपशब्दः सामीप्यं ब्रूते । वीता विगताः कालविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः । अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उन्नीयते । स निषेध उद्गातृविहितं वामदेव्यादिसामगानं स्तौति । ननु ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तम् । अतस्तन्निषेधोऽत्यन्तासंभावितत्वाच्छशविषाणवच्छून्यः । न हि वन्ध्यापुत्रो वा तद्वधो वा संपादयितुं शक्यते । तथा सति तादृशेन निषेधेन कथं स्तुतिरिति चेत् । वपोत्खेदवदिति ब्रूमः । स आत्मनो वपामुदखिददित्यनेनात्यन्तासंभावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्याजस्य विधिः स्तूयते तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः—नेदं वामदेव्यादि साम विधीनां स्तोत्रं भवितुमर्हति । विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसंनिधिपठितैरर्थवादैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् । का तर्ह्यस्य वाक्यस्य गतिरिति चेत् । उच्यते । ब्रह्मशब्दोऽत्र ऋत्विग्वाचित्वद्वारेणोद्गातारं ब्रूते । तस्य च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति विधिनिषेधाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते ॥

---

१ जै. न्या. मा. १०. ८. ६. । २ "ग्नानुर्वहि" इति पाठान्तरम् । ३ सतम्° इति पाठः ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

शमीगर्भादग्निं मन्थति । एषा वा अग्नेर्यज्ञिया तनूः । तामेवास्मै जनयति । अदितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्यै धाता चार्यमा चाजायेताम् । सा द्वितीयमपचत् (१) । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेताम् । सा तृतीयमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या अंशश्च भगश्चाजायेताम् । सा चतुर्थमपचत् (२) । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राऽऽश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या इन्द्रश्च विवस्वांश्चाजायेताम् । ब्रह्मौदनं पचति । रेत एव तद्दधाति । प्राश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनम् । यदाज्यमुच्छिष्यते । तेन समि-

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—"प्रतिकर्म पृथक्कार्यमाधानं यदि वा सकृत् । अन्यार्थवत्पृथक्चैव स्वकालत्वसमत्वतः" ॥ 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इति विहितमाधानं प्रयाजाद्यङ्गवत्प्रतिकर्म पृथक्कार्यमिति चेत्, मैवम् । आधानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहिते तत्तत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् । स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वैः कर्मभिः संबन्धः समानः । न च प्रकरणेन विशेषो नियन्तुं शक्यः । आधानस्यानारभ्याधीतत्वात् । "आहवनीये जुहोति" इत्यादिवाक्येन लौकिकपाशुकसौमिकदार्विकहोमेषु संबन्धः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्तन्त्रेणानुष्ठेयम् । यद्यप्याधानं नेष्ट्यादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथाऽपि स्वफलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारित्वादङ्गत्वमभ्युपेत्यैव चिन्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(९१) अष्टम आधानमन्त्रव्याख्यानमुक्तम् । अथ नवमे ब्रह्मौदनमुच्यते । तत्राऽऽदौ तावद्ब्रह्मौदनात्पराचीनमाधानात्प्राचीनमग्निमन्थनमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—"ब्राह्मौदनिकादुल्मुकमपोह्य तस्मिञ्शमीगर्भादग्निं मन्थति" इति । तदिदं विधत्ते—(शमीगर्भादिति–) आधानदिनात्पूर्वद्युर्ब्रह्मौदनं पक्त्वाऽपरेद्युरुदयात्पूर्वं तस्माद्ब्राह्मौदनिकात् अग्नेः भस्मापोह्य तस्मिन्स्थाने शमीवृक्षस्य गर्भगतेनाश्वत्थेन निष्पादितामरणिमवस्थाप्य अग्निं मन्थेत् । तस्मात् शमीगर्भात् उत्पन्ना याऽग्नेस्तनूरेषा यज्ञार्हाऽस्ति तामेव जनयति ॥

(९२) अथ ब्रह्मौदनं विधत्ते—(अदितिरिति–) ब्रह्माणं देवमुद्दिश्य होमार्थं ब्राह्मणानामृत्विजां प्राशनार्थं च पच्यमान ओदनो ब्रह्मौदनः, तं कदाचित् अदितिः देवी पुत्रकामा सती साध्येभ्यो देवेभ्यः उत्पादनीयधातादिदेवतार्थम् अपचत् । तदानीमृत्विजो होमं प्राशनं च कृत्वा शिष्टमोदनं तस्या अदितये प्रायच्छन् । सा च तत् उच्छेषणं प्राश्य गर्भम् आधत्त । तस्माद्गर्भाद्द्वादशादित्यानामादिभूतौ धाता चार्यमा चेत्युभावजायेताम् । एवमुत्तरेषु त्रिष्वपि पर्यायेषु योज्यम् । तस्मादाधित्सुर्ब्रह्मौदनं पचेत् । तेन पुत्रोत्पादकं रेत एव तद्दधाति ॥

(९३) ऋत्विजां प्राशनं विधत्ते—(प्राश्नन्तीति–) ॥

(९४) तस्मात् प्राशनात्पूर्वं समिदाधानं विधत्ते—(यदिति–) ॥

१ °चेत् न, आ° इति पाठः । २ °नेष्ट्यादिकर्मणां सा° इति पाठः । ३ °कारित्वात्त्वा° इति पाठः ।
४ आप. श्रौ. सू. ५ । १० । ७ ।

घोऽभ्यज्याऽऽदधाति । उच्छेषणाद्वा अदितौ रेतोऽधत्त (३) । उच्छेषणादेव तद्रेतो धत्ते । अस्थि वा एतत् । यत्समिधः । एतद्रेतः । यदाज्यम् । यदाज्येन समिधोऽभ्यज्याऽऽदधाति । अस्थ्येव तद्रेतसि दधाति । तिस्र आदधाति मिथुनत्वाय । इयतीर्भवन्ति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमिताः (४) । इयतीर्भवन्ति । यज्ञपरुषा संमिताः । इयतीर्भवन्ति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमिताः । आर्द्रा भवन्ति । आर्द्रमिव हि रेतः सिच्यते । [1]चित्रियस्याश्वत्थस्याऽऽदधाति । चित्रमेव भवति । घृतवतीभिरादधाति (५) । एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम । यद्घृतम् । प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयति । अथो तेजसा । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्याऽऽदध्यात् । गायत्रछन्दा वै ब्राह्मणः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय । त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य । त्रिष्टुप्छन्दा वै राजन्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय (६) । जगतीभिर्वैश्यस्य । जगतीछन्दा वै वैश्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय । [2]तꣳ संवत्सरं गोपायेत् । संवत्सरꣳ

(९५) होमोच्छिष्ट समिदञ्जनसाधनमाज्यं प्रशस्य तेनाभ्यक्तां समिधं प्रशंसति—(अस्थि वा एतदिति-) काठिन्यसाम्यात्समिधामस्थित्वम् ॥

(९६) समित्संख्यां विधत्ते—(तिस्र इति-) सपुत्रयोर्मातापित्रोर्मिथुनरूपयोस्त्रित्वसाम्यम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—"माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम्" इति ॥

(९७) प्रादेशाभिनयेन समिधां परिमाणं विधत्ते—(इयतीभिरिति-) इयत्त्वं प्रादेशमात्रा परिमिता प्रजापतेरवतारस्य यज्ञपुरुषस्य मुखं मूर्धानमारभ्य चुबुकपर्यन्तं प्रादेशपरिमितं भवति । अतस्तत्तुल्यत्वम् । यज्ञस्य परुः पर्वावयवविशेषः पवित्ररूपः । तस्य च प्रादेशप्रमाणं तन्मन्त्रे समाम्नातम्—"निरंपलाशे दर्भे इयान्प्रादेशसमितः" इति । अतो यज्ञपरुषा तुल्यत्वम् । किं च पुरुषविशेषे चक्षुः श्रोत्रादीनां इन्द्रियसामर्थ्यं प्रादेशपरिमिते मुखे वर्तते । अतस्तेन वीर्येण तुल्यत्वम् ॥

(९८) तासां समिधां शुष्कत्वं वारयितुं विधत्ते—(आर्द्रेति-) इव शब्द एवकारार्थः ॥

(९९) समिधां वृक्षविशेषं विधत्ते—(चित्रियस्येति-) अश्वत्थस्याश्वत्थविशेषः इत्युच्यते । योऽश्वत्थो ग्रामादेर्विशेषभूतस्तदीयां समिधमादध्यात् । तेन विचित्रमेव ऐश्वर्यं भवति ॥

(१००) समिदाधानार्थां ऋग्विशेषान्विधत्ते—(घृतवतीभिरिति-) घृतशब्दो यास्वृक्षु विद्यते ताः घृतवत्यः । घृतैर्बोधयतातिथिमित्येव घृतशब्दस्तत्र श्रूयते । घृतेन ज्वालाभिर्वर्धमानत्वादग्नेः प्रियत्वम् । अतस्तेन घृतयुक्तेन मन्त्रेण समिधमादधानः प्रियेण धाम्नेव समृद्धो भवति । अपि च तेजसा समृद्धो भवति ॥

(१०१) अधिकारिभेदाद्व्यवस्थां विधत्ते—(गायत्रीभिरिति-) "समिधाऽग्निं दुवस्यत" इत्याद्या गायत्र्यः । "समिध्यमानः प्रथमोऽनु धर्मः" इत्याद्यास्त्रिष्टुभः । "त्वामग्ने समिधानम्" इत्याद्या जगत्यः । एताश्चोपरितनप्रपाठके आम्नास्यन्ते । गायत्रीब्राह्मणयोरेकमुखत्वं यत्र संबन्धः । अतः स्वकीयस्यैव गायत्रीछन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय पुनः प्राप्तये गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्याऽऽदध्यात् । एवमुत्तरयोर्योजनीयम् ॥

(१०२) समिदाधानादूर्ध्वमग्निनिधिमवस्थानं विधत्ते—(तꣳसंवत्सरमिति-) यथा स्त्रिया गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्धते तस्मादग्निरस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरक्षेत् ॥

---

[1] तै. ब्रा. १ । १ । ३. । [2] तै. ब्रा. १. ५ । ४. । [3] तै. ब्रा. १ । २ । १ ।

हि रेतो हितं वर्धते । [१०३]यद्येनꣳ संवत्सरे नोपनमेत् । समिधः पुनरादध्यात् । रेत एव तद्धितं वर्धमानमेति । [१०४]न माꣳसमश्नीयात् । न स्त्रियमुपेयात् (७) । [१०५]यन्माꣳसमश्नीयात् । यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वीर्यः स्यात् । नैनमग्निरुपनमेत् । [१०६]श्व आधास्यमानो ब्रह्मौदनं पचति । आदित्या वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् । ते वा इतो यन्तं प्रतिनुदन्ते । एते खलु वावाऽऽदित्याः । यद्ब्राह्मणाः । तैरेव सꣳत्वं गच्छति (८) । नैनं प्रतिनुदन्ते । [१०७]ब्रह्मवादिनो वदन्ति । क्व सः । अग्निः कार्यः । योऽस्मै प्रजां पशून्प्रजनयतीति । शल्कैस्ताꣳरात्रिमग्निमिन्धीत । तस्मिन्नुपव्युषमरणी निष्टपेत् । यथर्षभाय वाशितान्यविच्छायति । तादृगेव तत् । [१०८]अपोद्धृत्य भस्माग्निं मन्थति (९) । सैव साऽग्नेः संततिः । [१०९]तं मथित्वा प्राञ्चमुद्धरति । संवत्सरमेव तद्रेतो हितं प्रजनयति ।

(१०३) यदुक्तं सूत्रकारेण—"[१]यद्येनꣳ संवत्सरेऽग्न्याधेयं नोपनमेद्ब्रह्मौदनं पक्त्वा समिध आधाय यदैवैनमुपनमेदथाऽऽदधीत" इति । तदिदं विधत्ते—(यद्येनमिति-) केनापि द्रव्यराहित्यादिना निमित्तेनास्य यजमानस्याग्न्याधेयप्राप्तिर्यदि न स्यात्तदा संवत्सरगोपिते तस्मिन्ब्राह्मौदनिकेऽग्नौ समिधः आधाय तत्सिद्धिपर्यन्तं गोपायेत् । तेन गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्धते । तस्मादग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरक्षेत् । तेन गर्भाशये स्थापितं वर्धमानं रेतः प्राप्नोति ॥

(१०४) ब्राह्मौदनिकस्य रक्षणकर्तुर्नियमविशेषं विधत्ते—(न माꣳसमिति-) ॥

(१०५) व्यतिरेकमुखेन नियमं प्रशंसति—(यन्माꣳसमिति-) आग्न्याधेयं न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

(१०६) आधानदिनात्पूर्वदिने पुनर्ब्रह्मौदनं विधत्ते—(श्व इति-) पुरा कदाचित् आदित्याः इतः भूलोकादुत्तमाः स्वर्गं प्राप्ताः । ते चान्यं पुरुषमितः स्वर्गं गच्छन्तं प्रतिबध्नन्ति भूलोकवर्तित्वात् । ब्राह्मणा एवादितिसंबन्धादादित्याः । अनेन ब्रह्मौदनेन तुष्टैस्तैर्ब्राह्मणैरादित्यैः सह स्वर्गप्राप्ती संगतत्वं गच्छति । तत एनं न प्रतिबध्नन्ति ॥

(१०७) तस्य ब्रह्मौदनिकाग्नेः समिन्धनं तस्मिन्नरणिप्रतापनं च विधत्ते—(ब्रह्मवादिन इति-) आधातव्यो योऽग्निरस्मा आहिताग्नये प्रजां पशूंश्च संपादयति—सोऽग्निः क्व कार्यः कुत्र संपादनीय इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तस्यैतदुत्तरम् । तस्यां रात्रौ निरन्तरं तस्मिन्काष्ठशकलैरग्निं समिध्य तस्मिन्नग्नावुषःकालसमीपे मन्थनसाधनमरणिद्वयं निष्टपेत्साक्षेपेण तपेत् । तेन स ब्राह्मौदनिकोऽग्निररण्योः प्रविशति । यथा लोके कर्मविदृषभाय प्रियाणि वाशितानि किंकिंठादिशब्दजातानि तदागमनाय विशेषेण संपादयन्ति । तद्वदरणिप्रतापनं तादृगेवेति द्रष्टव्यम् ॥

(१०८) अथ देशविशेषे मन्थनं विधत्ते—(अपोद्धृत्येति-) ब्राह्मौदनिकाग्निसंबन्धिभस्मानि अपोद्धृत्य निःसार्य तस्मिन्स्थाने तस्माद्ब्रह्मौदनाग्नेः समीपे मन्थेत् । तस्मिन्स्थाने येयं मन्थनक्रिया सैव ब्राह्मौदनिकस्याग्नेः उत्पद्यमानेनाग्निना सह सा संततिः तयाग्नेर्विच्छेदाभावः ॥

(१०९) मथितस्याग्नेर्गार्हपत्याद्यायतनार्थमुद्धरणं विधत्ते—(तमिति-) अरण्योरुत्पन्नं मथितमग्निं कस्मिंश्चित्पात्रे प्राञ्चमुद्धरति । न तु प्रत्यञ्चम् । यथा लोके संवत्सरं गर्भं धृत्वा रेतः अन्ते प्रजनयति तद्वदेतदपि ॥

१ आप. श्रौ. सू. ५. ४. १२. ।

[११०]अनाहितस्तस्याग्निरित्याहुः । यः समिधोऽनाधायाग्निमाधत्त इति । ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरादेवैनमवरुध्याऽऽधत्ते । [१११]यदि संवत्सरे नाऽऽदध्यात् । द्वादश्यां पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः । संवत्सरमेवास्याऽऽहिता भवन्ति । [११२]यदि द्वादश्यां नाऽऽदध्यात् । त्र्यहे पुरस्तादादध्यात् । आहिता एवास्य भवन्ति (१०) ॥

द्वितीयं यमपञ्चचतुर्धेमेणपक्षदर्दितीरितोऽधत्त संमिता घृतवतीभिरादधाति राजन्यः
स्वस्य छन्दसः प्रसवनं स्पार्यैवाहृष्टअति अभ्यति रात्रयश्चत्वारि च ।
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

[११३]प्रजापतिः प्रजा असृजत । स रिरिचानोऽमन्यत । स तपोऽतप्यत । स आत्मन्वीर्यमपश्यत् । तदवर्धत । तदस्मात्सहसोर्ध्वमसृज्यत । सा विराडभवत् । तां देवासुरा व्यगृह्णत । सोऽब्रवीत्प्रजापतिः । मम वा एषा (१) । दोहा एव युष्माकमिति । सा ततः प्राच्युदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथर्व पितुं मे गोपायेति । सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् ।

---

(११०) आर्त्विगिकेऽस्मिन् गार्हपत्यादिभिर्मन्त्रैः समिदाधानविधौ विधिवदाक्रमेण पक्षान्तरविधानाय पुनः परामृशति—(अनाहित इति-) समिदाधानाभावे कृतमप्याधानमकृतमेव स्यादित्यभिज्ञा आहुः । तस्मादाधानात्पुरस्तात्संवत्सरपरिमिते काले समिदाधानं मुख्यः पक्षः ॥

(१११) तमेतं मुख्यं पक्षमनूद्य तदसंभवेऽनुकल्पं विधत्ते—(यदीति-) आधानदिनमारभ्याधस्तन-तिथिगणनायां या द्वादशसंख्यापूरणी तिथिस्तस्यां ताः समिध आदध्यात् द्वादशानां रात्रीणां मासस्थानीयत्वेन मिलित्वा संवत्सरसादृश्यम् ॥

(११२) पुनरप्यसंभवेऽनुकल्पान्तरं विधत्ते—(यदीति-) पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

---

(११३) नवमे अग्न्याधानोऽभिहितः । अथ दशमे पुनराधानमभिधीयते । पूर्वं प्रथमेऽनुवाके येनाग्निराधीयत इत्यभिज्ञयाधानपक्ष एवाभिहितः । इह तु पुनराधानं विधातुमाख्यायिकामाह—(प्रजापतिरिति-) प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा स्वकीयस्य वीर्यस्योपक्षयेण रिक्तोऽहमिति मत्वा वीर्यलाभाय स तपः तप्त्वा स्वात्मनि किंचित् वीर्यमपश्यत् । तत् च वीर्यं कालेन अवर्धत तत्प्रवृद्धं वीर्यं धारयितुमशक्यं तच्छीघ्रमेवास्मात्प्रजापतेरूर्ध्वं निर्गत्य केनचिद्रूपेण सृष्टमभूत् । सा सृष्टा निष्पन्ना विविधं राजमाना काचिद्गौरभवत् । तामुद्दिश्य देवाः च असुराः च वयमेवैतां गृह्णीम इत्येवं परस्परं विग्रहमकुर्वन् । तदा विग्रहशान्तये प्रजापतिः एवम् अब्रवीत् । एषा गौः ममैव इति युष्माकं तु दोहा एव क्षीराण्येवेति ॥

(११४) अथ पुनराधानप्रकारं दर्शयति—(सेति-) येयं गौः प्रजापतिना स्वार्थमेव स्वीकृता विराट् सा प्रजापतेः सकाशात्प्राङ्मुखी सत्युदक्रामत् । तदा प्रजापतिरथर्वेति मन्त्रेण तां विराजं परितो निरुद्धवान् । हे अथर्व ! धनुर्वेदप्रवर्तकाचार्यरूप ! दक्षिणाग्ने ! यद्वा हिंसारहित ! मे पितुं नवीनमन्नं गोपाय । एव-

नर्यं प्रजां मे गोपायेति । सा तृतीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । शꣳस्य पशून्मे गोपायेति (२)। सा चतुर्थमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । सभ्य सभां मे गोपायेति । सा पञ्चममुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति । अग्नीन्वाव सा तान्व्यक्रमत । तान्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथो पङ्क्तिमेव । पङ्क्तिर्वा एषा ब्राह्मणे प्रविष्टा (३)। तामात्मनोऽधि निर्मिमीते । यदग्नीराधीयते । तस्मादेतावन्तोऽग्नय आधीयन्ते । पाङ्क्तं वा इदꣳ सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳ स्पृणोति । अथर्व पितुं मे गोपायेत्याह । अन्नमेवैतेन स्पृणोति । नर्यं प्रजां मे गोपायेत्याह । प्रजामेवैतेन स्पृणोति । शꣳस्य पशून्मे गोपायेत्याह (४)। पशूनेवैतेन स्पृणोति । सभ्य सभां मे गोपायेत्याह । सभामेवैतेनेन्द्रियꣳ स्पृणोति । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेत्याह । मन्त्रमेवैतेन श्रियꣳ स्पृणोति । यदन्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यद्गार्हपत्य आज्यमधिश्रयन्ति संपत्नीर्याजयन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यदाहवनीये जुह्वति (५)। तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । यत्सभायां विजयन्ते । तेन सोऽस्याभीष्टः

द्युत्तरेषु चतुर्षु पर्यायेषु योज्यम् । नरेभ्यो मनुष्येभ्यो हितो नर्यो गार्हपत्यः । ऋत्विग्भिः प्रशंसनीयत्वाच्छंस्य आहवनीयः । सभया कीर्त्या सह वर्तमानत्वात्सभ्यः । अहिंसकत्वाद्बुध्ने मूले जगदाधारत्वेनावस्थितत्वाच्चाहिर्बुध्निय आवसथ्यः ऋगादिर्मन्त्रः । इत्थं सेव विराट् तानग्नीन्पञ्चधा विवेक्तुं पञ्चवारं व्यक्रामत् । तानग्नीन्प्रजापतिः परितः स्वीकृतवान् । अपि च क्रमेणावस्थानात्पञ्चसंख्यान्वयाद्वा पङ्क्तिमेव तावदग्निविषयां गृहीतवान् ॥

(११५) इदानीं विधत्ते—(पङ्क्तिरिति-) पूर्वोक्तानामथर्वत्वादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणेनाधीतत्वात्प्रजापति-प्रतिपाद्यत्वाद्वा पङ्क्तिः [ब्राह्मणे] विप्रे प्रविष्टा । तथा सत्यग्न्याधानेन ताम् पङ्क्तिं तस्मादुत्पादयति । तस्मादेतावन्तः पञ्चाग्नय आधातव्याः । यत् इदं मनुष्यपश्वादिरूपं जगत् सर्वं पञ्चसंख्योपेतत्वात् पाङ्क्तम् । शिरो हस्तौ पादौ चेत्येते मनुष्याणां पञ्चावयवाः । शिरसा पुच्छेन वा सह चत्वारः पादाः पशूनां पञ्चावयवाः । अतः पञ्चसंख्यायुक्तेनैवाग्निना पञ्चसंख्यायुक्तं जगत्प्रीणयति ॥

(११६) अथ मन्त्राणां तात्पर्यं क्रमेण दर्शयति—(अथर्वेति-) मन्त्रे तावेन्द्रियमत्र इत्यभिधानादिन्द्रियप्रीतिः । सा हि श्रीरित्यभिधानाच्छ्रियः प्रीतिः ।

(११७) पञ्चानामग्नीनां पृथगुपयोगं दर्शयन्प्रशंसति—(यदिति-) दर्शपूर्णमासकर्मणि ऋत्विजामनु दक्षिणार्थं आह्रियत इत्योदनोऽन्वाहार्यः । स च पच्यते यस्मिन्दक्षिणाग्नौ सोऽयम् अन्वाहार्यपचनः । तेन ओदनपाकेनोपकृतः सन् सः दक्षिणाग्निरस्य यजमानस्य अभीष्टः अपि भवति । एतदीयपरिचर्यया प्रीतश्च भवति । एवमुत्तरत्रापि । गार्हपत्ये हि आज्यं विलापयन्ति । देवपत्नीः च संयाजयन्ति । अतः पत्नीभिर्गृहपतिना संयुक्त इति गार्हपत्यः । प्रधानाहुतिं जुह्वत्यस्मिन्निति आहवनीयः । अथ सभायां मध्येऽग्निदेवमुद्दिश्याक्षादिना पूर्वविजयः सुखेनाभिहितः । तं द्यूतसभामर्हतीति सभ्यः । "तेदभं संहरत

१ आप. श्रौ. सू. ५. १०. २-३.

प्रीतः । यदावसथेऽन्नꣳ हरन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । तथाऽस्य सर्वे प्रीता अभीष्टा आधीयन्ते । प्रवसथमेष्यन्नेवमुपतिष्ठेतैकमेकम् । यथा ब्राह्मणाय गृहेवासिने परिदाय गृहानेति । तादृगेव तत् । पुनरागत्योपतिष्ठते । साभागेयमेवैषां तत् । सा ततं ऊर्ध्वाऽरोहत् । सा रोहिण्यभवत् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम् । रोहिण्यामग्निमादधीत । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठितमाधत्ते । ऋध्नोत्येनेन (६) ॥

एषा पशून्मे गोपायेति षड्विंश पशून्मे गोपायेत्याह जुह्वति तिष्ठते सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

समासन्न उपहरन्त्यावसथे भुञ्जते" इति सूत्रेऽन्नहरणमुक्तम् । तद्गृहमावसथः । तमर्हतीति आवसथ्यः । तेनोक्तप्रकारेण सर्वेऽप्यग्नयोऽस्य यजमानस्य प्रीतिपूर्वकमभीष्टं संपादयन्त आहिता भवन्ति ॥

(११८) पूर्वोक्तैरथर्वं पितुमित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते—(प्रवसथमिति-) आहिताग्निर्यदा देशान्तरं गमिष्यति तदा पूर्ववदुपतिष्ठेत । पूर्वत्र प्रजापतिर्विराजः क्रमेणाथर्वं पितुमित्यादिमन्त्रैर्विराजं परिगृहीतवानित्यर्थवाद उक्तः । तेनार्थवादेनाऽऽधानकालीनस्योपस्थानस्य विधिरुन्नेयः । अत एव सूत्रकार आधानात्पूर्वं पवमानेष्टिभ्यः पूर्वमेतदुवाच—"अथ विराड्भ्यां यजमान उपतिष्ठते, अथर्व पितुं मे गोपाय" इत्यादि । अत आधानकालीनमुपस्थानं दृष्टान्तीकर्तुमेवमित्युक्तम् । यथा लोके गृहस्वामी कश्चिदन्यं धर्मिष्ठं ब्राह्मणं गृहरक्षार्थं वासयित्वा तस्मै ब्राह्मणाय गृहान् परिदाय त्वमेवमेवं रक्षेति बुद्धिप्रदानं कृत्वा ग्रामान्तरे गच्छति तादृगेव तत् उपस्थानं द्रष्टव्यम् ॥

(११९) उपस्थानान्तरं विधत्ते—(पुनरिति-) ग्रामान्तरादागत्य पुनरप्याहिताग्निरथर्वं पितुमित्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत ते च प्रत्येकमुपस्थानमन्त्राः । संप्योपस्थानमन्त्रस्तु यथाऽग्नीन्व्यकामदित्यादिः । स चैवमुत्तमप्रपाठके पठिष्यते—"येषाऽऽग्नीन्व्यकामत् । विराट् सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्ध्वाऽऽरोहद्रोहिणी । योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिः" इति । एतन्मन्त्रतात्पर्यस्य प्रजापत्योपाख्यानरूपार्थवादे पूर्वमनुक्तत्वादिदानीं साभागेयमित्यादिना तदीयतात्पर्यमुच्यते । येयं प्रजापतिसृष्टा विराट् सेयं तदानीमेषामग्नीनां भागरहिताऽभूत् । अन्वाहार्यं पचनस्याज्यमभिप्रयन्तीत्यादुपयोगो यथाऽग्नीनामभिहितो न तथा विराजः कश्चिदुपयोग उक्तः । तस्मादभागत्वम् । सा च भागरहिता सती देशादूर्ध्वा भूत्वा दिवम् आरोहत् । आरुह्य च रोहिणीनक्षत्ररूपाऽभूत् । रोहतीति व्युत्पत्त्या रोहिणी नाम संपन्नम् । एवं च सति रोहिण्यामग्न्याधानेन स्वकारण एवाग्निः प्रतिष्ठित आहितो भवति । रोहिण्या विराड्रूपेणाग्निकारणत्वात् । तथा च सत्युपकृत्याद्विराट् समागता संपद्यते । आधाता च समृद्धिं प्राप्नोति । अत एव पूर्वत्र—'यो रोहिण्यामग्निमाधत्ते । ऋध्नोत्येव' इति विहितम् । अत्र तु तद्विध्यनुवादेन विराण्मन्त्रः प्रशस्यते ॥

अस्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

अनुवाका दश प्रोक्ताः प्रथमेऽस्मिन्प्रपाठके ॥
शुक्लमन्त्रिगता मन्त्रा आधाने कालनिर्णयः ॥ १ ॥
सम्भारविधिराधानं तत्प्रकारस्तथेष्टयः ॥
आधानमन्त्रव्याख्यानं पर्याद्यभिमन्त्रणा ॥
पयाभिरथ इत्येवमनुवाका उदीरिताः ॥ २ ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

१ आप. श्रौ. सू. ५. १८. २. । २ तै. ब्रा. १. २. १. । ३ तै. ब्रा. १. १. २. ।

अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

[120]उद्धन्यमानमस्या अमेध्यम् । अप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु । शिवा नः सन्तु प्रदिशश्चतस्रः । शं नो माता पृथिवी तोकसाता । [121]शं नो देवीरभिष्टये । आपो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नः । [122]वैश्वानरस्य रूपम् । पृथिव्यां परिस्रसा । स्योनमाविशन्तु नः (१) । [123]यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः । संजज्ञाने रोदसी संबभूवतुः । ऊषान्कृष्णमवतु कृष्णमूषाः । इहोभयोर्यज्ञियमागमिष्ठाः । [124]ऊतीः कुर्वाणो यत्पृथिवीमचरः । गुहाकारमाखुरूपं प्रतीत्य ।

(१२०) यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥ आद्ये प्रपाठके प्रोक्तो विधिराधानगोऽखिल । गवामयनशेषोऽयं द्वितीयेऽस्मिन्नुदीर्यते ॥ २ ॥ आद्यानुवाक आधाने ये मन्त्रा नोदिताः पुरा । ते सर्वेऽप्यभिधीयन्ते पूर्वशेषो भवेत्ततः ॥ ३ ॥ कल्प —"उद्धन्यमानमस्या अमेध्यमप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु । शिवा नः सन्तु प्रदिशश्चतस्रः शं नो माता पृथिवी तोकसाता, इति प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धरन्" इति । (उद्धन्यमानमिति-) अस्याः पृथिव्याः संबन्धि यत्स्थानं निष्ठीवनादिभिरुपहतत्वात् अमेध्यं यज्ञायोग्यं तदिदानीम् उद्धन्यमानं सयजमानस्य पाप्मानमपहन्तु । प्राच्यादिचतस्रः प्रकृष्टा दिशो नः अस्मान्प्रति शिवाः सुखप्रदाः सन्तु तोकसाता तोकलाभायेऽपत्यलाभाय पृथिवी माता नः अस्माकं शं सुखं करोतु ॥

(१२१) कल्प —"शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये, शं योरभिस्रवन्तु न, इत्यद्भिरवोक्ष्य" इति । (शं न इति-) आपो देवीः इमा जलदेवता नः अस्माकम् अभिष्टये अभीष्टप्राप्त्यर्थं पीतये पानाय शं भवन्तु सुखप्रदा भवन्तु । किं च नः अस्माकं शं सुखं संपादयितुं योः दुःखं पृथक्कर्तुं च अभिस्रवन्तु सर्वत प्रवर्तन्ताम् ॥

(१२२) कल्प —"तेषु पार्थिवान्संभारानाहरत्येकं वानस्पत्यान्पञ्च पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान्संभारानाहरेदिति वाजसनेयकम् । वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्रसा, स्योनमाविशन्तु न, इति सिकताः" इति । (वैश्वानरस्येति-) सिकताः नराणां हितकारी वैश्वानरोऽग्निस्तस्याग्नेः स्वरूपं पृथिव्यां परिस्रसा परितः प्रसरन्त्यः सिकताः स्योनं सुखं यथा भवति तथा नः अस्माकं देवयजनम् आविशन्तु ॥

(१२३) कल्प —"यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः संजज्ञाने रोदसी संबभूवतुरूषान्कृष्णमवतु कृष्णमूषा इहोभयोर्यज्ञियमागमिष्ठा इत्यूषान्" इति । आहरतीत्येवं सर्वत्रानुवर्तते । (यदिदमिति-) दिवः संबन्धि यदिदम् ऊषरूपं पृथिव्यां स्थापितं पृथिव्याः संबन्धि यददः कृष्णरूपं चन्द्रमसि स्थापितं तत्र यद्रूपद्वयं संजज्ञाने सम्यगवगच्छन्त्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ संबभूवतुः परस्परमापते अभूताम् । तत्र यत् कृष्णरूपं द्यावापृथिवीरूपमस्ति तदेतत् ऊषान् दिव स्वरूपभूतान् अवतु रक्षतु । ते च ऊषाः तत् कृष्णम् अवन्तु । उभयोः द्यावापृथिव्योः संबन्धि यज्ञियम् यज्ञयोग्यं यदस्ति इह देवयजनम् आगमिष्ठाः आगच्छन्तु ॥

(१२४) कल्प —"ऊती कुर्वाणो यत्पृथिवीमचरो गुहाकारमाखुरूपं प्रतीत्य, तत्ते न्यक्तमिह संभरन्त"

१ आप. श्रौ. सू. ५. ४. १. । २ आप. श्रौ. सू. ५. ४. १. । ३ आप. श्रौ. सू. ५. १. ४-५-६-७. । ४ आप. श्रौ. सू. ५. १. ७. । ५ आप. श्रौ. सू. ५. १. ७. ।

तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः । शतं जीवेम शरदः सवीराः । ऊर्जं पृथिव्या रसमाभरन्तः । शतं जीवेम शरदः पुरूचीः (२) । वम्रीभिरनुवित्तं गुहासु । श्रोत्रं त उर्व्यबधिरा भवामः । प्रजापतिसृष्टानां प्रजानाम् । क्षुधोपहत्यै सुवितं नो अस्तु । उपप्रभिन्नमिषमूर्जं प्रजाभ्यः । सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामि । यस्य रूपं बिभ्रदिमामविन्दत् । गुहा प्रविष्टां सरिरस्य मध्ये । तस्येदं विहतमाभरन्तः । अछम्बट्कारमस्यां विधेम (३) । यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्ये ।

शतं जीवेम शरदः सवीरा इत्याखुकरीषम्" इति । (ऊतीरिति-) हेऽग्ने त्वम् **आखुरूपं** मूषकरूपं स्वीकृत्य **गुहाकारं** पर्वतगुहाया आकारो यथा भवति तथा **ऊतीः** बिलानि **कुर्वाणः** **पृथिवीमचरः** भूम्या चरितवानसीति यत्तव **न्यक्तं** निगूढं ते त्वदीयं सारम् **इह** देवयजने **संभरन्तः** धारयन्तो वयं **सवीराः** पुत्रभृत्यसहिताः **शरदः शतं** शतसंख्याकान्संवत्सरान् **जीवेम** ॥

(१२५) कल्पः —"ऊर्जं पृथिव्या रसमाभरन्तः शतं जीवेम शरदः पुरूचीर्वम्रीभिरनुवित्तं गुहासु श्रोत्रं त उर्व्यबधिरा भवाम, इति वल्मीकवपाम्" इति । (ऊर्जमिति-) **पृथिव्याः** रसं सारम् **ऊर्जं** क्षीरादिरसमानं वल्मीकवपारूपं **संभरन्तः** वयं **शतं** शरदो **जीवेम** । कीदृशीः शरदः[1] **पुरूचीः** पुरूणि बहूनि भोग्यान्यञ्चन्ति संपादयन्तीति पुरूच्यस्तादृशीः । कीदृशं रसम्[1] **गुहासु** भूछिद्रेषु **वम्रीभिः** पिपीलिकासदृशीभिः **अनुवित्तम्** अनुक्रमेण लब्धम् । हे उर्वि ! तव **श्रोत्रं** त्वदीयश्रोत्रस्थानीयां वल्मीकवपामाहृत्य वयम् **अबधिराः** अनुपहतश्रोत्रेन्द्रिया भूयास्म ॥

(१२६) कल्पः —"प्रजापतिसृष्टानां प्रजानां क्षुधोपहत्यै सुवितं नो अस्तु, उपप्रभिन्नमिषमूर्जं प्रजाभ्यः सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामि, इति सूदम्" इति । (प्रजापतिसृष्टानामिति-) या **प्रजापतिसृष्टाः** प्रजास्तासां [**क्षुधोपहत्यै**] क्षुन्निवारणाय नः अस्मत्संबन्धीदं सूदंरूपं **सुवितं** सुष्ठु प्राप्तम् **अस्तु** । येयमिषमन्नं या चोर्गसः, उभयं **प्रजाभ्यः** प्रजार्थम् **उपप्रभिन्नम्** अत्यन्तसामीप्यं यथा भवति तथैकीभूतं तादृशं [**सूदं**] **रसम्** सूदरूपं **गृहेभ्यः** महीनामायतनार्थम् [**आभरामि**] आहरामीहाऽऽनयामि ॥

(१२७) कल्पः —"यस्य रूपं बिभ्रदिमामविन्दद्गुहा प्रविष्टां सरिरस्य मध्ये, तस्येदं विहतमाभरन्तोऽछम्बट्कारमस्यां विधेम, इति वराहविहतम्" इति । (यस्येति-) पुरा प्रजापतिः **यस्य** वराहस्य **रूपं बिभ्रत्** धारयमाणः **इमां** पृथिवीम् **अविन्दत्** अलभत । कीदृशीम्[1] **सरिरस्य मध्ये** प्रलयकालीनजलस्यान्तः **गुहा** गोप्यं स्थानं पातालरूपं **प्रविष्टाम्** । अयमर्थस्तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नातः —"आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽऽहरत्" इति । **तस्य** वराहस्य **विहतं** पोत्रोत्खातम् **इदं** मृद्द्रव्यम् **आभरन्तः** आनयन्तो वयम् **अस्यां** पृथिव्याम् **अछम्बट्कारं** वैयर्थ्यं यथा न भवति तथा **विधेम** कर्माण्यनुतिष्ठेम ॥

(१२८) कल्पः —"यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्य उर्वीमपश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम्, तत्पुष्करस्याऽऽयतनाद्धि जातं पर्णं पृथिव्याः प्रथनं हरामीति पर्णम्" [इति] । (यदिति-) **जगतः** स्थावरजङ्गमरूपस्य **प्रतिष्ठाम्** आधारभूताम् **उर्वीं** लब्धुकामः प्रजापतिः **सरिरस्य मध्ये** प्रलयकालीनजलस्यान्तः **यत्** पुष्करपर्णम् **अपश्यत्** । तथा च पूर्वमाम्नातम्—"सोऽपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठत्" इति । तत्पुष्करस्य **पर्णं हरामि** देवयजनभूमौ नयामि । कीदृशम्[2] **आयतनाद्धि** जलमध्ये निमग्नादाधारात् [**जातम्**] उत्पन्नम् । हिशब्दो ब्राह्मणप्रसिद्धिं सूचयति । तच्च ब्राह्मणे पूर्वमेवोक्तम्—"सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठति"

---

१ आप. श्रौ. सू. ५. १. ७ । २ आप. श्रौ. सू. ५. १. ७ । ३ आप. श्रौ. सू. ५. १. ७ । ४ आप. श्रौ. सू. ५. २. ४ । ५ तै. ब्रा. १. १. ३ ।

उर्वीमपश्यञ्जगतः प्रतिष्ठाम् । तत्पुष्करस्याऽऽयतनाद्धि जातम् । पूर्णं पृथिव्याः प्रथनꣳ हरामि । याभिरदꣳहञ्जगतः प्रतिष्ठाम् । उर्वीमिमां विश्वजनस्य भर्त्रीम् । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः । अग्नेरेतश्चन्द्रꣳ हिरण्यम् । अद्भ्यः संभूतममृतं प्रजासु । तत्संभरन्नुत्तरतो निधाय (४) । अतिप्रयच्छं दुरितिं तरेयम् । अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः । संवत्सरं देवेभ्यो निलाय । तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः । शतं जीवेम शरदः सवीराः । ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि । वनस्पते शतवल्शो विरोह । त्वया वयमिषमूर्जं मदन्तः । रायस्पोषेण समिषा मदेम । गायत्रिया ह्रियमाणस्य यत्ते (५) । पर्णमपतत्तृतीयस्यै दिवोऽधि । सोऽयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातः । ततो हरामि

इति । तादृशाधाराविवर्धुलनम् । तथा पृथिव्याः [प्रथनम्] प्रथमभूमेर्विस्तारस्थानम् । एतदपि पूर्वेणाऽऽम्नातम्—"तत्पुष्करपर्णे प्रथयत्" इति ॥

(१२९) कल्पः—"याभिरदꣳहञ्जगतः प्रतिष्ठामुर्वीमिमां विश्वजनस्य भर्त्रीम्, ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वा इति शर्कराः" इति । (याभिरिति-) जगतः स्थावरादेः प्रतिष्ठाम् आश्रयभूतां विश्वजनस्य भर्त्रीं सस्यादिद्वारा सर्वजनस्य पोषयित्रीम् इमामुर्वीं याभिः शर्कराभिः अदꣳहत् दृढीकृतवान् प्रजापतिः । एतदपि पूर्वमुक्तम्—"तां शर्कराभिरदꣳहत्" इति । ताः तादृश्यः शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः नः अस्मदर्थं [शिवाः] सुखप्रदाः सन्तु ॥

(१३०) कल्पः—"अग्नेरेतश्चन्द्रꣳ हिरण्यमद्भ्यः संभूतममृतं प्रजासु, तत्संभरन्नुत्तरतो निधायातिप्रयच्छन्दुरितिं तरेयमिति हिरण्यम्" इति । (अग्नेरिति-) तत् हिरण्यं तत्संभरन् संपादयन् अग्नेः भीमत्वनिवारणाय [उत्तरतः] उत्तरपार्श्वे तद्धिरण्यं निधाय ह्वेष्याय रजतम् अतिप्रयच्छन् अहं दुरितिं दुर्गतिं तरेयम् ॥

(१३१) कल्पः—"अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः संवत्सरं देवेभ्यो निलाय तत्ते न्यक्तमिह संभरन्तः, शतं जीवेम शरदः सवीरा इत्यश्वत्थम्" इति । (अश्व इति-) हेऽग्ने ! त्वं यत् यदा अश्वः सन्नश्वीयं रूपं च सम्यक् कृत्वा देवेभ्यो निलाय गूढोऽपक्रम्य संवत्सरं निरन्तरम् अश्वत्थे [अतिष्ठः] स्थितवानसि । तत् तदा ते त्वदीयं न्यक्तम् अश्वत्थे निगूढं तेजः सारम् इह कर्मभूमौ संभरन्तः संपादयन्तो वयं सवीराः पुत्रभृत्यसहिताः शतं शरदो जीवेम ॥

(१३२) कल्पः—"ऊर्जं पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि वनस्पते शतवल्शो विरोह त्वया वयमिषमूर्जं मदन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्युदुम्बरम्" इति । (ऊर्जमिति-) हे वनस्पते ! उदुम्बरवृक्ष ! ऊर्जः रसविशेषसिद्ध्यर्थं पृथिव्याः अध्युत्थितोऽसि भूम्युपरि प्ररूढोऽसि । अतोऽस्माभिश्छिन्नोऽपि पुनः शतवल्शः शतशाखायुक्तो विरोह विशेषेण प्रादुर्भव । त्वया उपकृता वयमिषम् अन्नम् ऊर्जं रसं च मदन्तः हर्षपुरःसरं प्राप्नुवन्तो रायस्पोषेण धनपुष्ट्या समीचीनेनान्नेन युक्ता मदेम पुनरपि हृष्यास्म ॥

(१३३) कल्पः—"गायत्रिया ह्रियमाणस्य यत्ते पर्णमपतत्तृतीयस्यै दिवोऽधि, सोऽयं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातस्ततो हरामि सोमपीथस्यावरुद्ध्यै, देवानां ब्रह्मवादं वदतां यदुपाशृणोः सुश्रवा वै श्रुतोऽसि, ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं तत्संभरꣳस्तदवरुन्धीय साक्षादिति पालाशम्" इति । (गायत्रियेति-) हे सोम ! तृतीयस्यै दिवोऽधि इम लोकमारभ्य गणनायां तृतीयस्य द्युलोकस्योपरि गायत्रिया ह्रियमाणस्य गायत्रीदेवतया

१ आप. श्रौ. सू. ५. २. १. । २ आप. श्रौ. सू. ५. २. १. । ३ आप. श्रौ. सू. ५. २. ४. । ४ आप. श्रौ. सू. ५. २. ४. । ५ आप. श्रौ. सू. ५. २. ४. ।

सोमपीथस्यावरुद्ध्यै । देवानां ब्रह्मवादं वदतां यत् । उपाशृणोः सुश्रवा वै श्रुतोऽसि । ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसम् । तत्संभरंस्तदवरुन्धीय साक्षात् । [134]यया ते सृष्टस्याग्नेः । हेतिमशमयत्प्रजापतिः । तामिमामप्रदाहाय (६) । शमीꣳ शान्त्यै हराम्यहम् । [135]यत्ते सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्च्छज्जातवेदः । तया भासा संमितः । उरुं नो लोकमनुप्रभाहि । [136]यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दज्जातवेदः । मरुतोऽद्भिस्तमयित्वा । एतत्ते तदग्नेः संभरामि । सात्मा अग्ने सहृदयो भवेह । [137]चित्रियादश्वत्थात्संभृता बृहन्तः (७) । शरीरमभि संस्कृताः स्थ । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमिताः । तिस्रस्त्रिवृद्भिर्मिथुनाः

पलाशाद्धिममाणस्य ते तव यत्पर्णं भूमौ अपतत् सोऽयं पर्णः पलाशवृक्षः स च सोमपर्णोऽभवत् इति पर्णनामधेयेनैव प्रसिद्धः । ततः तस्मात्कारणात् सोमपीथस्यावरुद्ध्यै सोमपानस्य सिद्ध्यै हरामि स्वामि-हाऽऽनयामि । किं च पलाशवृक्षच्छायायामुपविश्य ब्रह्मवादं वदताम् आत्मविषयं संवादं कुर्वतां देवानां संबन्धं ब्रह्मवादं यत् यस्मात्कारणात् त्वम् उपाशृणोः समीपे स्थित्वा श्रुतवानसि । अत एव सुश्रवा इति नाम्नैव त्वं श्रुतोऽसि प्रसिद्धोऽसि, तत्तस्मात्पर्णस्यादानयने प्रवृत्तं मां ब्रह्मवर्चसमाविशतु । तत् तादृशं पर्णरूपं संभरन् अहं ब्रह्मवर्चसं साक्षात् अवरुन्धीय विलम्बमन्तरेण प्राप्नुयाम् ॥

(१३४) कल्पः—"यया ते सृष्टस्याग्नेर्हेतिमशमयत्प्रजापतिस्तामिमामप्रदाहाय शमीꣳ शान्त्यै हराम्य-हमिति शमीम्" इति । (ययेति–) हे शमीवृक्ष ! ते त्वदीयया यया शाखया प्रजापतिः सृष्टस्याग्ने-र्हेतिं प्रदाहरूपमायुधम् अशमयत् तामिमां शमीं पूर्वस्य दाहस्य शान्त्यै इत ऊर्ध्वम् अप्रदाहाय च हरामि यज्ञभूमावानयामि ॥

(१३५) कल्पः—"यत्ते सृष्टस्य यतो विकङ्कतं भा आर्च्छज्जातवेदस्तया भासा संमित उरुं नो लोक-मनुप्रभाहीति विकङ्कतम्" इति । (यत्त इति–) हे जातवेदः ! प्रजापतिना सृष्टस्य यतः शीघ्रं गच्छतः ते तव भा या दीप्तिः विकङ्कतवृक्षम्—आर्च्छत् प्राप्नोत् । तया भासा [संमितः] संयुक्तः सन् अस्म-दर्थम् उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानम्—अनुप्रभाहि अनुक्रमेण प्रकाशय ॥

(१३६) कल्पः—"यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दज्जातवेदो मरुतोऽद्भिस्तमयित्वैतत्ते तदग्नेः संभरामि सात्मा अग्ने सहृदयो भवेहेत्यशनिहतस्य वृक्षस्य शकलानि त्वचो वा" इति । (यत्त इति–) हे जातवेदः ! पुरा कदाचित् मरुतः देवा विद्वेषात् अद्भिः त्वदीयां तां ज्वालां तमयित्वा शमयित्वा ग्लानिं प्रापय्य तान्तस्य ग्लानिं प्राप्तस्य ते तव यद्धृदयमाच्छिन्दन् तत् एतत् ते हृदयम् अशनेः सकाशादहं संभ-रामि छिन्नस्य हृदयस्याशनौ प्रविष्टत्वात् । ततः संभरणं युक्तम् । "सोऽशनिरभवद्" इति ब्राह्मणं पुरोदाहृ-तम् । तस्य हृदयस्य मया संभृतत्वात् इह देवयजने हे अग्ने ! त्वं सात्मा सत्स्वरूपः सहृदयः हृदययुक्तश्च भव । एतेषूक्तेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषूद्देन्तीत्याद्यनुवाक्योक्तं तत्तद्ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

(१३७) कल्पः—"अथ ब्रह्मौदनशेषꣳ संस्कृत्य तस्मिन्नाज्यशेषमानीय तस्मिन्नश्वत्थीयास्तिस्र-स्तिस्रः समिध आर्द्राः सपलाशाः प्रादेशमात्र्यस्तिस्रभिर्व्याहृतीभिरभ्यादधाति—चित्रियादश्वत्थात्संभृता बृहन्तः शरीरम-भिसꣳस्कृताः स्थ, प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्तिस्रस्त्रिवृद्भिर्मिथुनाः प्रजात्यै" इति । (चित्रियादिति–) ग्रामतडागादिचिह्नभूतः प्रसिद्धोऽश्वत्थश्चित्रियः । हे समिधो ! यूयं चित्रियादश्वत्थात्संभृता मया संपादिताः ।

---

१ आप. श्रौ. सू. ५. २. ४. । २ आप. श्रौ. सू. ५. २. ४. । ३ आप. श्रौ. सू. ५. १. ४. । ४ तै. ब्रा. १. १. ३. । ५ °इन्तीति तृतीयाद्यनु° इति पा० । ६ आप. श्रौ. सू. ५. ५. १०. ।

प्रजात्यै । [१३८]अश्वत्थाद्धव्यवाहाद्धि जाताम् । अग्नेस्तनूं यज्ञियाꣳ संभरामि । शान्तयोनिꣳ शमीगर्भम् । अग्नये प्रजनयितवे । [१३९]यो अश्वत्थः शमीगर्भः । आरुरोह त्वे सचा । तं ते हरामि ब्रह्मणा (८) । यज्ञियैः केतुभिः सह । [१४०]यं त्वा समभरञ्जातवेदः । यथाशरीरं भूतेषु न्यक्तम् । स संभृतः सीद शिवः प्रजाभ्यः । उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वान् । [१४१]प्र वेधसे कवये मेध्याय । वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे । यतो भयमभयं तन्नो अस्तु । अव देवान्यजे

अत एव यूयमस्यः महस्यः पूज्यास्तथा शरीरमभिसंस्कृताः स्थ । चरणवे महस्तात्ये निवर्तनेन कृत्स्नं स्वश-रीरमभिव्याप्य संस्कारयुक्ता भवथ । किं च प्रजापतिरूपेण यज्ञपुरुषमुखेन प्रादेशमानेन संमिताः तुल्या-स्तादृश्यः तिस्रः समिधः त्रिवृद्भिः भविष्यदाहवनीयादिरूपेण त्रिगुणैरग्निभिः सह प्रजात्यै मिथुनाः प्रजोत्पादनार्थं मिथुनीभूताः ॥

(१३८) कल्पः—"अश्वत्थाद्धव्यवाहाद्धि जातामग्नेस्तनूं यज्ञियाꣳसंभरामि शान्तयोनिꣳशमीगर्भमग्नये प्रजनयितव इत्यायुर्मयि पितामुवंजमान इत्यरणी अभिमन्त्रय" इति । आयुरित्यादिकः सौत्रो मन्त्रः । (अश्व-त्थादिति–) [हव्यवाहात्] हव्यं वहतीति हव्यवाहोऽग्निस्तद्रूपोऽयमश्वत्थोऽश्वरूपं धृत्वाऽग्नेस्तस्मिन्वृक्षे प्रविश्य संवत्सरमवस्थितत्वात्तस्मात् अश्वत्थाज्जाताम् उत्पन्नामरणिं संभरामि संपादयामि । कीदृशीम् ? अग्नेर्यज्ञियां तनूं लौकिकदाहपाकादिहेतुर्यज्ञिया तनुः । अरणिरूपा तु या यज्ञार्हा शान्तयोनिं दाहप्रका-शाद्यनभिव्यक्त्या शान्तामग्न्युत्पादकत्वेन योनिश्च शमीगर्भं शमिवृक्षवेष्टिताश्वत्थवृक्षजन्यत्वेन शमीगर्भमीदृशी-मरणिम् अग्नये प्रजनयितवे अग्नेरुत्पादनार्थं संभरामीति पूर्वत्रान्वयः ॥

(१३९) कल्पः—"यो अश्वत्थः शमीगर्भ आरुरोह त्वे सचा, तं ते हरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति शमीगर्भस्याश्वत्थस्यारणी आहरति" इति । अर्थक्रमादयं मन्त्रः पूर्वभावी द्रष्टव्यः । न ह्याहरणमन्त-रेणाभिमन्त्रयितुं शक्यते । (य इति–) हेऽरणे । त्वे त्वयि निमित्तभूतायां सत्यां शमीगर्भो योऽश्वत्थः स च तया शम्या समवेत आरुरोह, ईमामारूढ प्ररूढः तं तादृशमश्वत्थं ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण यज्ञियैः केतुभिः यज्ञार्हैर्लाञ्छनैरभिमन्त्रणादिबाह्यभावसंस्कारैश्च सह हरामि यत्नभूयावानयामि ॥

(१४०) कल्पः—"यं त्वा समभरं जातवेदो यथाशरीरं भूतेषु न्यक्तं स संभृतः सीद शिवः प्रजाभ्य उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वानिति संभृत्य निदधाति" इति । (यमिति–) हे जातवेदः ! यं त्वा त्वामृत्विजः समभरन् संभरणयुक्तं कृतवन्तः । कीदृशं त्वां भूतेषु प्राणिषु यथाशरीरं तत्तच्छरीरमनतिक्रम्य न्यक्तम् औदर्याग्निरूपेण निगूढं स तादृशस्त्वं संभृतः संभारैर्युक्तः प्रजाभ्यः शिवः प्रजानां सुखप्रदो भूत्वा सीद इह देवयजनस्थानमुपविश । विद्वान् सर्वलोकाभिज्ञस्त्वं नः अस्मदर्थम् उरुं विस्तीर्णं लोकम् अनुनेषि अनुक्रमेण संपादय ॥

(१४१) कल्पः—"दर्व्यां ब्रह्मौदनादुद्धृत्य—प्र वेधसे कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे, यतो भयमभयं तन्नो अस्त्वव देवान्यजे हेड्यानिति जुहोति" इति । (प्रेति–) वेधसे कर्मद्वारा जगतो धात्रे कवये विदुषे सर्वज्ञाय मेध्याय यज्ञयोग्याय वृषभाय देवश्रेष्ठाय वृष्णे कामानां वर्षयित्रे वह्नये वन्दारु वचो नमस्कारशीलं वाक्यमस्माभिः प्राऽऽरब्धम् । प्राणिनां तत्तत्र यतः यस्मात्कारणात् भयं तत् तस्मात् नः अस्माकम् अभयमस्तु । हेड्यान् क्रोधयोग्यानस्मद्विरोधिनो देवान् अवयजे विनाशयामि ॥

---

१ आप. श्रौ. सू. ५. १. ४. । २ आप. श्रौ. सू. ५. १. २. । ३ °ह समादद्य प्र° इति पा० । ४ आप. श्रौ. सू. ५. २. १. । ५ °संभारयु° इति पा० । ६ आप. श्रौ. सू. ५. ५. ८. ।

हव्यान्। [१४२]समिधाऽग्निं दुवस्यत (९)। घृतैर्बोधयतातिथिम्। आऽस्मिन्हव्या जुहोतन। [१४३]उप त्वाऽग्ने हविष्मतीः। घृताचीर्यन्तु हर्यत। जुषस्व समिधो मम। [१४४]तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः। घृतेन वर्धयामसि। बृहच्छोचा यविष्ठ्य। [१४५]समिध्यमानः प्रथमो नु धर्मः। समक्तुभिरज्यते विश्ववारः (१०)। शोचिष्केशो घृतनिर्णिक्पावकः। सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान्। [१४६]घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निः। घृतैः समिद्धो घृतमस्यान्नम्। घृतप्रुषस्त्वा सरितो वहन्ति। घृतं पिबन्त्सुयजा यक्षि देवान्। [१४७]आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः। घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि। घृतं पीत्वा मधु चारुगव्यम्। पितेव पुत्रमभिर-

---

(१४२) यदुक्तं समिदाधानप्रतिपादके ब्राह्मणे—"गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्याऽऽदध्यात्" इति, तत्र प्रथममाह—(समिधाग्निमिति-) हे ऋत्विजोऽनया प्रक्षिप्यमाणया समिधा अग्निं दुवस्यत प्रीणयत। अतिथिं वैश्वदेवान्ते समागतं ब्राह्मणमिव पूजनीयमेनमग्निं घृतैर्बोधयत दीपयत। अस्मिन् अग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन सर्वत्र जुहुत॥

(१४३) अथ द्वितीयमाह—(उपेति-) हे हर्यत! भजनीय वह्ने! हविष्मतीः प्रभूतहविर्युक्ता घृताचीः घृताच्यो घृतसंपृक्ता एता समिधः त्वामुपयन्तु मम समिधो जुषस्व प्रीत्या सेवस्व॥

(१४४) अथ तृतीयमाह—(तमिति-) हे अङ्गिरः! अङ्गरोऽत्पत्त्युक्त वह्ने! तं तादृशं यागकर्मसु प्रसिद्ध [त्वा] त्वा समिद्भिर्घृतेन च वर्धयामसि वयं वर्धयाम। हे यविष्ठ्य! युवतमाग्ने! बृहच्छोचा महत्त्वं यथा भवति तथा दीप्यस्व॥

(१४५) यदुक्तं ब्राह्मणे—"त्रिष्टुभ्भी राजन्यस्य" इति, तत्र प्रथममाह—(समिध्यमान इति-) अयम् अग्निः देवान्यजथाय यष्टुम् अक्तुभिर्घृताक्ताभिः समिद्भिः समज्यते सम्यगज्यते दीप्यते। कीदृशोऽग्निः? सर्वेर्यजमानैः सर्वत्र समिध्यमानः प्रथमोऽनु सर्वासां देवतानां मध्येऽप्ययम् प्रथमभावी। अत एवाम्नाताऽऽम्नातम्—"अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्" इति। धर्मः विश्वस्य धारयिता। विश्ववारः अनिष्टं सर्वं निवारयितुं समर्थः। शोचींषि ज्वालाः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशः। घृतेन निर्णिज्यते नि शेषेण शोध्यते धूमरहितज्वालायुक्तः क्रियत इति घृतनिर्णिक्। पावकः सर्वस्य शोधकः। सुयज्ञः शोभनज्योतिष्टोमादियज्ञहेतुः॥

(१४६) अथ द्वितीयमाह—(घृतप्रतीक इति-) अयमग्निः घृतप्रतीकः, प्रतीकशब्दो मुखवाची "मुखं प्रतीकं" इति वाजसनेयश्रुतेः। घृतं प्रतीकं मुखं यस्यासौ घृतप्रतीकः। सततमाहुतिषु घृतं पिबतीत्यर्थः। घृतमेव योनिर्ज्वालोत्पत्तिकारणं यस्येति घृतयोनिः। अत एव घृतैः समिद्धः सम्यक्प्रज्वालितः। अन्नम् अपि अस्य घृतम् एव। हेऽग्ने! घृतप्रुषः घृतबिन्दुयुक्ताः सरितः [त्वा] त्वा वहन्ति। घृतवाहिनीषु नदीषु वायुना घृतबिन्दवस्तीरे प्रसरन्ति तादृशीषु नदीषु प्लवमानस्त्वं क्रीडसीत्यर्थः। तथाविधस्त्वमसकृत् घृतं पिबन् सुयजाः शोभनेन यज्ञेन देवान्यक्षि पूजय॥

(१४७) अथ तृतीयमाह—(आयुरिति-) हे अग्ने! हविषो जुषाणः हवींषि सेवमानो घृतप्रतीकः घृतयोनिः सन् आयुर्दा एधि, अस्माकमायुष्प्रदो भव। तथा मधु मधुरं चारुगव्यं रमणीयं गोसम्बन्धिरसं घृतं पीत्वा इमं यजमानमभिरक्षतात्सर्वतो रक्ष। यथा पिता पुत्रं रक्षति तद्वत्॥

---

१ तै. ब्रा. १. १. ५. । २ तै. ब्रा. १. १. ५. । ३ °भ्यगभिव्यज्यते इति पा०। ४ तै. ब्रा. २. ४. २.।

क्षतादिमम् (११) [1]त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ । देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहम् । उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतम् । त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्वति । [2]त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतेन । सुम्नायवः सुषमिधा समीधिरे । स वावृधान ओषधीभिरुक्षितः । उरु ज्रयांसि पार्थिवा वितिष्ठसे । [3]घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदम् । अग्निं मित्रं न समिधान ऋञ्जते (१२) । इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्यत् । शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम् । [4]प्रजा अग्ने संवासय । आशाश्च पशुभिः सह । राष्ट्राण्यस्मा आधेहि । यान्यासन्सवितुः सवे । [5]मही विश्पत्नी सदने ऋतस्य । अर्वाची एतं धरुणे रयीणाम् । अन्तर्वत्नी जन्यं जातवेदसम् । अध्व-

(१४८) यदुक्तं ब्राह्मणे—"अग्नेरोभिर्वैस्तस्य" इति, तत्र प्रथमामाह—(त्वामग्न इति–) हे **यविष्ठ** ! युवतमाग्ने ! **समिधानं** सम्यक्प्रकाशमानं **त्वां देवाः** सर्वे **हव्यवाहं** हविषां वोढारं **दूतं चक्रिरे** । अत एवाम्नायते—"अग्निर्देवानां दूत आसीत्" इति । **उरुज्रयसम्** उरूणि ज्रयांसि वेगिनामभिसवनानि यस्यासावुरुज्रयस्तादृशं **घृतयोनिं** घृतेनोत्पन्नज्वालम् **आहुतम्** आहुतिभिराराधितं **त्वेषं** दीप्यमानं त्वां **चोदयन्वति** विधायकवाक्ययुक्ते कर्मणि **चक्षुर्दधिरे** चक्षुःस्थानीयं कृतवन्तो देवाः । यथा लोके चक्षुषा रूपं स्पष्टं प्रकाश्यते तथा त्वया विधिवाक्योक्तानि कर्माणि संपाद्यन्त इत्यर्थः ॥

(१४९) अथ द्वितीयमाह—(त्वामग्न इति–) सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्तीति **सुम्नायवः** ऋत्विजः **प्रदिवे** प्रकृष्टस्वर्गार्थं यद्वा प्रदिवः प्रकृष्टस्वर्गनिमित्तभूतात् । हे **अग्ने** ! त्वा घृतेन **आहुतं** सर्वदा आराधितं **सुषमिधा** शोभनया समिधा **समीधिरे** सम्यगुद्दीपितवन्तः । **स** त्वमो**षधीभिः** ओषध्युपलक्षितानि **वावृधानः** अत्यन्तं वर्धमान उक्षितो घृतेन सिक्तः । **पार्थिवाः** पार्थिवानि **ज्रयांसि** बाधकानि **उरु वितिष्ठसे** अत्यन्तविच्छिन्नानि स्थापय ॥

(१५०) अथ तृतीयमाह—(घृतप्रतीकमिति–) हे ऋत्विग्यजमानाः ! युष्मत्संबन्धिन **ऋतस्य** यज्ञस्य **धूर्षदं** धुरि सीदन्तं निर्वोढारमित्यर्थः । तादृशं **घृतप्रतीकमग्निं समिधानो** दीप्यमानमध्वर्युः **मित्रं न** मित्रमिव **ऋञ्जते** अलं करोति । **इन्धानः** स्वयं दीप्यमानः **अक्रः** केनापि नाऽऽक्रान्तोऽयमग्निः **विदथेषु दीद्यत्** अस्मत्प्रयाग्रयन् **नः** अस्मदीयां **शुक्रवर्णां** निर्मलरूपां **धियं** प्रज्ञाम् **उदु यंसते** अत्यन्तमुद्यच्छतेऽगिनर्धमतीत्यर्थः ॥

(१५१) कल्पः—"प्रजा अग्ने संवासयाऽऽशाश्च पशुभिः सह, राष्ट्राण्यस्मा आधेहि यान्यासन्सवितुः सव इत्युत्तरेण गार्हपत्यायतनं भस्मापमवं दधाति" इति । तत्राग्निशब्देनात्र रात्रोऽध्यते तस्याग्निसंबन्धित्वात् । "आग्नेयी वा एषा यदजा" इति श्रुत्यन्तरादग्निना सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् । (प्रजा इति–) हे **अग्ने** ! अजात्मन् प्रजा अस्मदीया **पशुभिः सहाऽऽशा** दिग्वर्तिन प्राणिनश्च **संवासय** संवासनेन पालय । **यानि राष्ट्राणि सवितुः सवे** परमेश्वरस्याऽऽज्ञाया पूर्वमासन्स्तानि राष्ट्राणि **अस्मै** यजमानाय **आधेहि** सर्वतः संपादय ॥

(१५२) कल्पः—"मही विश्पत्नी सदने ऋतस्यार्वाची एतं धरुणे रयीणामन्तर्वत्नी जन्यं जातवेदसमध्वराणां जनयथ पुरोगामित्यरणी आह्रियमाणे यजमानः प्रतीक्षते" इति—(महीति–) **रयीणां** धनानां **धरुणे** धारयित्र्यौ हेऽरणी ! **मही** महत्यौ पूजनीये **विश्पत्नी** प्रजानां पालयित्र्यौ **अर्वाची** अभिमुखे सत्यौ

१ तै. १. १. ५. । २ तै. स. २. ५. ११. । ३ आप. श्रौ. सू. ५. ७. १७. । ४ तै. ब्रा. १. ७. ३. । ५ आप. श्रौ. सू. ५. ८. ६. ।

राणां जनयथः पुरोगाम् (१३) । आरोहतं दशतꣳ शक्वरीर्मम । ऋतेनाग्न आयुषा वर्चसा सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तराꣳ समाम् । दर्शमहं पूर्णमासं यज्ञं यथा यजै । ऋत्वियवती स्थो अग्निरेतसौ । गर्भं दधाथां ते वामहं ददे । तत्सत्यं यद्वीरं बिभृथः । वीरं जनयिष्यथः । ते मत्प्रातः प्रजनयिष्येथे । ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः (१४) । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके । अनृतात्सत्यमुपैमि । मानुषाद्दैव्यमुपैमि । दैवीं वाचं यच्छामि । शल्कैरग्निमिन्धानः । उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोरृद्ध्वा । अति मृत्युं

ततस्य सदने यज्ञस्य स्थाने एतम् आगच्छतम् । अन्तर्वत्नी गर्भिण्यौ युवां अन्यं जनयितारमग्निं जातवेदसं जातानां वेदितारम् अध्वराणां पुरोगां यज्ञानामग्रगामिणं जनयथः उत्पादयतम् ॥

(१५३) कल्पः—"आरोहतं दशतꣳ शक्वरीर्मम ऋतेनाग्न आयुषा वर्चसा सह ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तराꣳ समां दर्शमहं पूर्णमासं यज्ञं यथा यजा इति हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य" इति । (आरोहतमिति-) हे अरणी ! मम मदीयाः शक्वरीः शक्तियुक्ता अङ्गुल्यो याः सन्ति तासां दशतं दशसंख्यायुक्तवर्गम् आरोहतम् हे अग्ने ! अरणिगर्भस्थ ! त्वमपि ऋतेन यज्ञेन आयुषा अस्मदीयेन दीर्घायुष्येण वर्चसा यज्ञेन सह दशतमारोह । वयं ज्योक् दीर्घकालं जीवन्त उत्तरामुत्तरां समाम् उत्तरोत्तरसंवत्सरे विच्छेदमन्तरेण दर्शं पूर्णमासं च यज्ञं यथा यजै यथा यजाम तथा त्वमारोहेति पूर्वेणान्वयः ॥

(१५४) कल्पः—"ऋत्वियवतीस्थो अग्निरेतसौ, गर्भं दधाथां ते वामहं ददे, तत्सत्यं यद्वीरं बिभृथो वीरं जनयिष्यथस्ते मत्प्रातः प्रजनयिष्येथे ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोक इति प्रतिगृह्याभिमन्त्रयते यजमानः" इति । (ऋत्वियवतीति-) हेऽरणी ! युवाम् ऋत्वियवती ऋतुः प्रसवोऽस्मिन्निति ऋत्वियो योनिः स ययोररण्योस्ते ऋत्वियवती प्रजननाभिमुखगर्भवत्यौ । अग्निरेव रेतोरूपेण गर्भे ययोस्ते अग्निरेतसौ तादृश्यौ स्थः भवथः । तादृश्यौ युवां गर्भं दधाथां गर्भं पोषयतम् । ते तादृश्यौ वां युवाम् अहं ददे आददानोऽस्मि । ते युवां वीरं गर्भस्थं शूरं पुत्रं बिभृथः धारयथः । अतो वीरम् एव जनयिष्यथः इति यत् तत्सत्यं न तु मिथ्या । ते युवां मत् मत्तो निमित्तभूतात् प्रातः प्रजनिष्येथे परेद्युः प्रातःकाले मथ्यमाने वह्निमुत्पादयिष्यथः प्रजाते वह्निमुत्पादितवत्यौ ते युवामपि प्रजनयिष्यथः प्रजनयितारं करिष्यथः । अतः स्वर्गे लोके प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन च युक्तो भविष्यामीति शेषः ॥

(१५५) कल्पः—"अथ यजमानो व्रतमुपैति वाचं यच्छति—अनृतात्सत्यमुपैमि मानुषाद्दैव्यमुपैमि दैवीं वाचं यच्छामि" इति । (अनृतादिति-) अनृतात् अभिप्राहित्वलक्षणात् सत्यम् अभिमतत्वलक्षणम् उपैमि प्राप्नोमि । मानुषात् मनुष्याचरणात् दैव्यं देवयोग्याचरणम् उपैमि प्राप्नोमि । दैवीं देवसंबन्धिनीं वाचं यच्छामि नियतां करोमि । संस्कृतभाषयैव व्यवहरामीत्यर्थः ॥

(१५६) कल्पः—"शल्कैरेताꣳ रात्रिमेतमग्निमिन्धान आस्ते-शल्कैरग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेमहमुभयोर्लोकयोरृद्ध्वाऽति मृत्युं तराम्यहमित्येतया" इति । (शल्कैरिति-) अहं शल्कैः काष्ठलेशैः अग्निमिन्धानः प्रज्वालयन् उभौ लोकौ एतल्लोकपरलोकौ सनेम् संजयेयम् । तयोः उभयोर्लोकयोरृद्ध्वा समृद्धो भूत्वा मृत्युम् अहम् अति अतिशयेन तरामि ॥

---

१ आप. श्रौ. सू. ५. ८. ८. । २ आप. श्रौ. सू. ५. ८. ८. । ३ आप. श्रौ. सू. ५. ८. ९. । ४ आप. श्रौ. ५. ८. ४. ।

तेराम्युहम् । [१५७]जातवेदो भुवनस्य रेतः । इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते (१५)। अग्निमश्वत्थादधि हव्यवाहम् । शमीगर्भाज्जनयन्यो मयोभूः । [१५८]अयं ते योनिर्ऋत्वियः । यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोह । अथा नो वर्धया रयिम् । [१५९]अपेत वीत वि च सर्पतातः । येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः । अदादिदं यमो वसानं पृथिव्याः । अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै (१६)। [१६०]अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि । [१६१]संज्ञानमसि कामधरणम् । मयि ते कामधरणं भूयात् । [१६२]सं वः सृजामि हृदयानि । सꣳसृष्टं मनो अस्तु वः । सꣳसृष्टः

(१५७) कल्प —"[१]तस्मिन्नुपर्युपमरणी निष्टपति—जातवेदो भुवनस्य रेत इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते ऽग्निमश्वत्थादधि हव्यवाहं शमीगर्भाज्जनयन्यो मयोभूरयं ते योनिर्ऋत्विय इत्येताभ्याम्" इति । द्वितीयमन्त्र संहितायामपि पठितत्वात्तदन्तरेण सर्वोऽपि न पठितः । (जातवेद इति-) हे जातवेदः! जातवेदनिकाग्ने! भुवनस्य रेतः सर्वलोकस्य कारणभूतमाधातव्याग्निरूपम् इह सिञ्च अनयोररण्योर्निषिञ्च । यत् रेतस्तपसोऽस्मात्सन्तापनाज्जनिष्यत उत्पत्स्यते तादृशं रेतः सिञ्चेति पूर्वेणान्वयः । योऽग्निराधातव्यो मयोभूः सुखस्य भावयिता हव्यवाहं हविषो वोढारं शमीगर्भात् अश्वत्थादपावस्थात् जनयन् जनयितुकामो निषिञ्चेति पूर्वेणान्वयः ॥

(१५८) द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—(अयमिति-) हे जनयितव्याग्ने! अयम् अरणिद्वयरूपः ते तवोत्पत्त्यर्थम् ऋत्वियः योनिः ऋतुयुक्तमुत्पत्तिस्थानं यतो योने जातः त्वम् अरोचथाः लोके दीप्तिमानासीः । योनिमेतदरणिरूपं जानन्नारोह । अथ अनन्तरं नः अस्माकं रयिं धनं वर्धय ॥

(१५९) कल्प —"[२]अपेत वीतेति गार्हपत्यायतनमुद्धत्य" इति । यमपुरुषा सर्वोऽप्यन्ते । येनमेव देवयजनमस्मै निर्माप्य" इत्येतन्मन्त्रब्राह्मणे समाम्नानात् । (अपेतेति-) हे यमपुरुषाः ! अत्र अस्मिन्देशे पुराणा ये यूयं स्थ नूतनाः च ये यूयं स्थ ते सर्वेऽप्यतो देशात् अपेत अपगच्छत । अपगम्य च वीत परस्परं विमुखा गच्छत । पुनरपि वि दूरं सर्पत । यमो राजेदमवस्थानम् अदात् यजमानाय दत्तवान् । पितरः येम लोकं स्थानविशेषम् अस्मै यजमानार्थम् अक्रन् कृतवन्तः ॥

(१६०) कल्प —'[३]सिकतानामर्धं द्वेध विभज्यार्धं गार्हपत्यायतने निवपत्यर्धं दक्षिणाग्नेरर्धं नेर्धं विभज्य पूर्वेध्यैतेनैव कल्पेन सर्वान्पार्थिवाग्निवपति । अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति" इति । पाठस्तु—हे सिकते! अग्नेर्भस्म भासमानहेतुः त्वम् असि तथा अग्नेः पुरीषं पूरणहेतुस्त्वम् असि ॥

(१६१) कल्प —"[४]संज्ञानमित्यूषाञ्शिवपन्यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति" इति । पाठस्तु—(संज्ञानमिति-) हे ऊष! संज्ञानं सम्यग्ज्ञानहेतुः कामधरणं कामानां धारणहेतुश्च त्वम् असि । ते त्वदीयं यत् कामधरणं कामधारणसामर्थ्यं तत् मयि अपि भूयात् ॥

(१६२) कल्प —"[५]सं वो व' प्रियास्तनुव इत्येषा । सं व' सृजामि हृदयानि सꣳसृष्टं मनो अस्तु व सꣳसृष्टः प्राणो अस्तु व इत्येताभ्यां [६]नानासत्वान्सꣳसृज्य सिकतास्वधिवपति" इति । अत्र "सं व सृजामि" इति मन्त्रः पूर्वमाम्नातः । (सं व इति-) हे नानारूपलवणाराः ! वः युष्माकं हृदयानि संसृजामि परस्परमनुरक्तानि करोमि । तथा च, युष्माकं मनः चचश्च संसृष्टमस्तु । हृदयवाक्येन परस्परस्नेहोऽपि विवक्षितः । मनोवाक्येन कार्यैकमत्यम् । तथा वः युष्माकं प्राणः च संसृष्टोऽस्तु । अनेनैकविधा प्रवृत्तिर्विवक्षिता ॥

१ आप श्रौ. सू. ५ ८. ५ । २ आप श्रौ सू. ५. ९ १. । ३ तै. ब्रा १. ५. ११ । ४ आप. श्रौ. सू. ५ ९. ४-५-६. । ५ आप. श्रौ. सू. ५ ९. ६ । ६ आप श्रौ. सू. ५. १०. २. । ७ "यद्विभज्य निवप" इति पा० ।

प्राणो अस्तु वः । [163]सं या वः प्रियास्तनुवः । सं प्रिया हृदयानि वः । आत्मा वो अस्तु सं प्रियः । सं प्रियास्तनुवो मम (१७) । [164][1]कल्पेतां द्यावापृथिवी । कल्पन्तामाप ओषधीः । कल्पन्तामग्नयः पृथक् । मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । [165]येऽग्नयः समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी । वासन्तिकावृतू अभिकल्पमानाः । इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु । [166][2]दिवस्त्वा वीर्येण । पृथिव्यै महिम्ना (१८) अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्वपशुमादधे । [167][3]अजीजनन्नमृतं मर्त्यासः । अस्रेमाणं तरणिं वीडुजम्भम् । दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः । पुमांसं जातमभिसंरभन्ताम् । [168][4]प्रजापतेस्त्वा प्राणेनाभिप्राणिमि । पूष्णः पोषेण मह्यम् । दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । शतं शरद्भ्य आयुषे वर्चसे (१९) ।

(१६३) "सं यो वः" इति मन्त्रस्य संहितायामाम्नातत्वात्प्रतीकमात्रं सूत्रे दर्शितम् । इह तु सर्वोऽप्येवमाम्नातः । (समिति-) हे वानस्पत्यसंभाराः ! वः युष्माकं याः प्रियास्तनुवः ताः संसृज्यन्तामेकस्मिन्नेव कार्ये प्रवर्तन्ताम् । तथा वो युष्माकं प्रियाणि हृदयानि च संसृज्यन्ताम् । तथा वः युष्माकं प्रिय आत्मा जीवश्च संसृज्यताम् । तथा मम प्रियास्तनुवः अपि संसृज्यन्ताम् । एकस्मिन्कार्ये प्रवर्तन्ताम् । ऋत्विग्भिः सह शरीरबहुत्वम् ॥

(१६४) कल्पः—"कृत्तिकास्वग्नीनाधायाग्नीन्यजमान उपतिष्ठते—कल्पेतां द्यावापृथिवी येऽग्नयः समनसः" इति । तत्र क्लृप्त्यभिधायिन्या ऋचः पाठस्तु—(कल्पेतामिति-) द्यावापृथिव्यादयः सर्वे मम ज्यैष्ठ्याय उत्तमफलसिद्धये सव्रताः मदीयेन कर्मणा युक्ताः सन्तः स्वस्वव्यापारसमा भवन्तु ॥

(१६५) सामानस्याभिधायिकाया ऋचः पाठस्तु—(य इति-) हेऽग्ने ! द्यावापृथिव्योर्मध्ये त्वया सह समानमनस्का येऽग्नयः सन्ति ते सर्वेऽपि वासन्तिकावृतू वसन्तर्तावासन्तिकमासौ चैत्रवैशाखाख्यौ अभिकल्पमानाः सर्वतः संपादयन्तस्त्वाम् अभितः संविशन्तु । यथा देवा इन्द्रम् अभिसंविशन्ति तद्वत् ॥

(१६६) अनन्तरमन्त्रस्तु गार्हपत्याधानमन्त्राणां मध्ये सूत्रकारेणोदाहृतः । पाठस्तु—(दिव इति-) हे गार्हपत्य ! द्युलोकस्य वीर्येण पृथिव्याश्च यो महिमा अन्तरिक्षस्य यत् पोषं सामर्थ्यं तैः सर्वैरपि सर्वपशुप्रदानसमर्थं त्वामिहाऽऽयतने आदधे ॥

(१६७) कल्पः—"अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्रेमाणं तरणिं वीडुजम्भं दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभिसंरभन्तामिति जातमग्निमभिमृशति" इति । (अजीजनन्निति-) मर्त्यासः मनुष्या ऋत्विजः अमृतं मरणरहितमग्निं देवम् अजीजनन् उत्पादितवन्तः । कीदृशमग्निम् ? अस्रेमाणम् अगम्यमशोषणीयं वा । स्रिवु गतिशोषणयोरिति धातुः । तरणिं दुःखेभ्यस्तारकं वीडुजम्भं दृढदन्तमूलम् अग्रुवः अङ्गुलयश्चाथ शरीरेण सहोत्पन्नत्वात् स्वसारो भगिनीसमानाः । दशसंख्याकास्ता अङ्गुलयः समीचीः अनुकूला भूत्वा जातमग्निरूपं पुमांसम् अभिसंरभन्ताम् अभितः संगृह्णन्तु ॥

(१६८) कल्पः—"जातं यजमानोऽभिप्राणिति—प्रजापतेस्त्वा प्राणेनाभिप्राणिमि पूष्णः पोषेण मह्यं दीर्घायुत्वाय शतशारदाय शतं शरद्भ्य आयुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्याय" इति । हेऽग्ने प्रजापतेः प्राणेन प्राणवायुना त्वा त्वाम् अभि लक्ष्य प्राणिमि श्वासं करोमि । तथा पूष्णः देवस्य पोषेण सामर्थ्येन वा अभिप्राणिमि । किमर्थं मह्यं मम शतशारदाय दीर्घायुत्वाय शतसंवत्सरपरिमितं यद्दीर्घायुस्तत्सिद्धये । किं च

१ तै. सं. ४. २. ४. । २ आप. श्रौ. सू. ५. १०. ४. । ३ आप. श्रौ. सू. ५. ११. ६. । ४ आप. श्रौ. सू. ५. ११. ५. ।

जीवात्यै पुण्याय । [1]अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममासि योनिस्तव योनिरसि । ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । [2]प्राणे त्वाऽमृतमादधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गोप्तारं गुप्त्यै । [3]सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीः । उषसः श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् (२०) । अग्ने सपत्नाꣳ अपबाधमानः । रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु धेहि । [4]इमा उ मामुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः प्रजाभिरिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी । मध्ये वसोर्दीदिहि जातवेदः । ओजसे बलाय त्वोद्यच्छे । वृषणे शुष्मायाऽऽयुषे वर्चसे । सपत्नतूरसि

शतं शरद्भ्यः शतसङ्ख्याकेभ्यः संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वमप्यायुःसिद्धये वर्चसे बलाय जीवात्यै जीवनोपधाय पुण्याय सुकृतसिद्धये च ॥

(१६९) कल्प —"अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव योनिरस्मि ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इत्याधीयमानमनुमन्त्रयते यजमान" इति । (अहमिति–) हे आहवनीयाग्ने ! अहं त्वत्तो हेतो अस्मि । यदा त्वम् आसीस्तदानीमहमास्मि । यदा तु त्वं नाऽऽसीस्तदानीं विद्यमानोऽप्यहं निष्प्रयोजनत्वेन नास्मि । त्वं च मदसि मत्तो हेतोर्जायसे । एतत् च प्रत्यक्षम् । एवमुक्तप्रकारेण मम योनिः कारणं त्वमसि । तव अपि योनिः कारणमहम् अस्मि । तस्मात् ममैव यन्तु सन्नयीयानि हव्यानि वह । हे जातवेदः ! यथा लोके पुत्रः पित्रे लोककृत् पुण्यलोकसम्पादको भवति तद्वदग्निर्हेन मम लोककृत् भव ॥

(१७०) अनन्तरमन्त्रो गार्हपत्याधानमन्त्रेषु सूत्रकृतोदाहृत —(प्राण इति–) पाठस्तु—हे गार्हपत्य ! प्राणे अस्मदीये निमित्तभूते सति तद्रक्षार्थम् अमृतं त्वामादधामि । ममान्नाद्यसिद्धये अन्नादं मम गुप्त्यै रक्षणसिद्धये गोप्तारं त्वादधामि ॥

(१७१) कल्प —"सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीरुषस श्रेयसी श्रेयसीर्दधदग्ने सपत्नाꣳ अपबाधमानो रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु धेहीत्याधीयमानमभिमन्त्रयते यजमान" इति । (सुगार्हपत्य इति–) सुगार्हपत्यः शोभनो गार्हपत्योऽयमग्निः अरातीः द्वेषिणो [विदहन्] विशेषेण दहन् उषसः दिवसान् श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् उत्तरोत्तरश्रेष्ठान्कुर्वन्वर्तते । हे अग्ने गार्हपत्य ! सपत्नान् अस्मदीयाञ्छत्रून् अपबाधमानः पीडयन्धनपुष्टिमन्नरसं च अस्मासु सम्पादय ॥

(१७२) कल्प —"इमा उ मामुपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरिह संवसेयेहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी मध्ये वसोर्दीदिहि जातवेद इति प्राग्घोऽभिप्रयमा अभिप्रव्रजन्ति" इति । (इमा इति–) इमा उ रायः लोके दृश्यमानानि सर्वाण्यपि धनानि मामुपतिष्ठन्तु प्राप्नुवन्तु । आभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजाभिः सह इह अस्मिञ्जन्मनि संवसेय सम्यक्तिष्ठामि । किंच इहो इहैव जन्मनि विश्वरूपी महिष्यजाधनेकपशुरूपयुक्ता इडा गौ तिष्ठतु । हे जातवेदः ! त्वमस्मदीयस्य वसोः मध्ये स्वामित्वेन स्थित्वा दीदिहि दीप्यस्व ॥

(१७३) कल्प —"गार्हपत्ये प्रणयनीयमाश्वत्थमिध्ममादीप्य सिकताश्चोपयमनीरुपकल्पयते तमुद्यच्छत्योजसे बलाय त्वोद्यच्छे वृषणे शुष्मायाऽऽयुषे वर्चसे सपत्नतूरसि वृत्रतूर्यस्ते देवेषु महिमा सुवर्गो यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः पृथिव्यां ते मनुष्येषु पशवे तया नो अग्ने जुषमाण एहि" इति । (ओजस इति–) हेऽग्ने ! त्वामोज प्रभृतिसिद्ध्यर्थम् उद्यच्छे । ओजो बलहेतुरष्टमो धातु , बलं शरीरसामर्थ्यम् , वृषन् शब्द सेचनसामर्थ्यवाची । शुष्मशब्दोऽत्र सहकारिसपादिता शक्तिमाचष्टे । आयुः प्रसिद्धम् । वर्चः कान्ति ।

---

१ आप श्रौ सू ५ १६ १.। २ आप. श्रौ सू ५. १२ १३.। ३ आप श्रौ. सू ५. १४. ५ । ४ आप श्रौ. सू. ५. १३ ३–४.।

शंभूः प्रजाभ्यस्तनुवे स्योनः । प्राणं त्वाऽमृत आदधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गोप्तारं गुप्त्यै । यत्ते शुक्र शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्योतिरजस्रम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वाऽऽदधे । अग्निनाऽग्ने ब्रह्मणा । आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे । (२४) । नर्य प्रजां मे गोपाय । अमृतत्वाय जीवसे । जातां जनिष्यमाणां च । अमृते सत्ये प्रतिष्ठिताम् । अथर्व पितुं मे गोपाय । रसमन्नमिहाऽऽयुषे । अदब्धायोऽशीततनो । अविषं नः पितुं कृणु । शꣳस्य पशून्मे गोपाय । द्विपादो ये चतुष्पदः (२५) । अष्टाशफाश्च य इहाग्ने । ये चैकशफा आशुगाः । सप्रथ सभां मे गोपाय । ये च सभ्याः सभासदः । तानि-

(१७९) अनन्तरमन्त्रा आहवनीयाधाने सूत्रकारेणोदाहृता । तत्पाठस्तु—(प्राणमिति–) हे ! आहवनीय प्राणरूपं [त्वा] त्वाम् अमृते स्थाने विनाशरहिते आदधामि । अस्माकमन्नाद्यसिद्ध्यर्थम् अन्नादं त्वामादधामि । रक्षणार्थं गोप्तारं त्वामादधामि । सोऽयमेको मन्त्रः ॥ हे शुक्र ! दीप्यमानाग्ने [ते] तव यच्छुक्रं वर्चः निर्मला कान्तिर्या च शुक्रा तनूः निर्मलो देहो यच्च अजस्रं निरन्तरं शुक्रं ज्योतिः निर्मलमितरभासकत्वं तेन सर्वेण युक्तो मे मदर्थं दीदिहि प्रकाशस्व तेन कारणेन हे अग्ने ! अग्निना अग्न्यभिप्रकाशकेन मन्त्रेण[त्वा]त्वाम् आदधे । अथ द्वितीयो मन्त्रः । अयमग्नि आनशे भोक्तृदेहं व्याप्तवान् व्यानशे विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् । तथा सर्वमायुः अपमृत्युपरिहारेण व्यानशे व्याप्तवान् । अयं तृतीयो मन्त्रः । तावेतौ द्वितीयतृतीयौ "घर्मं शिर" इत्यनुवाकेऽप्याम्नातौ । तयो प्राचीमिति मन्त्रोक्तपृथगुपयोगः सूत्रान्तरे द्रष्टव्यः । यद्याऽस्यानुवाकस्य मन्त्रकाण्डानुरूपत्वाद् घर्मं शिर इत्यादिकमप्यनयमेवेति दर्शयितु तदेकदेशोऽत्र पठितः । ब्राह्मणसंबन्धार्थं तत्राऽऽम्नानं द्रष्टव्यम् ॥

(१८०) यदुक्तं सूत्रकारेण—"अथ विराट्क्रमैर्यजमान उपतिष्ठते" इति, तत्र प्रथमं विराट्क्रममन्त्रमाह—(नर्य इति–) हे नर्य ! मनुष्येभ्यो हित गार्हपत्य मे मदीयां प्रजां गोपाय । किमर्थम् अमृतत्वाय जीवसे अपमृत्युरहितजीवनाय । कीदृशीं प्रजाम् ? [जाताम्] पूर्वमुत्पन्नाम् [जनिष्यमाणां] इत ऊर्ध्वमुत्पत्स्यमानां च । तथा [अमृते] अमृतत्वहेतौ सत्ये प्रतिष्ठितां सर्वदा सत्यवादिनीमित्यर्थः ॥

(१८१) अथ द्वितीयमाह—(अथर्व इति–) अथर्व ! पूर्वमथर्वाख्येन महर्षिणा मथितत्वात्तद्रूपत्वम् । तथा चान्यत्राऽऽम्नातम्—"अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने" इति । तादृश हे दक्षिणाग्ने मे पितुं मदीयमन्नं गोपाय । यो रस क्षीरादिर्यच्चान्नं व्रीहियवादिकं तदुभयमिह शरीरे आयुषे आयुरर्थं स्थापयेति शेषः । हे अदब्धायः ! केनाप्यहिंसितागमन न खलु त्वदीयमागमनं केनचिदपि निवारयितुं शक्यम् । हे अशीततनो ! उष्णशरीर नः अस्मदीयं पितुम् अन्नम् अविषं विषरहितं [कृणु] कुरु ॥

(१८२) अथ तृतीयमाह—(शꣳस्येति–) हे शंस्य ! ऋत्विग्भिः प्रशस्यमानाऽऽहवनीय मे मम पशून्गोपाय ये पशवो द्विपादः मनुष्यरूपा येऽपि चतुष्पदः गवादिरूपास्तेष्वपि चतुष्पात्सु अष्टाशफाः गोमहिष्यादय एकशफाः [आशुगाः] आशुगामिनश्चाश्वादयो ये सन्ति तान्सर्वान् इह लोके हे अग्ने ! गोपाय ॥

(१८३) अथ चतुर्थमाह—(सप्रथेति–) प्रथया ख्यात्या सहित सप्रथः । तादृश हे सभ्य मे सभाम् अधिदेवनस्थानं गोपाय । ये च सभ्याः सभायोग्याः सभासदः सभायामुपविश्य सन्ति तान् सर्वान् इन्द्रियावतः चक्षुरादीन्द्रियपाटवयुक्तान् कुरु । ते च सभ्याः सर्वमायुः शतसंवत्सरमायुः उपासताम् सेवन्ताम् ॥

---

१ °वत्पृथक्प्रयोग सू° इति पा० २ आप. श्रौ सू. ५. १८. २. । ३ °मृतत्वे° इति पा०
४ तै सं ४ १. ३. ।

न्प्रियावतः कुरु । सर्वमायुरुपासताम् । [१]अर्हे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम् (२६) । पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामत् । विराट्सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्ध्वाऽऽरोहद्रोहिणी । योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिः (२७) ॥

विशान्तु न पुरूचीर्विधेम निधाय यचेऽग्नेदाहाय बृहती ब्रह्मणा दुवस्यत विश्वचार इममूर्जते पुरोगां प्रजानयिष्यन्तौ जनिष्यतेऽसु मत्रं महिम्ना वर्चसे दर्शस्य-वयो आहि सर्वभुवनशायुर्ज्योतिरग्ने चतुष्पद सता प्रजापतेर्द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

---

(१८४) अथ पञ्चममाह—(अर्हे बुध्नियेति) हे अर्हे अहिंसितव्य बुध्निय ! बुध्ने मूले जगदाधारत्वेनाऽऽवस्थित मे मदीयमृगादिरूपं मन्त्रं गोपाय । यं मन्त्रं त्रयिविदाः वेदत्रयाभिज्ञा ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारो विदुः जानन्ति तं मन्त्रं गोपायेति पूर्वेणान्वयः । वेदत्रयोक्ता मन्त्रविशेषा ऋगादयः । गृहक्षेत्रादिपालनं परित्यज्य मन्त्रपालनप्रार्थने कारणमुच्यते—सतां सन्मार्गवर्तिनामृगादिरूपा सा खलु अमृता श्रीः । धनादिरूपाया श्रियो बहुधा विनाशः समाप्तिः । ऋगादिरूपायास्तु पुनः पुनरभ्यासेनाभिवृद्धिरेव न तु क्षयः ॥

(१८५) कल्पः—"पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामद्विराट् सृष्टा प्रजापतेरूर्ध्वाऽऽरोहद्रोहिणी योनिरग्नेः प्रतिष्ठेतिरिति सर्वान्" इति । (पञ्चधेति–) यजमान उपविष्टान् इत्यनुवर्तते । प्रजापतेः सकाशात् येयं सृष्टा विराट् विशेषेण राजमाना गोशरीरधारिणी तानेतान् अग्नीन् पञ्चधा व्यक्रामत् विभज्य गतवती । अस्मिन्प्रदेशो गार्हपत्योऽस्मिन्नाहवनीय इत्येवं पदेनाऽऽक्रम्य दर्शितवतीत्यर्थः । सा पुनः स्वस्य अग्नेर्जननविशेषमेवं पश्यन्त्यूर्ध्वाभिमुखी द्युलोकम् आरोहत् । आरुह्य च रोहिणी अभवत् । सा च अग्नेः योनिः कारणभूता प्रतिष्ठाहेतुश्च रोहिणीनक्षत्रेऽग्नीनामाधेयत्वात् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—उद्धन्यभूमिमुद्धन्ति त्वा वो देवीर्व्योक्षति । वैश्वेति सिकतान्युप्य यद्वैरयूपान्वपेत्तथा ॥ १ ॥ ऊतीरग्निवरीषं चोषं वल्मीकवपा प्रक्षाम् । सूद यस्य तु वाराहीमूद्द वस्पप्रणयकम् ॥ २ ॥ वाग्निखु शर्करा अग्ने स्वर्गमश्वेति पिप्पलम् । ऊर्जं औदुम्बरं नामद्वाभ्यां पर्णं यया शमीम् ॥ ३ ॥ यतो विकङ्कतं यत्ते अशनिदग्धं तरु तथा । चित्रीत्यश्वत्थमिभोऽश्वत्थादरणिमन्त्रणम् ॥ ४ ॥ यो अश्वत्थमुपादाय स त्वा सम्भारसादनम् । प्रथमे गह्वदने होमस्तत्रिणि समिधं क्षिपेत् ॥ ५ ॥ समिद्भिरिभिस्तु राजन्यस्त्वा नयेण च वैश्यकः । प्रजा अत्र प्रयच्छाति गह्री अरणिवीक्षणम् ॥ ६ ॥ आरोऽरणी प्रयच्छाति आत्विग्द्वाभ्यां तु मन्त्रणम् । अग्ने धाय नियम्याथ तस्यै रात्री समिध्यते ॥ ७ ॥ जात द्वाभ्यां प्रातरमावरणे निक्षिपेत्तथा । शमेति स्थानमुद्धन्यादमेध्यं सिकता वपेत् ॥ ८ ॥ स वो द्वाभ्यां तु सम्भारान्वानस्पत्यान्प्रसत्वेत् । ऋग्द्वाभ्यामस्युपस्थानं दिवस्त्वा पथि मानसम् ॥ ९ ॥ आधत्तेऽजीजनत्राभिमन्त्र्यैवं धारयेत्प्रजा । जात प्राणेत्यह पूर्वोक्तस्याधानेऽभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥ प्राणे त्वा पश्चिमाधान गार्हपत्याभिमन्त्रणम् । इमा प्राच्योऽभियान्त्योऽवाक्षिभिरभ्यन्यतेऽनल ॥ ११ ॥ प्राचीं त्रिभिः पूर्वयान गर्दे नह्यभिमन्त्रणम् । आप द्वाभ्यां पूर्ववदेवाधानं त्वनुमन्त्रयेत् ॥ १२ ॥ उपरिस्थितिरैर्यं पञ्च चतुर्वेदं समीक्षते । इह यन्तुरुपस्थानं पञ्च सर्वाभिमन्त्रणम् ॥ अत्राऽऽधानगता मन्त्रा द्वासप्ततिरुदीरिताः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

---

१ अस्याग्रे—(१)"चतुः शिखण्डा युवतिः सुपेशा । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । मर्मृज्यमाना महते सौभगाय । मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामान् (२) इहैव सन्तः प्रति वो अजामि । प्राणेन वाचा मनसा बिभर्मि । तिरो मा सन्तमायुर्मा प्रहासीत् । ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठे ।" इति मन्त्रौ मूले वर्तेते । परमनयोराधानात्वाभावात्तान स्वभट । २ आप. श्रौ सू. ५ १८ १ । ३ "शेपमपश्यन्नूर्ध्वा" इति पा॰

(तै. ब्रा. कां. २ प्र. ५ अ. ८)

उ॒पाव॑रोह जातवेदः पुन॒स्त्वम् । दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑ह नः प्रजा॒नन् । आयुः॑ प्र॒जा२ꣳर॒यिम॒स्मासु॑ धेहि । अज॑स्रो दीदिहि नो दु॒रो॒णे ॥

(तै. आ. प्र. ४ अ. २२)

यास्ते॑ अग्ने घो॒रास्त॒नुवः॑ । क्षुच्च॒ तृष्णा॑ च । अ॒स्नुक्चाना॑हुतिश्च । अ॒श॒नया॑ च पि॒पा॒सा च॑ । से॒दिश्चाम॑तिश्च । ए॒तास्ते॑ अग्ने घो॒रास्त॒नुवः॑ । ताभि॑र॒मुं ग॑च्छ । यो॑ऽस्मान्द्वेष्टि॑ । यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मः ।

(तै. आ. प्र. ४ अ. २३)

लि॒र्क्षु॒च्च॒ लीहि॑तिश्च लिहि॑तिश्च । उ॒ष्णा च॑ शी॒ता च॑ । उ॒ग्रा च॑ भी॒मा च॑ । स॒दाम्नी॑ से॒दिर॑निरा । ए॒तास्ते॑ अग्ने घो॒रास्त॒नुवः॑ । ताभि॑र॒मुं ग॑च्छ । यो॑ऽस्मान्द्वेष्टि॑ । यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मः ॥

---

(१८६) (उपावरोहेति-) हे जातवेदः! पुनरपि त्वमुपावरोह अरण्योः सकाशाद्भूमावपतर । अवतीर्य च प्रजानन् अस्य देवस्येदं हविरिति प्रकर्षेण जानन् नः अस्मदीयं हव्यं देवेभ्यो वह प्रापय । आयुरादिकमस्मासु संपादय । अजस्रः निरन्तरं वर्तमानस्त्वं नो दुरोणे अस्मदीये गृहे दीदिहि दीप्यस्व । एतस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—"उपावरोह जातवेद इति वर्तमानमभिमन्त्रयते" इति ॥

(१८७) कल्पः—"व्याख्याता घोरास्तन्वोऽरण्योऽनुवाक्यो गण उत्तरौ चानुवाकौ" इति । घोरतनूनां प्रतिपादकौ द्वावनुवाकौ, तत्रोपक्रम्य आधानप्रतिपादके सूत्रे व्याख्याताः । अरण्योऽनुवाक्यो भवन्तीति हि तत्सूत्रेऽभिहितम् । तथा द्वयोरनुवाकयोर्मन्त्रगण उक्तः । [illegible] च विकल्पितः । तस्य विनियोगो राजसूयप्रकरणे सूत्रकारेणाभिहितः—"मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति वैश्वदेवीमामिक्षां तस्यारण्योऽनुवाक्यैर्गणैः कपालान्युपदधाति" इति । ब्राह्मणं चाऽऽम्नातम्—"योऽरण्योऽनुवाक्यो गणस्तं मध्यत उपदधाति" इति । तत्र घोरतनुप्रतिपादकं प्रथममनुवाकमाह—(यास्त इति-) हे अग्ने ते तव सम्बन्धिन्यो घोराः अत्युग्राः तनुवः याः सन्ति । कास्ता इति चेत्, क्षुदादिभिरमत्यन्तैर्दशभिः शब्दैः प्रतिपादिताः । हे अग्ने! ते तव संबन्धिन्य एता उक्ता घोरास्तनुवः, ताभिः तनुभिः सह यः अस्माकं द्वेष्टा यश्च द्वेष्यः अमुं द्विविधं पुरुषं गच्छ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

---

(१८८) अथ घोरतनुप्रतिपादकं द्वितीयमनुवाकमाह—लिर्क्ष्वादीन्यनिरान्तानि तनुनामानि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयमाधानप्रकरणं समाप्तम् ॥

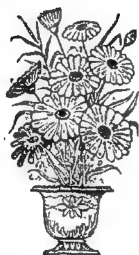
१ आप. श्रौ. सू. ५. १०. १२. । २ आप. श्रौ. सू. १८. ११. १२. । ३ तै. ब्रा. १. ७. ५. ।

आधानमन्त्रवाक्यसूची ।

इत्याधानमन्त्रवाक्यसूची समाप्ता ।

कृष्णयजुर्वेदीयं

पुनराधानप्रकरणम् ।

पदभाष्यसहिता पुनराधेयसंहिता ॥

तत्र प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सं न्यदधतेदमु नो भविष्यति यदि नो जेष्यन्तीति तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत्तद्देवा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन्तदस्य सहसाऽदित्सन्त सोऽरोदीद्यदरो-

देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते । देवाः । विजयमिति वि-जयम् । उपयन्त इत्युप-यन्तः । अग्नौ । वामम् । वसु । सम् । नीति । अदधत । इदम् । उ । नः । भविष्यति । यदि । नः । जेष्यन्तीति । इति । तत् । अग्निः । नीति । अकामयत । तेन । अपेति । अक्रामत् । तत् । देवाः ।

सायणाचार्यविरचितं पुनराधेयभाष्यम् ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
[अध्वर्योः प्रकृतौ मन्त्राः प्रपाठकचतुष्टये ।
वर्णिताः पुनराधेयं पञ्चमाद्ये प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥
आधानादूर्ध्वमेवैषा कर्तव्या पुनराहितिः ।
तथाऽप्यध्ययनस्यायं क्रमो वस्तुत्वतः ॥ ३ ॥
सारस्वती स्वपुत्राय तद्बुद्धिस्थे क्रमे वरम् ।
ददौ तेन क्रमेणैव पठन्त्वन्येऽपि पाठकाः ॥ ४ ॥
एकादशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन्प्रपाठके ।
तत्रादौ पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥
ततः षट्केऽग्न्युपस्थानं काम्यवाज्यास्तथाऽन्तिमे ।
विधीयतेऽनुवाकेऽस्मिन्नादिमे पुनराहितिः ॥ ६ ॥]

उद्वास्य पुनरादधीतेति विधास्यति । तत्र पुनराधेयस्याग्निदेवतां विधातुमग्निविषयमुपाख्यानमुदाहरन्प्रसङ्गाद्रजतस्य यज्ञे दक्षिणात्वं निषेधति—

(१) (देवासुरा इति-) देवाः च असुराः च संयत्ता युद्धयुक्ताः । विजयम् । [उपयन्तः] प्राप्नुवन्तो देवाः तदा तेभ्यः असुरेभ्यः अपहृतं मणिमुक्तादिकं श्रेष्ठं वसु रक्षार्थमग्नौ [संन्यदधत] निक्षिप्तवन्तः । कथंचिदसुराणां विजये सत्येतद्धनमस्माकमुपयुज्येतेति देवानामाशयः । तत् धनम् अग्निर्न्यकामयत इच्छां कृतवान् । तेन धनेन सह अपाक्रामत् पलायनमकरोत् । देवाः पुण्यवशेनासुरान् विजित्य तत् धनम् अवरुरुत्समानाः अवरोद्धुमिच्छावन्तः अनु अग्नेः पश्चात् आयन् तत् धनं बलात्कारेणाऽऽदातुमिच्छावन्तः ।

दीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्र्वशीयत तत् (१) रजतꣳ हिरण्यमभवत्तस्माद्रजतꣳ हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजꣳ हि यो बर्हिषि ददाति पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयꣳ सोऽग्निरब्रवीद्भाग्यसान्यथ व इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यब्रुवन्नृध्नवत्खलु स इत्यब्रवीद्यो मद्देवत्यमग्निमादधाता इति तं पूषाऽधत्त तेन (२) पूषाऽऽर्ध्नोत्तस्मात्पौष्णाः पशव उच्यन्ते तं त्वष्टाऽधत्त तेन त्वष्टाऽऽर्ध्नोत्तस्मात्त्वाष्ट्राः पशव उच्यन्ते तं मनुराऽधत्त तेन मनुरार्ध्नोत्तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं धाताऽधत्त तेन धाताऽऽर्ध्नोत्संवत्सरो वै धाता तस्मात्संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते य एवं पुनराधेयस्यर्द्धिं वेद (३) ऋध्नोत्येव योऽस्यैवं बन्धुतां वेद बन्धुमान्भवति भागधेयं वा अग्निराहित

विजित्येति वि-जित्य । असुरꣳसमाना इत्यंस-रꣳसमानाः । अन्विति । आयन् । तत् । अस्य । सहसा । एति । अविलुन्त । सः । अरोदीत् । यत् । अरोदीत् । तत् । रुद्रस्य । रुद्रत्वमिति रुद्र-त्वम् । यत् । अश्रु । अशीयत । तत् । (१) रजतम् । हिरण्यम् । अभवत् । तस्मात् । रजतम् । हिरण्यम् । अदक्षिण्यम् । अश्रुजमित्यश्रु-जम् । हि । यः । बर्हिषि । ददाति । पुरा । अस्य । संवत्सरादिति सं-वत्सरात् । गृहे । रुदन्ति । तस्मात् । बर्हिषि । न । देयम् । सः । अग्निः । अब्रवीत् । भागी । असानि । अथ । वः । इदम् । इति । पुनराधेयमिति पुनः-आधेयम् । ते । केवलम् । इति । अब्रुवन् । ऋध्नवत् । खलु । सः । इति । अब्रवीत् । यः । मद्देवत्यमिति मत्-देवत्यम् । अग्निम् । आदधाता इत्यां-दधातै । इति । तम् । पूषा । एति । अधत्त । तेन । (२) पूषा । आर्ध्नोत् । तस्मात् । पौष्णाः । पशवः । उच्यन्ते । तम् । त्वष्टा । एति । अधत्त । तेन । त्वष्टा । आर्ध्नोत् । तस्मात् । त्वाष्ट्राः । पशवः । उच्यन्ते । तम् । मनुः । एति । अधत्त । तेन । मनुः । आर्ध्नोत् । तस्मात् । मानव्यः । प्रजा इति प्र-जाः । उच्यन्ते । तम् । धाता । एति । अधत्त । तेन । धाता । आर्ध्नोत् । संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । धाता । तस्मात् । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । प्रजा इति प्र-जाः । पशवः । अनु । प्रेति । जायन्ते । यः । एवम् । पुनराधेयस्येति पुनः-आधेयस्य । ऋद्धिम् । वेद । (३) ऋध्नोति । एव ।

स। अग्निः अरोदीत् रोदनं कृतवान्। प्रसङ्गाद्रुद्रशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्ते—यतो रोदनं कृतवांस्ततो रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रु नेत्राभ्यामाद्बिन्दु अशीयत भूमावपतत् तदश्रुजं हिरण्यम् अभवत् रजतरूपं धनम् अभवत्। अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वात् रजतं हिरण्यम् इत्यविरुद्धम्। तस्याश्रुजत्वेन दक्षिणा प्रत्ययोग्यत्वात्तद्दाने संवत्सरात् अर्वागेतद्गृहे किंचिद्रोदननिमित्तं भवति तस्माद्बर्हिषि यज्ञे तत् न दद्यात् ॥

(२) अग्निदेवत्यं पुनराधेये विदधाति—(स इति-) आदावसाधारणेन भागेन युक्तो भवानि, पश्चादिदं वसु युष्मभ्यं दास्यामीत्यग्निनोक्ता देवास्तवैतत्पुनराधेयमिति भागं ददुः। तेन तुष्टोऽग्निरिदमब्रवीत् यो मद्देवत्यं हविः कृत्वा अग्निं पुनरादध्यात्स खलु समृद्धिमानिति। तस्मात्समृद्ध्यर्थं पुनराधेयं हविरग्निदेवतं कुर्यादित्यर्थः ॥

(३) तामेव समृद्धिमुदाहरणेन स्तौति—(तमिति-) पूषत्वष्टृमनुसंवत्सराभिमानिधातृभिः पश्वादिसमृद्धिर्लब्धा ॥

(४) समृद्धिवेदनं प्रशंसति—(य इति-) ॥

(५) पूषादिरूपस्याग्निबन्धुत्वस्य वेदनं प्रशंसति—(य इति-) ॥

(६) पुनराधेयं विधत्ते—(भागधेयमिति-) प्रथमाधानेनाऽऽहितोऽग्निरसाधारणभागवाञ्छयाऽधिकोपद्रवं चकार, तच्छान्तिरनेन भवति। तस्मादुद्वासनेच्छा पूर्वाग्निम् उद्वास्य पुनः अग्निमादध्यात्। इष्टिमुद्वासनं च सूत्रकारो दर्शयति—"आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालमग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं मैत्रं चरुमग्निमुद्वासयिष्यन्" इति। "पौर्णमासीमिष्ट्वा ज्वलतोऽग्नीनुत्सृजति" इति च ॥

इन्धमानः प्रजां पशून्यजमानस्योप दोद्रावोद्वास्य पुनरा दधीत भागधेयेनैवै-नꣳ समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वस्वोरा दधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसू स्वायामेवैनं देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति दर्भैरा दधात्ययात-यामत्वाय दर्भैरा दधात्यद्भ्य एवैनमोषधीभ्योऽवरुध्याऽऽधत्ते पञ्चकपालः पु-रोडाशो भवति पञ्च वा ऋतव ऋतुभ्य एवैनमवरुध्याऽऽधत्ते (४) ॥

(भर्तीयत्यु यस्येन्ये वेदं दुर्भैः पञ्चविंशतिश्च ।)

यः । अस्य । एवम् । पन्थुतांम् । वेदं । बन्धुमानीति बन्धु-मान् । भवति । भागधेयमिति भाग-धेयम् । वै । अग्निः । आहित इत्या-हितः । इन्धमानः । प्रजामिति प्र-जाम् । पशून् । यजमानस्य । उपेति । दोद्राव । उद्वास्येत्युत्-वास्य । पुनः । एति । दधीत । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् । समिति । अर्धयति । अथो इति । शान्तिः । एव । अस्य । एषा । पुनर्वस्वोरिति पुनः-वस्वोः । एति । दधीत । एतत् । वै । पुनराधेयस्येति पुनः-आधेयस्य । नक्षत्रम् । यत् । पुनर्वसू इति पुनः-वसू । स्वायाम् । एव । एनम् । देवतायाम् । आधायेत्या-धाय । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । भवति । दर्भैः । एति । दधाति । अयातयामत्वायेत्ययातयाम-त्वाय । दर्भैः । एति । दधाति । अद्भ्य इत्यत्-भ्यः । एव । एनम् । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः । अवरुध्येत्यव-रुध्य । एति । धत्ते । पञ्चकपाल इति पञ्च-कपालः । पुरोडाशः । भवति । पञ्च । वै । ऋतवः । ऋतुभ्य इत्यृतु-भ्यः । एव । एनम् । अवरुध्येत्यव-रुध्य । एति । धत्ते (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(७) कालं विधत्ते—(पुनरिति-) पुनरावर्तेते वासं यस्तनयोरिति पुनर्वसू । ततो नक्षत्रात्मिका देवता स्वकीया ॥

(८) पुनराधेयस्य प्रथमाधानविकृतित्वात्तत्रोक्तमधात्प्रासादपोह दर्भानिधत्ते—(दर्भैरिति-) अत्रापि पुनरा-धाने गतसारत्वं स्यात् । अत एव सूत्रकार आह—“आयतनेषु पुराणान्दर्भान्संस्तीर्य भूमिर्भूम्नेति सर्व-राशीभिर्गार्हपत्यमादधाति” इति ॥

(९) दर्भविधिमनूद्य प्रशंसति—(दर्भैरिति-) ऐन्द्रो दर्भमहिमेतात्रो दार्शिकब्राह्मणे च दर्भाणामप्यायत्वा-भिधानादद्भ्य ओषधिभ्यश्चत्वं च विस्पष्टम् ॥

(१०) अस्मिन्पुनराहितेऽग्नौ कर्तव्याया इष्टेरग्निर्देवता पूर्वं विहिता । अथ द्रव्यं विधत्ते—(पञ्चकपाल इति-) बहुवचनाक्रमे द्वादश मासा- पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेनैकत्वाम्नानादृतूनां पञ्चसंख्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

१ आप. श्रौ. सू. ५. २७. ९ । २ तै. सं. ३. ५. २. ।

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

[11]परा वा एष यज्ञं पशून्वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनव रुन्धे [12]वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन्पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायाग्निं पुनरा (१) धत्ते [13]शताक्षरा भवन्ति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति [14]यद्वा अग्निराहितो नर्ध्यते ज्यायो भागधेयं निकामयमानो यदाग्नेयꣳ सर्वं भवति सैवास्यर्द्धिः [15]सं वा एतस्य गृहे वाक्सृज्यते योऽग्निमुद्वासयते स

परेति । वै । एषः । यज्ञम् । पशून् । वपति । यः । अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्–वासयते । पञ्चकपाल इति पञ्च–कपालः । पुरोडाशः । भवति । पाङ्क्तः । यज्ञः । पाङ्क्ताः । पशवः । यज्ञम् । एव । पशून् । अवेति । रुन्धे । वीरहेति वीर–हा । वै । एषः । देवानाम् । यः । अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्–वासयते । न । वै । एतस्य । ब्राह्मणाः । ऋतायव इत्यृत–यवः । पुरा । अन्नम् । अक्षन् । पङ्क्त्यः । याज्यानुवाक्या इति याज्या–अनुवाक्याः । भवन्ति । पाङ्क्तः । यज्ञः । पाङ्क्तः । पुरुषः । देवान् । एव । वीरम् । निरवदायेति निः–अवदाय । अग्निम् । पुनः । एति । (१) धत्ते । शताक्षरा इति शत–अक्षराः । भवन्ति । शतायुरिति शत–आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय इति शत–इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठति । यत् । वै । अग्निः । आहित इत्या–हितः । न । ऋध्यते । ज्यायः । भागधेयमिति भाग–धेयम् । निका-

(११) द्वितीयानुवाके याज्यायनुवाक्याविधित्सु पूर्वोक्तं द्रव्यविधिमनूद्य प्रशंसति—(परा वा इति–) परावपति विनाशयति । धानादिभिर्हविर्भिर्यज्ञः पाङ्क्तः । पङ्क्तिच्छन्दसः पशुहेतुत्वात्पशवोऽपि पाङ्क्ताः ॥

(१२) याज्यानुवाक्ये विधत्ते—(वीरहेति–) देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्धनकारिणो यजमानस्यान्नम् ऋतायवः सत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा न एव अक्षन् नैव भुक्तवन्तः । "अश भोजने" इत्यस्य रूपम् । अग्ने समयाश्व न इत्याद्यमतद्य ऋच पङ्क्तयः । तासु प्रधानहविषो द्वे स्विष्टकृतो द्वे । ताश्चाग्निकाण्डे–अग्निर्मूर्धेत्यनुवाके इष्टकोपधानार्थत्वेनाऽऽम्नाता । इह तु याजमानिकस्तद्विधिः । शाखान्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाम्नाता । पुरुषस्य हस्तद्वयपादद्वयशिरोभिः पञ्चभिः पाङ्क्तत्वम् । देवानेव देवानामेव मध्ये वीरमग्निं निरवदाय तत्स्वर्जनलक्षणमघमपाकृत्य ॥

(१३) याज्यानुवाक्यासु विद्यमानाक्षरसंख्यया प्रशंसति—(शताक्षरा इति–) अग्ने तमद्येत्येषा प्रथमा चतुर्विंशत्यक्षरा । अग्ने इमं कतो, आभिष्टे अद्येत्युभयोरेकैका पञ्चविंशत्यक्षरा । एभिर्नो अर्कैरित्यन्त्या षड्विंशत्यक्षरेति संभूय शतमक्षराणि । अण्डाभिमानिनो ब्रह्मणः स्वप्रमाणेन शतसंवत्सरायुष्ट्वात्तत्प्रतिपत्तिस्यापि सामान्येन शतायुष्ट्वं, धर्माधर्माभ्यां तत्कर्षापकर्षौ भवतः । श्रवणादिषु संचारहेतोरिन्द्रियेषु शतसंख्या ॥

(१४) प्रधानकर्मण इव प्रयाजाज्यभागादिकानामप्याग्नेयत्वं विधत्ते—(यद्वेति–) यजमानस्य समृद्ध्यभावादेवं समृद्ध्यभावोऽनुमेयः ॥

(१५) सैमिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्वित्यादिषु चतुर्षु प्रयाजमन्त्रेषु संबुद्ध्यन्तादग्निशब्दात्पूर्वं संबुद्धिसप्तमीतृतीयाद्वितीयाविभक्त्यन्तानामग्निशब्दानां क्रमेण प्रयोगं विधत्ते—(सं वा इति–)अग्निमुद्वासयितुः एतस्य

१ मैत्रा. प. से. । २ तै. सं. ४. ४ ३ । ३ तै. आ. ३. ५. ५ ।

वाचꣳ सꣳसृष्टां यजमान ईश्वरोऽनु पराभवितोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृत्यै यजमानस्यापराभावाय (२) "विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकरुपाꣳशु यजति यथा वामं वसु विविदानो गूहति तादृगेव तदग्निं प्रति स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसु विविदानः प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तद्विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोत्यायतनादेव नैति यजमानो वै पुरोडाशः पशव एते आहुती यदभितः पुरोडाशमेते आहुती (३) जुहोति यजमानमेवोभयतः पशुभिः परि गृह्णाति कृतयजुः संभृतसंभार इत्याहुर्न संभृत्याः संभारा न यजुः कर्त-

सयमान इति सि-धूमयमान । यत् । आग्नेयम् । सर्वम् । भवति । सा । एव । अस्य । सर्वा । समिति । धि । एतस्य । गृहे । वाक् । सृज्यते । य । अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्-वासयते । स । समिति । धि । एतस्य । गृहे । वाक् । सृज्यते । य । अग्निम् । ... पराभवितोरिति परा-भवितोः । वाचम् । सꣳसृष्टामिति सम्-सृष्टाम् । यजमान । ईश्वर । अन्विति । विभक्तय इति वि-भक्तयः । भवन्ति । वाचः । विधृत्या इति वि-धृत्यै । यजमानस्य । अपराभावायेत्यपरा-भावाय । (२) विभक्तिमिति वि-भक्तिम् । करोति । ब्रह्म । एव । तत् । अकः । उपाꣳश्वित्युप-अꣳशु । यजति । यथा । वामम् । वसु । विविदान । गूहति । तादृक् । एव । तत् । अग्निम् । प्रतीति । स्विष्टकृतमिति स्विष्ट-कृतम् । निरिति । आह । यथा । वामम् । वसु । विविदान । प्रकाशमिति प्र-काशम् । जिगमिषति । तादृक् । एव । तत् । विभक्तिमिति वि-भक्तिम् । उक्त्वा । प्रयाजेनेति प्र-याजेन । वषट् । करोति । आयतनादित्या-यतनात् । एव । न । एति । यजमान । वै । पुरोडाश । पशव । एते इति । आहुती इत्या-हुती । (३) जुहोति । आहुती इत्या-हुती । यत् । अभित । पुरोडाशम् । एते इति । यजमानम् । एव । उभयत । पशुभिरिति पशु-भि । परीति । गृह्णाति । कृतयजुरिति कृत-यजु । सम्-

वाग्गृहे अवस्थितानां स्त्रीपुत्रादीनां वाग्भिः संसृज्यते तत्सम्मा भवति तां वाचमनु यजमानः अपीतरवं लक्षण्यरूपस्तोत्रपंसामायापराभूतो भवति । एतामिस्तु विभक्तिभि पुनराधेयस्याग्न्याधेयाद्वैलक्षण्ये सति यजमानस्य विलक्षणत्वेन वाग्विभृतौ सत्यां पराभव शाम्यति । विभक्तय सूत्रे दर्शिता —"अग्नेऽग्नेऽग्ना-वग्नेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमम इति चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति" इति । तथा चैव मन्त्रपाठ समयते— "समिधोऽग्नेऽग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्नाविग्न आज्यस्य वेतु । इडो अग्निनाऽग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हिरग्निमम आज्यस्य वेतु" इति ॥

(१६) यथोक्तविभक्तिविधिमनूद्य प्रशंसति—(विभक्तिमिति-) वस् पुनराधेय ब्रह्मैव अन्याधेयात्परि-वृढमेव करोति ॥

(१७) अत्र मन्त्राणां नीचध्वनि विधत्ते—(उपांश्विति-) यथा लोके श्रेष्ठ वसु लब्धवान्पुरुषो गोपायति तद्वत् ॥

(१८) स्विष्टकृत्युच्चध्वनि विधत्ते—(अग्निमिति-) निराह नि शेषध्वनि कुर्यात् यथा लोके श्रेष्ठ वसु लब्धवान्द्रव्यपति प्रसिद्धिं गन्तुमिच्छति तद्वत् ॥

(१९) पूर्वं विहितानां विभक्तीनां प्रयाजमन्त्रसबन्ध विधत्ते—(विभक्तिमिति-) विभक्तिवचनप्रकारो दर्शित । तद्युक्तिसहितेन प्रयाजमन्त्रेण वषट्कारपूर्वं यजेत । तथा सति पूर्वोक्तवाक्संसर्गकृतपराभवरहित आयतनात् स्वगृहात् नैति न निर्गच्छति, किंतु स्वगृहे प्रतितिष्ठति ॥

(२०) पुनरूर्जा निवर्तस्व, सह रय्या निवर्तस्वेत्याभ्यां मन्त्राभ्यामाग्नेयपुरोडाशस्याग्रतादुपरिष्टाच्चाऽऽहुतिद्वय विधत्ते—(यजमान इति-)

(२१) अत्र चोदकप्राप्तान्संभाराधानमन्त्राय वाजसनेयादिशाखान्तरमतुवत्त्य पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे—

१ आप श्रौ सू ५ २८ ६ ।

व्यमित्यथो खलु संभृत्या एव संभाराः कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्ध्यै पुनर्निष्कृतो
रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान्पुनराधेयस्य समृद्ध्यै सप्त ते
अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य न्यक्तं ततः (४)
एवैनमव रुन्धे वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते तस्य वरुण एवर्ण-
याद्ग्निवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपेद्यं चैव हन्ति यश्चास्यर्णयात्तौ भागधे-
येन प्रीणाति नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानः (५) ॥

(आऽपराभावाय पुरोडाशमेते आहुती सप्त पदानि च ।)

सम्भृतसम्भार इति सम्भृत-सम्भारः । इति । आहुः । न । सम्भृत्या इति सं-भृत्याः । सम्भारा इति सं-भाराः । न । यजुः । कर्तव्यम् । इति । अथो इति । खलु । सम्भृत्या इति सं-भृत्याः । एव । सम्भारा इति सं-भाराः । कर्तव्यम् । यजुः । यज्ञस्य । समृद्ध्या इति सम्-ऋद्ध्यै । पुनर्निष्कृत इति पुनः-निष्कृतः । रथः । दक्षिणा । पुनरुत्स्यूतमिति पुनः-उत्स्यूतम् । वासः । पुनरुत्सृष्ट इति पुनः-उत्सृष्टः । अनड्वान् । पुनराधेयस्येति पुनः-आधेयस्य । समृद्ध्या इति सम्-ऋद्ध्यै । सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सम्-इधः । सप्त । जिह्वाः । इति । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । जुहोति । यत्रयत्रेति यत्र-यत्र । एव । अस्य । न्यक्तमिति नि-अक्तम् । ततः । (४) एव । एनम् । अव । रुन्धे । वीरहेति वीर-हा । वै । एषः । देवानाम् । यः । अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्-वासयते । तस्य । वरुणः । एव । ऋणयादित्यृण-यात् । आग्निवारुणमित्याग्नि-वारुणम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । अनु । निरिति । वपेत् । यम् । च । एव । हन्ति । यः । च । अस्य । ऋणयादित्यृण-यात् । तौ । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । प्रीणाति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । यजमानः (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(धृतयजुरिति-) यजुःशब्देन सर्पराज्ञीप्रभृतय आधानमन्त्रा विवक्षिताः । संभारशब्देन सिकतोषादिसंभृतिरूपा विवक्षिता । प्रथमाधाने यजुषामुच्चारितत्वात्संभाराणां च संपादितत्वादस्यापि कर्मविशेषस्याऽऽधानावयवत्वाद्भेदाभावेन यजुःसंभारयोः सिद्धत्वादुभयं पुनर्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । प्रथमाधाने वाजसनेयिमतं सूत्रकार उदाजहार—"सप्त पार्थिवान्संभारानाहरत्येके वानस्पत्यान्पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान्संभारानाहरेदिति वाजसनेयकम्" इति ॥

(२२) सिद्धान्तमाह—(अथो खल्विति-) अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अत्र सूत्रकारः पक्षद्वयमुदाजहार—"नैताऽऽहृताः संभारा भवन्ति । न भवन्त्यपि वा पञ्च पार्थिवान्संभारानाहरेन्न वानस्पत्यान्" इति ॥

(२३) दक्षिणां विधत्ते—(पुनरिति-) भग्नं सन्धाय कृतः पुनर्निष्कृतः । छिन्नं सत्सूचीतन्तुभ्यां स्यूतं पुनरुत्स्यूतम् । दीर्घकालेन भारवोढृत्वात्तथा परित्यज्य सन्धिभिश्चितोपचयेन शक्तीकृतः पुनरुत्सृष्टः ॥

(२४) तूष्णीमेव होतव्यमिति प्रथमाधानस्यामन्त्रत्वेन यदग्निहोत्रं विहितं तदत्र चोदकप्राप्तं तदपोद्य समन्त्रकं विधत्ते—(सप्त त इति-) मन्त्रस्तूपरिष्टाद्व्याख्यास्यते । अस्य पुनराधेयदेवस्याग्नेर्यदङ्गं यस्मिन्यस्मिन्प्रदेशे न्यक्तं निम्नं विरूपं तत एव प्रदेशाद्युक्तम् एनम् अग्निं संपादयति ॥

(२५) अनुनिर्वाप्यं हविर्विधत्ते—(वीरहेति-) ऋत्विग्भिर्वासयति पीडयतीति ऋणयात् । तौ यष्ट्रपीडयितृवरुणौ तोषयति ॥

१ आप. श्रौ. सू. ५. १. ४-५-६ । २ आप. श्रौ. सू. ५. २७. ७-८. । ३ तै. ब्रा. १. १. ६. ।

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

*[1]भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा । उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायाऽऽदधे । आऽयं गौः पृश्निरक्रमीदसनन्मातरं पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवः । [2]त्रिꣳशद्धाम वि राजति वाक्पतङ्गाय शिश्रिये । प्रत्यस्य वह द्युभिः ।

भूमिः । भूम्ना । द्यौः । वरिणा । अन्तरिक्षम् । महित्वेति महि-त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे । ते । देवि । अदिते । अग्निम् । अन्नादमित्यन्न-अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न-अद्याय । एति । दधे । एति । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असनत् । मातरम् । पुनः । पितरम् । च । प्रयन्निति प्र-यन् । सुवः । त्रिꣳशत् । धाम । वीति । राजति । वाक् । पतङ्गाय । शिश्रिये । प्रतीति । अस्य । वह । द्युभिरिति द्यु-भिः । अस्य ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—"पुनराधेये समुच्चेय पुनर्निष्कृत इत्यद । बाधके वा समुच्चेयमुभयोरित्युदीरणात् ॥ आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते । ददातीत्यविध्यवित्वात्कार्यैक्याद्बाधकं भवेत्" इति ॥ आधाने विनियुक्ता गोऽश्वादिदक्षिणा प्रत्यान्तरदक्षिणाश्च बह्वय श्रूयन्ते—"एका देया षड् देया द्वादश देया" इत्यादिना । पुनराधाने पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा इत्यादि श्रुतम् । तत्र सन्देहः समाहितः पुनर्निष्कृता । सेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा किमादिष्टैकादिसंख्यया दक्षिणया समुच्चीयत उत ता बाधत इति संशयः । उभयोर्दक्षिणां ददात्याग्न्याधेयिकीं पौनराधेयिकीमित्युक्तत्वात्समुच्चय इति पूर्वः पक्षः । ददातीति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानं च मिलित्वोभयोरित्यनूद्यते । दक्षिणाख्यस्य कार्यस्यैकत्वादुपदिष्टमतिदिष्टस्य बाधकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(२६) प्रथमद्वितीययोः पुनराधेयस्य प्रधानविधिस्तदङ्गानि च निरूपितानि । तृतीये त्वाधानमन्त्रा आम्नायन्ते । कल्पः—"भूमिर्भूम्नेति सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति यस्त्वा हृदा कीरिणा परोवपेति दक्षिणाग्निं यत्ते मन्युपरोप्तस्येतीतरान्" इति । आहवनीयसभ्यावसथ्यानित्यर्थः । त एते षण्मन्त्राः ॥ तत्र प्रथम एव पठ्यते—(भूमिरिति-) हे गार्हपत्यप्रदेश ! त्वं लोकत्रयात्मकोऽसि । तत्र भूम्ना बाहुल्येन भूमिः असि । वरिणा वरिष्ठत्वेन द्यौः असि । महित्वा महत्त्वेन अन्तरिक्षम् असि । हे अदिते भूमे तत्प्रदेशरूपे देवि ! तवोपस्थे [अन्नादम्] अन्नभोक्तारं गार्हपत्याग्निं यजमानस्यान्नाद्याय अन्नसिद्ध्यर्थम् आदधे ॥

(२७) अथ द्वितीयः—(आयमिति-) अयं गार्हपत्य आदित्यरूपेण गौः गमनशीलः पृश्निः श्वेतवर्णो जगत् आक्रमीत् । आक्रमणप्रकार एव स्पष्टीक्रियते—पुनर्मातरं पृथिवीम् असनत् आसीदत्प्राप्नोदित्यर्थः । सुवः स्वर्गरूपं पितरं च प्रयन् प्रकर्षेण गच्छन्नवस्थितः । द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुत्यन्तरात्तयोर्माताpितृत्वम् ॥

(२८) अथ तृतीयः—(त्रिंशदिति-) आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य सम्बन्धि त्रिंशत्संख्याकं धाम मुहूर्तरूपं तेजः विशेषेण राजते । अह्नः पञ्चदश मुहूर्ता रात्रेः पञ्चदश । किञ्च वैदिकस्तुतिरूपा वाक्पतङ्गाय पक्षिवदाकाशसञ्चारिणमादित्यं शिश्रिये आश्रितवतीत्यर्थः । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते—"अग्निं पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते" इत्यादि । हे सा गार्हपत्य ! त्वां प्रति यदस्माभिरद्यासनरूपं प्रतिकूलमाचरितं तत्सर्वम् अस्य प्रतिशिप मनसि मा कुरु । द्युभिः ज्वालारूपाभिः वह अस्मदीयं हविर्देवेषु प्रापय ॥

*भूमिर्भूम्नेत्यादिचत्वारो मन्त्रा आधानेऽपि विनियुक्ताः ।

१ जै. न्या. मा. १०. ३. ५ । २ आप. श्रौ. सू. ५. २०. १३ । ३ पुनराधेये तु पु° इति पाठः । ४ 'दक्षिणा' इति क्वचिन्नास्ति । ५ 'सङ्ख्यया' इति क्वचिन्नास्ति । ६ 'उभयोर्ददाति' इति पाठः । ७ 'ददात्याधेयिकीं' इति पाठः । ८ आप. श्रौ. सू. ५. २८. ९-१० । ९ तै. ब्रा. ३. १२. १ ।

अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना । व्यख्यन्महिषः सुवः । यत्त्वा (१)
क्रुद्धः परोवप मन्युना यदवर्त्या । सुकल्पमग्ने तत्तव पुनस्त्वोद्दीपयामसि । यत्ते
मन्युपरोप्तस्य पृथिवीमनु दध्वसे । आदित्या विश्वे तद्देवा वसवश्च समाभरन् ।
मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञꣳ समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं
नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् । सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त (२)
ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा

प्राणादिति प्र-अनात् । अपानतीत्यप-अनती । अन्तः । चरति । रोचना । व्यख्यदिति वि-अख्यत् । महिषः । सुवः । यत् । त्वा । (१) क्रुद्धः । परोवपेति परा-उवप । मन्युना । यत् । अवर्त्या । सुकल्पमिति सु-कल्पम् । अग्ने । तत् । तव । पुनः । त्वा । उदिति । दीपयामसि । यत् । ते । मन्युपरोप्तस्येति मन्यु-परोप्तस्य । पृथिवीम् । अन्विति । दध्वसे । आदित्याः । विश्वे । तत् । देवाः । वसवः । च । समाभरन्निति सम्-आभरन् । मनः । ज्योतिः । जुषताम् । आज्यम् । विच्छिन्नमिति वि-छिन्नम् । यज्ञम् । समिति । इमम् । दधातु । बृहस्पतिः । तनुताम् । इमम् । नः । विश्वे । देवाः । इह । मादयन्ताम् । सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सम्-इधः । सप्त । जिह्वाः । सप्त । (२) ऋषयः । सप्त । धाम । प्रियाणि । सप्त ।

(२९) अथ चतुर्थः—(अस्येति-) अस्य आदित्यस्य रोचना दीप्तिः प्राणात् उच्छ्वासरूपात् उदयात् अपानती नि[श्वा]सतुल्यमस्तमयं गच्छन्ती द्यावापृथिव्यो: अन्तश्चरति । महति मण्डले सीदतीति महिषः । आदित्य: सुवः स्वर्गं व्यख्यत् जनेभ्यः प्रकाशितवान् । आदित्यरूपेण स्तूयमानं हे गार्हपत्य त्वामादधामीत्यभिप्रायः ॥

(३०) अथ पञ्चमः—(यत्त्वेति-) हे दक्षिणाग्ने[1] क्रुद्धः कोपपरवशोऽहं येन मन्युना [त्वा] त्वा परोवप । उवपेति लिङ्व्यत्ययः । परोप्तवानुद्वासितवानस्मीति यत् यच्च अवर्त्या समृद्धयभावलक्षणेन दारिद्र्येणोद्वासितवानस्मीति हे अग्ने ! तव प्रसादात् तत् सुकल्पं सुष्ठु कृतमस्तु पुनः अपि त्वा वयमुद्दीपयाम ॥

(३१) अथ षष्ठः—(यत्त इति-) हे आहवनीय ! मदीयकोपेनोद्वासितस्य तव यत् तेज: पृथिवीमनु प्रविश्य ध्वस्तं तत्तेज आदित्यादयः समाहरन्तु ॥

(३२) अथ —"मनो ज्योतिर्जुषतामिति बृहस्पतिवत्याऽऽपन्निष्ट्वे"[2] इति । पाठस्तु—(मन इति-) उद्वासन- पापपरिहाराय मनो माननीयमग्नेः ज्योतिः इव्यम् आज्यं सेवताम् । विच्छिन्नमिमं यज्ञं संदधातु । बृहस्पतिः [नः] अस्माकम् इमम् यज्ञ [तनुताम्] विस्तीर्णं करोतु । [विश्वे] सर्वेऽपि देवा इह कर्मणि मादयन्तां तृप्तियुक्ता भवन्तु ॥

(३३) अथ —"सप्त ते अग्ने समिध सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति"[3] इति । पाठस्तु—(सप्तेति-) हे अग्ने ! [ते] तव समिधः सप्तसंख्याकाः अश्वत्थोदुम्बरपलाशशमीविकङ्कताशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकारो यथोक्तक्रमात् समन्त्रकानुक्रम्य, इति वानस्पत्या इत्युपसंहरति । ज्वालारूपा जिह्वा च सप्त । तथा चाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—"काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा" ॥ इति । ऋषयः मन्त्राः । ते च यथापठितं सप्तसंख्याकाः "अथो त्वं ह्वा यस्य येऽसि" इत्यादय आम्नाताः । प्रियाणि धाम स्थाना न्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्य...(नि)र्मथ्यमाने चाइधानस्थानानि सप्तसंख्यानि । होत्रा होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्तसंख्याकाः

1 आप श्रौ. सू. ५. २८. ११ । 2 आप श्रौ. सू. ५. २८. १४ । 3 आप श्रौ. सू. ५. १. ४. ।

पृणस्वा घृतेन । पुन॑रूर्जा नि व॑र्तस्व पुन॑रग्न इषाऽऽयु॑षा । पुन॑र्नः पाहि वि॒श्वतः॑ । स॒ह र॒य्या नि व॑र्तस्वाग्ने पिन्व॑स्व धार॑या । वि॒श्वप्स्नि॑या वि॒श्वत॒स्परि॑ ! लेकः सलेकः सुलेक॒स्ते नं आदि॒त्या आज्य॑ जुषा॒णा वि॑यन्तु केतः सकेतः सुकेत॒स्ते नं आदि॒त्या आज्यं॑ जुषा॒णा वि॑यन्तु विव॑स्वा॒ꣳ अदि॑ति॒र्देव॑जूति॒स्ते नं आदि॒त्या आज्यं॑ जुषा॒णा वि॑यन्तु (३) ॥

(त्वा जिह्वाः सप्त सुकेत॒स्ते नुवयो॑दश च ।)

होत्राः । सप्तधेति सप्त-धा । त्वा । यजन्ति । सप्त । योनीः । आ । पृणस्व । घृतेन । पुनः । ऊर्जा । नीति । वर्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा । आयुषा । पुनः । नः । पाहि । विश्वतः । सह । रय्या । नीति । वर्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व । धारया । विश्वप्स्नियेति विश्व-प्स्निया । विश्वतः । परि । लेकः । सलेक इति स-लेकः । सुलेक इति सु-लेकः । ते । नः । आदित्याः । आज्यम् । जुषाणाः । वियन्तु । केतः । सकेत इति स-केतुः । सुकेत इति सु-केतः । ते । नः । आदित्याः । आज्यम् । जुषाणाः । वियन्तु । विवस्वान् । अदितिः । देवजूतिरिति देव-जूतिः । ते । नः । आदित्याः । आज्यम् । जुषाणाः । वियन्तु (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

त्वां यजमानाः सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्त प्रकाराः । तादृशस्त्वं सप्त योनीः आहवनीयादिस्थानानि घृतेन सर्वतः पूरय ॥

(३४) कल्पः—"पुनरूर्जा सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति पुनरूर्जेति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह रय्येत्युपरिष्टादनूयाजानाम्" इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु—(पुनरूर्जेति-) हे अग्ने ! त्वं मयोद्वासितोऽपि ऊर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निवर्तस्व अत्रागच्छ । इषा अन्नेन आयुषा च सह पुनरागच्छ । [नः] अस्मान् पुनः पुनः कृतात् विश्वतः सर्वस्मादपराधात् पाहि ॥

(३५) द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—[सहेति] हे अग्ने ! रय्या धनेन सह निवर्तस्व [विश्वप्स्निया] 'प्सा भक्षणे' इति धातुः । विश्वेन प्सायते भक्ष्यते पीयत इति विश्वप्स्नी तादृश्या वृष्टिधारया विश्वतस्परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च ॥

(३६) कल्पः—"यस्तृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयाल्लेकः सलेक इति । मन्त्रत्रयपाठस्तु—(लेक इति-) नवसंख्याका लेकादिनामका ये आदित्यास्ते सर्वे जुषाणाः प्रीयमाणा [नः] अस्माकम् आज्यं वियन्तु पिबन्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—"चतुर्भिर्भूमिरित्याद्यैराद्धात्याश्विमानलम् । दक्षिणाग्निं तु यत्त्वेति यदित्याहवनीयकम् ॥ १ ॥ मनस्तूपस्थितिः सप्त जुहुयादग्निहोत्रकम् । पुनर्द्वाभ्यां पुरोडाशमभितो जुहुयादथ ॥ २ ॥ तृतीयमादधानस्य लेकाद्या होममन्त्रकाः ॥" इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

१ आप. ५. २८. १६-१७. । २ अदा. प. अ. । ३ आप. श्रौ. सू. ५. २६. ११. ।
२

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

[37]भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाऽऽशिषैवैनमाधत्ते [38]सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वाऽऽधत्तेऽथो पूतमेव [39]पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतम् (१) मन्त्रमपश्यत्ततो वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत्सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमा धत्ते [40]यत्त्वा क्रुद्धः परोवपेत्याहापह्नुत एवास्मै तत्[41]पुनस्त्वोद्दीपयामसीत्याह समिन्ध एवैनं [42]यत्ते मन्युपरोप्तस्येत्याह देवताभिरेव (२) एनꣳ सं भरति [43]वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमुद्वासयते बृहस्पतिवत्यर्चोप तिष्ठते ब्रह्म वै

भूमिः । भूम्ना । द्यौः । वरिणा । इति । आह । आशिषेत्या-शिषा । एव । एनम् । एति । धत्ते । सर्पाः । वै । जीर्यन्तः । अमन्यन्त । सः । एतम् । कसर्णीरः । काद्रवेयः । मन्त्रम् । अपश्यत् । ततः । वै । ते । जीर्णाः । तनूः । अपेति । अघ्नत । सर्पराज्ञिया इति सर्प-राज्ञियाः । ऋग्भिरित्यृक्-भिः । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । एति । दधाति । पुनर्नवमिति पुनः-नवम् । एव । एनम् । अजरम् । कृत्वा । एति । धत्ते । अथो इति । पूतम् । एव । पृथिवीम् । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । न । उपेति । अनमत् । सा । एतम् । (१) मन्त्रम् । अपश्यत् । ततः । वै । ताम् । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । उपेति । अनमत् । यत् । सर्पराज्ञिया इति सर्प-राज्ञियाः । ऋग्भिरित्यृक्-भिः । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । आदधातीत्या-दधाति । अन्नाद्यस्येत्यन्न-अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । अथो इति । अस्याम् । एव । एनम् । प्रतिष्ठितमिति प्रति-स्थितम् । एति । धत्ते । यत् । त्वा । क्रुद्धः । परोवपेति परा-उवप । इति । आह । अपेति । ह्नुते । एव । अस्मै । तत् । पुनः । त्वा । उदिति । दीपयामसि । इति । आह । समिति । इन्धे । एव । एनम् । यत् । ते । मन्युपरोप्तस्येति मन्यु-परोप्तस्य । इति । आह । देवताभिः । एव । (२) एनम् । समिति । भरति । वीति । वै । एतस्य । यज्ञः । छिद्यते । यः । अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्-वासयते । बृहस्पतिवत्येति बृह-

---

(३७) चतुर्थानुवाके पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्र आमाधाय इत्येतस्य मन्त्रपदस्याभिप्रायमाह—(भूमिरिति-) आशिषा अर्थ प्राप्तुमिच्छया ॥

(३८) चतसृभिर्ऋग्भिराधानं विधत्ते—(सर्पा इति-) जीर्यन्तो जरां प्राप्नुवन्तः अमन्यन्त कोऽस्या जरायाः प्रतीकार इति विचारितवन्तः । तदा कसर्णीरनामकः (काद्रवेयः-) कद्रूपुत्रो भूमिरित्यादिकं मन्त्रगेधम् अपश्यत् । तन्मन्त्रसामर्थ्यात् ते सर्पा जीर्णाः शरीरत्वचोऽपहत्य कोमलास्त्वचः प्राप्नुवन् । सर्पाणां राज्ञी भूमिः । इयं वै सर्पाणां राज्ञीत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । तस्या ऋचो भूमिर्भूम्नेत्यादयस्ताभिराहितो वह्निर्जरां परित्यज्य नूतनः पूतश्च भवति ॥

(३९) तमेव विधिमनूद्य प्रशंसति—(पृथिवीमिति-) अन्नाद्यमेनमुपनमनं प्राप्तवती । उपनम्य ते देवीमु-पनमत्यां प्रतिष्ठितम् ॥

(४०) मन्दार (इदं) परोक्ष तत्सुकस्मिन् पुनिवासं तस्यैवाग्नेः शान्त्यनायापलाप इत्याह—(यत्त्वेति-) ॥

(४१) उद्दीपनमन्त्रस्याभिप्रायमाह—(पुनस्त्वेति-) ॥

(४२) आदित्या विधे तदित्यादेरभिप्रायमाह—(यत्त इति-) ॥

(४३) उपस्थानं विधत्ते—(वियेति-) बृहस्पतिशब्दोऽस्यामस्तीति बृहस्पतिवती ॥

देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञꣳ सं दधाति "विच्छिन्नं यज्ञꣳ समिमं दधात्वि-त्याह संतत्यै "विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दि-शति सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः (३) इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाऽग्नेः प्रियास्तनुवस्ता एवाव रुन्धे पुनरूर्जा सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति यजमानमेवोर्जा च रय्या चोभयतः परि गृह्णात्यादित्या वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन्तेऽमुष्मिँल्लोके व्यतृष्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्याग्निमाधायैतान्होमानजुहवुस्त आर्ध्नुवन्ते सुवर्गं लोकमायन्यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयाद्यामेवाऽऽदित्या ऋद्धिमार्ध्नुवन्तामेवर्ध्नोति (४) ॥

(सिंतं देवताभिरेव जिह्वा एतान्पञ्चविꣳशतिश्च ।)

स्यामिति-स्याम् । कृत्वा । उपेति । तिष्ठते । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । यज्ञम् । समिति । दधाति । विच्छिन्नमिति वि-छिन्नम् । यज्ञम् । समिति । इमम् । दधातु । इति । आह । संतत्या इति सं-तत्यै । विश्वे । देवाः । इह । मादयन्ताम् । इति । आह । संतत्येति सं-तत्या । एव । यज्ञम् । देवेभ्यः । अन्विति । दिशति । सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सम्-इधः । सप्त । जिह्वाः । (३) इति । आह । सप्तसप्तेति सप्त-सप्त । वै । सप्तधेति सप्त-धा । अग्नेः । प्रियाः । तनुवः । ताः । एव । अवेति । रुन्धे । पुनः । ऊर्जा । सह । रय्या । इति । अभितः । पुरोडाशम् । आहुती इत्या-हुती । जुहोति । यजमानम् । एव । ऊर्जा । च । रय्या । च । उभयतः । परीति । गृह्णाति । आदित्याः । वै । अस्मात् । लोकात् । अमुम् । लोकम् । आयन् । ते । अमुष्मिन् । लोके । वीति । अतृष्यन् । ते । इमम् । लोकम् । पुनः । अभ्यवेत्येत्यभि-अवेत्य । अग्निम् । आधायेत्या-धाय । एतान् । होमान् । अजुहवुः । ते । आर्ध्नु-वन् । ते । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । यः । पराचीनम् । पुनराधेयादिति पुनः-आधे-यात् । अग्निम् । आदधीतेत्या-दधीत । सः । एतान् । होमान् । जुहुयात् । याम् । एव । आदित्याः । ऋद्धिम् । आर्ध्नुवन् । ताम् । एव । ऋध्नोति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(४४) सं शब्दं प्रयस्य संदधातीति शब्दस्याभिप्रायमाह—(विच्छिन्नमिति-) ॥

(४५) देवसंबोधनस्योपयोगमाह—(विश्वेदेवा इति-)यज्ञं सततं कृत्वा देवेभ्यः समर्पणाय संबोधनम् ॥

(४६) समिदादिषु सप्तसंख्याया उपयोगमाह—(सप्त त इति-) समिदादयः सर्वे पदार्थाः प्रत्येकं सप्त सप्त विनिर्दिश्यन्ते । यस्मात् सप्तधा अवस्थिताः पदार्था अग्नेः प्रियास्तनुवः तस्मात्तदवरोधाय सप्तसंख्या ॥

(४७) द्वितीयानुवाके विहितयोराहुत्योर्मन्त्रौ विनियुङ्क्ते—(पुनरूर्जेति-) ॥

(४८) तृतीयाधाने होमान्विधत्ते—(आदित्या वा इति-) आदित्याः आधानपुनराधाने अनुष्ठाय सुवर्गं गत्वा तत्र व्यतृष्यन्त विशेषेण तृषां प्राप्ताः । समृद्धिर्न पर्याप्तेति मत्वा भूलोकमागत्य लेकादिमन्त्रैर्हुत्वाऽतिशयेन समृद्धिं गताः । ततः पुनराधेयात् ऊर्ध्वम् अग्निम् आधाय लेकादिभिः जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

सभाष्यं पुनराधेयब्राह्मणम् ।

तत्र प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । अग्नीषोमयोस्तेजस्विनीस्तनूः संन्यदधत । इदमु नो भविष्यति । यदि नो जेष्यन्तीति । तेनाग्नीषोमावपाक्रामताम् । ते देवा विजित्य । अग्नीषोमावन्वैच्छन् । तेऽग्निमन्वविन्दन्नृतुषु । तस्य विभक्तीभिस्तेजस्विनीस्तनूरवारुन्धत (१) । ते सोममन्वविन्दन् । तमघ्नन् । तस्य यथाभिज्ञायं तनूर्व्यगृह्णत । ते ग्रहा अभवन् । तद्ग्रहाणां ग्रहत्वम् । यस्यैवंविदुषो ग्रहा गृह्यन्ते । तस्य त्वेव गृहीताः । नानाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् । यदनाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् । व्यृद्धमेव तत् ।

(४९) यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥ [illegible] पुनराधेयम् [illegible] —तत्र देवाः च असुराः च युद्धायोद्यताः [illegible] देवा विजयम् [illegible] तेजस्विनीस्तनूरग्नीषोमयोः स्थापितवन्तः । [illegible] । यदि [illegible] [नः] [illegible] जेष्यन्ति तदानीम् इदम् एव धनम् [नः] [illegible] भविष्यति इति । ततः [illegible] तेन [illegible] अग्नीषोमौ [illegible] । देवाः [illegible] विजयं प्राप्य [illegible] अग्नीषोमौ [illegible] ऋतुषु [illegible] अग्निम् अलभन्त । [illegible] देवाः तस्य [illegible] तेजस्विनीः तनूः [illegible] । [illegible] —“[illegible]” इति “[illegible] प्रयाजेषु [illegible]” इति । “[illegible]” [illegible] । [illegible] । अथ ते देवाः सोमम् अन्विष्य लब्ध्वा [illegible] तनूः [illegible] । [illegible] अभवन् । [illegible] । [illegible] गृहीताः भवन्ति ॥

(५०) अथ [illegible] —(नानाग्नेयमिति-) [illegible] अनाग्नेयं न कुर्यात् । [illegible] —“[illegible]” इति । [illegible] —“[illegible]” इति ।

[illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] ।

(२) अनाग्नेयं वा एतत्क्रियते । यत्समिधस्तनूनपातमिडो बर्हिर्यजति । [५१]उभावाग्नेयावाज्यभागौ स्याताम् । [५२]अनाज्यभागौ भवत इत्याहुः । यदुभावा-ग्नेयावन्वञ्चाविति । अग्नये पवमानायोत्तरः स्यात् । यत्पवमानाय । तेनाऽऽ-ज्यभागः । तेन सौम्यः । [५३]बुधन्वत्याऽऽग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवति । (३) यथा सुप्तं बोधयति । तादृगेव तत् । [५४]अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजाना-मृचः स्युः । तेनाऽऽग्नेय[१] सर्वं भवति । [५५]एकधा तेजस्विनी देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा प्रदह इति । [५६]नेति ब्रूयात् । प्रजननं वा अग्निः । प्रजननमेवोपै-तीति । [५७]कृतयजुः संभृतसंभार इत्याहुः । (४) न संभृत्याः संभाराः । न यजुः

(५१) इदानीमाज्यभागयोर्विशेषं विधत्ते—(उभाविति–) प्रकृतावाद्य आज्यभाग आग्नेयः द्वितीयः सौम्यः । अत्र तु द्वितीयोऽप्याग्नेयः कर्तव्यः ॥

(५२) अनेनापरं विशेषं विधत्ते—(अनाज्यभागाविति–) अत्र केचिदभिज्ञा एवमाक्षिपन्ति । यदि उभौ अप्याज्यभागौ अन्वञ्चौ अव्यवहितौ आग्नेयौ एव कुर्यात्तदानीमेतावाज्यभागावेव न भवतः । सौम्यस्या-ननुष्ठितत्वात् । सौम्यो हि सोमपीतिकः प्रकृतावेव विहितः —"देवलोकं वा अग्निना यजमानोऽनुपश्यति पितृलोक[४] सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमाय" इति तस्मादुत्तरः सौम्यः कर्तव्य इति । अभिज्ञपक्षेऽभिज्ञस्ये वस्युत्तरम् । अनाग्नेयत्वमसौम्यत्वं चेति दोषद्वयं वारयितुं पवमानायाग्नये उत्तरः आज्यभागः कर्तव्यः । तत्राग्निः प्रत्यक्षमेव श्रूयते । पवमानविशेषणेन तु केवलाग्नेयत्वदोषवारणादाज्यभागत्वं सिध्यति । तावता सौम्यत्वमुपचरणीयम् । "सोम आयूꣳषि पवसे" इत्यस्याः पुरोनुवाक्यायाः कृतार्थत्वात् पवमानायान्युत्तरः आज्यभागः स्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

(५३) प्रथमस्याऽऽज्यभागस्य प्राकृती पुरोनुवाक्या बाधितुमन्यां विधत्ते—(बुधन्वतीति–) बुधिधातु-र्यस्यामृच्यस्ति सेयं बुधन्वती तस्याः क्रियमाणायां यथा लोके सुप्तं पुरुषं बोधयति तादृश एव तत् भवति । अत्र सूत्रम्—"अग्नि[५] सोमेन बोधयेत्याग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवत्यग्न आयूꣳषि पवस इति सौम्यस्य" इति ॥

(५४) पत्नीसंयाजमन्त्रेषु विशेषं विधत्ते—(अग्निन्यक्ता इति–) अग्निपदेन युक्ता अग्निन्यक्ताः "आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम्" इत्येषा प्रथमस्य पत्नीसंयाजस्य पुरोनुवाक्या । तत्र सोमाग्ने वृष्ण्यमित्यग्निपदप्रक्षेपोऽभियुक्तत्वम् । यथा समिदादिप्रयाजेष्वग्निशब्दगतविभक्तिप्रयोगेणाऽऽग्नेयत्वमेव पत्नीसंयाजानाम् अप्याग्नेयत्वं संपद्यते ॥

(५५) अत्र चोद्यवादिनामाक्षेपं दर्शयति—(एकधेति–) तेजोधिका देवतां यः पुमान् एकधोपैति नैरन्तर्येण सेवते सा देवता तम् एनं प्रदग्धुं समर्था भवति । तस्मात्पूर्वोक्तमग्निन्यक्तत्वं न कार्यमित्याक्षेपः ।

(५६) तस्योत्तरं दर्शयति—(नेतीति–) न अस्ति प्रदाह इति एवमुत्तरं ब्रूयात् अग्नेर्विरोधिदाह-कत्वेऽपि स्वकीयसेवकं प्रति प्रजननेनानुग्राहकत्वान्निरन्तरमग्निं सेवमानः प्रजोत्पत्तिम् एव प्राप्नोति इति ॥

(५७) अत्र चोद्यरूपप्राक्संभारानाधानमन्त्रांश्च पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे—(कृतयजुरिति–) यजुः-शब्देन यैर्मन्त्रैः शिरः दत्वाया आधानमन्त्रा विवक्षिता । संभारशब्देन सिकतादिसप्त मृद्विशेषा अश्वत्थोदुम्ब-रादिसप्त वानस्पत्यविशेषाश्च विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजुषामुच्चरितत्वात्संभाराणां च संपादितत्वादस्यापि पुन-राधेयस्याऽऽधानादत्यन्तभेदाभावेन यजुःसमारम्भो सिद्धत्वात्तदुभयं पुनः न कर्तव्यम् इति पूर्वः पक्षः ॥

१ तै सं २ ६ २. । २ तै स १. ३ १४ । ३ आप. श्रौ सू ५. २८ १०. ।
४ तै. स. ४. २. ७. । ५ तै ब्रा. १. १. ७. ।

कार्यमिति । अथो खलु । संभृत्या एव संभाराः । कार्यं यजुः । पुनराधेयस्य समृद्ध्यै । तेनोपाꣳशु प्रचरति । एष्य इव वा एषः । यत्पुनराधेयः । यथोपाꣳशु नष्टमिच्छति । (५) तादृगेव तत् । उच्चैः स्विष्टकृतमुत्सृजति । यथा नष्टं विच्चा प्राहायमिति । तादृगेव तत् । एकधा तेजस्विनीं देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा प्रदह इति । तत्तथा नोपैति । प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यात् । यथापूर्वमाज्यभागौ स्याताम् । एवं पत्नीसंयाजाः । (६) तद्व्यानृध्यत्प्रजननवत्तरमुपैतीति । तदाहुः । न्यृद्धं वा एतत् । अनाग्नेयं वा एतत्क्रि-

(५८) सिद्धान्तमाह—(अथो इति-) अथो-शब्देन पूर्वपक्षो निवर्त्यते । यद्यप्ययमर्थः संहितायामुक्तस्तथाऽप्यस्यानुवाकस्य तथोपपत्त्युद्योतनाय पुनरनुवादः ॥

(५९) अन्यं विशेषं विधत्ते—(तेनोपांश्विति-) तेन पुनराधेयेनाव्यक्तशब्दं यथा भवति तथाऽनुतिष्ठेत् । तत्रार्थे हेतुः—योऽयं पुनराधेयः स एव पुनरन्वेषणीय इव भवति । आधानेन संपादितस्याग्नेरुद्वासनेन विनाशे सति पुनः संपादनाय प्रवृत्तत्वात् । अत एव पुनराधेयविधिरेवमाम्नातः—"उद्वास्य पुनरादधीत" इति । अन्वेषणे दृष्टान्तः । यथा लोके स्वगृहे चौरैरपहृतं नष्टं वस्तु चौरगृहेऽन्विच्छन्पुरुषो हस्तपादादिशब्दो यथा नोत्तिष्ठति तथैवान्विच्छति तादृगेव तत् द्रष्टव्यम् ॥

(६०) विशेषान्तरं विधत्ते—(उच्चैरिति-) स्विष्टकृद्विषयं मन्त्रं उच्चैः उच्चारयेत् । यथा लोके नष्टं वस्तु प्रच्छन्नवेषेणान्विष्य तत्संचिताद्ध्रुत्वा सर्वेषामग्रे मदीयोऽयं पदार्थ इत्येवं प्रकाशयति तद्वत् एतत् तदेतत्सूत्रकार आह—"सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजत्योत्तमादनूयाजादुच्चैः स्विष्टकृतम्" इति ॥

(६१) ये पूर्वपक्षवादिनः सर्वाग्नेयत्वसिद्धान्तपक्षं दूषयन्तः स्वमतं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य परैर्निराकृतास्त एव वादिनः पुनरपि स्वकीयं मतं दृढीकृत्य सर्वाग्नेयत्वपक्षं दूषयन्ति तेषां मतमाह—(एकधेति-) अग्नेर्दाहकत्वात्सर्वमाग्नेयं कर्म प्रदाहायैव स्यात् । तत् पुनराधेयं तथा नोपैति । सर्वमाग्नेयं न कुर्यात् । किं तु प्रयाजानूयाजेष्वेव अग्निविषया विभक्तीः कुर्यात् । तत्र प्रयाजविभक्तय आपस्तम्बोक्ताः पूर्वं दर्शिताः । अनूयाजविभक्तिरूपं त्वाश्वलायनेनोक्तम्—"देवं बर्हिरग्ने वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नराशंसोऽग्नौ वसुवने वसुधेयस्य वेतु" इति । एवमुभयत्रैवाग्निविभक्तीः कृत्वा यौ आज्यभागौ ये च पत्नीसंयाजाः ते सर्वे प्रकृतिवदेवानुष्ठेया न त्वाग्नेयत्वाय तत्र प्रयतितव्यम् । एवं सति तत्पुनराधेयकर्माग्निविषयविभक्तिसद्भावात् व्यृद्धानरूपस्य अग्निगुणस्य एकाशियेन प्रजननवत्तरं भवतीत्येवं समतदार्ढ्यं संपादितम् ॥

(६२) अत्र सर्वाग्नेयत्ववादिनो चोद्यमुद्भावयन्ति—(तदाहुरिति-) द्वितीयाज्यभागस्याऽऽग्नेयत्वं पत्नीसंयाजानां चाग्निमत्त्वं यदि न क्रियते तदानीम् एतत् पुनराधेयम् अनाग्नेयं स्यात् ॥

१ तै. सं. १. ५. २. । २ तै. सं. १. ५. १. । ३ आप. श्रौ. सू. ५. २८. ५. । ४ आप. श्रौ. सू. ५. २८. १. । ५ आश्व. श्रौ. सू. २-८. ।

यत इति । [63]नेति ब्रूयात् । अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निमुत्तमं पत्नीसंयाजानाम् । तेनाऽऽग्नेयम् । तेन समृद्धं क्रियत इति । (७)

अर्धर्धमेव वर्धयति संभृत्वसंभार इत्याहुरिच्छन्ति पत्नीसंयाजा नव च ॥

(६३) एतच्च समृद्धिहीनमिति नास्तिकानां चोद्यं तस्योत्तरमाह—(नेतीति-) एतत्पुनराधेयमसदुपक्रमं कैर्याऽऽज्यभागयोः पत्नीसंयाजानां च यथापूर्वत्वेऽपि समृद्धिहीनं न भवति इति उत्तरं ब्रूयात् । कथमिति तदुच्यते । प्रथमं यागादौ प्रयाजगतविभक्तीनां संबन्धित्वादग्निर्यष्टव्यः । अवसाने च पत्नीसंयाजेषु उत्तममग्निं यजेत् । तत्र च—"अग्निर्होता गृहपतिः" इत्याग्नेयो मन्त्र आम्नातः । अत आद्यन्तयोराग्नेयत्वेन तन्मध्यपतितं सर्वम् आग्नेयं संपद्यते । तेन पुनराधेयं समृद्धं कुरुते ॥

अथ मीमांसा—दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—"बुधन्वत्त्वादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः । आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ।" आधाने पवमानेष्टिष्वाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते—"बुधन्वानाग्नेयः कार्यः पावकवान्सौम्यः" इति । तथा पुनराधेयेऽपि श्रूयते—"बुधन्वत्याग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या भवति" इति । अत्र निगमेषु "बुधन्वन्तमग्निमावह पावकवन्तं सोममावह" इत्येवं सगुणो देवो वक्तव्यः । कुतः । बुधन्वत्त्वादेर्देवगुणत्वात् । तथा हि । बुधशब्दोऽस्यास्तीति बुधन्वान् । न खल्वाज्यभागस्य देवताद्वारेण विना साक्षाद्बुधशब्दवत्त्वं संभवति । तस्माद्देवगुणत्वात्सगुणो देवो वक्तव्यः । मैवम् । बुधन्वत्त्वादेर्मन्त्रगुणत्वात् । न ह्याऽऽग्नेयशब्दो यागपरः । किं तु मन्त्रपरः । संभवति हि मन्त्रस्य साक्षादेव बुधशब्दप्रयोगः । "अग्निश्च स्तोमेन बोधय" इत्यस्मिन्मन्त्रे बुधिर्धातोः प्रयुक्तत्वात् । बुधन्वत्ताविधिना चाग्नेयं मन्त्रान्तरं निवर्त्यते । न च तद्धितान्त आग्नेयपद उपसर्जनीभूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दो बुधन्वच्छब्देन विशेषुमर्हति । तस्मात्केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

१ तै. ब्रा. १. ५. १२. । २ जै. न्या. मा. १०. ४. ७. । ३ तै. ब्रा. १. २. १. । ४ 'तथा…भवति' इति' अयं ग्रन्थः क्वचिन्नास्ति । ५ 'तत्र' इति पाठः । ६ 'बुधन्वन्तम्' इति पाठः । ७ बुधन्वत्तादेर्दे° इति पाठः । ८ 'श्रूयते-बुधन्वानाग्नेयः पावकवान्सौम्य इति' इति अधिकः पाठः । ९ 'बुधशब्दो……न्यात्' अयं ग्रन्थः क्वचिन्नास्ति । १० °क्षाद्बुधन्वच्छब्द° इति पाठः । ११ बुधन्वत्तादेर्म° । १२ °क्षाद्बुधन्वच्छब्दम° इति पाठः । १३ तै. सं. ४. १. ११. । १४ बोधय इति° पाठः । १५ बुधिधा° पाठः । १६ बुधन्वत्तावि° पाठः । १७ °र्जनीभू° पाठः । १८ °ब्दो बुधन्व° पाठः.

पुनराधानमन्त्रसूची ।

THE ADHĀNA SECTION

OF

KṚṢṆA-YAJURVEDA

THE ĀDHĀNA SECTION
OF
KṚṢṆA-YAJURVEDA

TAITTIRĪYA BRĀHMAṆA
KĀṆḌA I—PRAPĀṬHAKA I

1-3 1 1. 2 He should place Agni under (the constellation
of) Krttikā,[1] (for) Krttikā verily is the constellation of Agni
Having placed him in his own divinity he becomes endowed
with divine splendour (*brahmavarcasī*) Krttikā is verily the
mouth[*] (*mukham*) of the constellations He becomes prominent
(*mukhyaḥ*) who places Agni under Krttikā Or else [1] they
do not render due respect[2] by calling it the constellation of
Agni, for verily does he burn the houses[3]
4 Prajāpati discharged Agni in Rohiṇī,[4] him the gods
placed under Rohiṇī, therefore did they rise to all prosperity,[5]
that is why she is called Rohiṇī[6] He alone thrives[7] who places
Agni under Rohiṇī, he rises to all prosperity

Here begins the Ādhāna section or the laying or placing of the sacred fire according [illegible] Vedic injunction In this *anuvāka* or subsection the time for placing the sacred fire is discussed For explanation of the terms used in the above translation see the Glossarial Index

1 The time indicated according to the constellation (used in the locative) with which the moon is in conjunction at the moment Thus *Krttikāsu* indicates that period during which the moon is in conjunction with the constellation Krttikā

* i e most prominent the first

2 *apacāyanti* this is a peculiar form, having two opposite senses to fear, respect, honour or not to render due respect = *nandanti* (Say & Bhas) na *pujayanti* (Bhas)

3 i e, the *Agni* kindled under Krttikā has the quality of burning or destroying the house of the yajamana.

4 This word [illegible] accented on the first syllable in RV *Róhiṇī* but everywhere in TS and TBr the accent is on the final syllable Having shown one period *Krttikāsu* with its fault, another period is shown for the laying down of the sacred fire

5 *rohān* = *kaman* (Say & Bhas) or = *ucchrayān* (Bhās)

6 This is [illegible] peculiar mode of expression in the Brahmaṇa *tád Rohiṇyai rohiṇitvám*, rendered here and elsewhere as above or with the past

5 Truly the gods, being prosperous, desired to kindle Agní [2]; their Agní had not been kindled; then from them their desirable wealth passed away; they placed (Agní) under the two Púnarvasū[1]; then their desirable wealth returned to them. He who being prosperous first should become poorer, should place Agni under the two Punarvasū; then only does the desirable wealth come back to him (and) he becomes prosperous[2].

6 Whosoever should desire, "May the progeny be disposed to give me gifts," should place Agní under the two Pū́rva Phalgunī [3][3]; the Pū́rva Phalgunī are indeed the constellation of Aryamán. Him they call Aryamán who gives; to him the progeny desires to give.

7 Whosoever should desire, "Let me be prosperous," should place Agni in the two Úttara Phálgunī (constellations); the Úttara Phálgunī are indeed the constellation of Bhága; he alone becomes prosperous[4].

8 There were Ásuras by name Kālakañjá [4]. Desirous of the heavenly world they built a Fire Altar. Each Ásura placed a brick (on the Fire Altar). So Índra saying, "(I am) a brāhmaṇá[5], this is mine called Citrá", placed a brick. They ascended the heavenly world. So Índra pulled off the brick (*Citrá*); they fell down. Those who fell down became spiders (*ū́rṇāvábhayaḥ*)[6]. Two (Ásuras) ascended [5]; they became

tense "was called", depending upon the following sentence.

7 *rdhnóty eva;* the root √*ṛdh*—is semantically connected with the root √*ruh*—and so ultimately with *Rohiṇī*.

1 The word *Púnarvasu* means "restoring goods or wealth". The dual stands for the fifth and seventh lunar mansions, see Index. This is an alternative period recommended for Ādhāna.

2 *bhadrā́ḥ*=*pūjyāḥ* (Sāy.); but *bhadrā́ḥ* as applied to *devā́ḥ*=*dhanasampannāḥ* (Sāy.) and =*samṛddhāḥ* (Bhās.).

3 Another period suggested, with special fruit attached.

4 *bhagī́*, possessed of the six great qualities. *ais'varya, vīrya, yas'as, s'rī, jñāna* and *vairāgya* (Sāy. and Bhās.).

5 or "Índra calling himself a brahmaṇá (and saying) "This mine called Citrá".

6 *ū́rṇāvábhayaḥ iti padadvayam militvaikam nāmadheyam* (Sāy.), *asamastameva padadvayam kīṭaviś'eṣasya* (Bhās.); both Sāy. & Bhās. take this as two independent words=*ū́rṇavā́*

two heavenly dogs. Whosoever should have rivals (*bhrā́tr̥vyavān*), should place Agni under (the constellation of) Citrā; having just scattered (his) rivals he bears within himself (*ātmán-dhatte*) energy (*ójas*), strength (*bálam*), power (*indriyám*) (and) manliness (*vīryàm*).

9 A brāhmaṇá should place Agni in spring (*vasántā*)[1]; the spring is verily the season of the brāhmaṇá; having placed him in his own season he becomes endowed with divine splendour. It is verily the mouth (*múkham*) of the seasons [6], which is spring. He alone who places Agni in spring becomes prominent. Moreover he places him as born (*prájātam*) from the womb (*yónimantam*).

9 A rājanyà should place (Agni) in summer; summer is indeed the season of the rājanyà; having placed (Agni) in his own season he becomes endowed with power (*indriyā́vī*).

9 A vaiśya should place (Agni) in autumn; autumn is truly the season of the vaiśya [7]; having kindled (Agni) in his own season he becomes endowed with cattle (*paśumā́n*).

10 He should not place Agni under the two Pūrva Phālgunī[2]; this is truly the hindmost (*jaghanyā́*) night of the year which is Pūrva Phālgunī. Having placed Agni just at the end (*pratiṣṭhā́*) of the year he becomes destitute (*pā́pīyān*).

10 He should place (Agni) under the two Uttara (Phālgunī); this is truly the first night of the year which is Uttara Phālgunī. Having placed Agni just at the beginning (*mukhatáḥ*) of the year he becomes more wealthy (*vásīyān*).

11 Or else, indeed, when the sacrifice just comes to his mind, then should he place (Agni); that alone is his prosperity [8].

bhayaḥ spiders, or *ūrṇanābhayaḥ*. Sāy. further divides it into *ūrṇā* & *dābhayaḥ* = (*bhittirahitāḥ*). The word has not so far been recorded either in PW or pw. According to Sāy. *ūrṇavantasmin ūrṇe*. But we have here clearly the two elements *ūrṇa*–and the obsolete root *vabh*, OHG., *web an*. For the double accent compare *brāhmaṇaspáti*–, *śúnaḥ-śépa*–and *apā́mnápāt*.

1 Now begins a discussion for the determination of the proper season for Ādhāna.

2 "Having given an option between the Pūrva and Uttara Phālgunī constellations with reference to *kāmya* Ādhāna, the Pūrva is prohibited for *nitya* Ādhāna," Sāy.

(*valmīkavapā*) becomes the provision he just obtains the powerful essence of the Earth, and also the ear (*s'rótram*), for it is verily the ear of Earth which is an ant-hill [4]. He becomes free from deafness who knows thus.

20 Prajápati created progeny. Their food decreased; for them he pierced open a well (*sū́dam*); from that time indeed their food did not decrease. In whose (house) there is provision of a well, in his house food does not decrease.

21 This water was indeed in the beginning a surge (*salilám*). As a result (*téna*) Prajápati became weary [5]. "How can this be?" (he said). He saw a lotus petal standing. He thought, "That verily exists in which this stands upon". Having become a Boar in shape he dived near; he reached the Earth below. Having rammed it he emerged; he spread it on the lotus petal. In that he spread (*áprathayat*) [6] that is why Pṛthiví was her name. "It verily became (*ábhūt*)" (he said); that is why Bhū́mi was her name. Váta carried her in every quarter; he strengthened her with pebbles (*s'árkarābhiḥ*). "To us verily it has become pleasant", thus (he said); therefore Sárkarā became their name. When that which is thrown up by the boar becomes the provision, in that alone he places Agní so as not to make a failure (*acchambaṭkāram*). The pebbles are for strength (*dhṛ́tyai*) [7] and also for auspiciousness (*s'ántyāya*).

22-24 They say, "Agní possessed of seed (*sáretāḥ*) should be placed". The waters (*ā́paḥ*) were the wives of Váruṇa. Agní desired them; he united with them; his seed fell aside (*párā*); that became gold (*hiraṇyam*). When he throws down gold he just places Agní possessed of seed. They say, "Now especially man shrinks from his own seed". [8]. He throws (it) down northwards for non-disgust (*ábībhatsāyai*). He hands (it) over; he just gives over affliction.

25 Agní disappeared from the gods. Taking the form of a horse[1] he remained for a year in the Aśvatthá; that is why it was called As'vatthá. When the As'vatthá becomes the provision he just gains that which is imbued with his (Agní's) nature [9].

1 For the idiom ás'vo rūpám kṛtvā see footnote 6 above.

moving, reached the Vṛkaṅkata; if the provision happens to be of Vṛkaṅkata he just gains splendour.

31 They say, "(That) Agní possessed of a heart should be kindled". The Marúts suffocated Agní with the waters (*adbhíḥ*); while he was being suffocated they cut out his heart[1]; that became the Thunder-bolt (*aśániḥ*). When the provision happens to be of a tree struck by lightning, he just kindles Agní possessed of a heart [12].

32–35 i. 1-4.[2] Agní should be placed within twelve steps[3] (*vikrāméṣu*). The year consists of twelve months. Through the year alone, having gained him, he kindles him. If he were to place (Agní) within twelve steps, he would gain only a moderate (fruit). He should place (Agní) (within the measure) fixed by the eye (*cákṣurnimite*); "So much is (the measure of) twelve steps"; he gains (both) moderate and unlimited (fruit). Verily he speaks false with the speech (and) thinks false with the mind [1]. The eye indeed is truth. "I have seen", he says; "I have seen," that is the truth. He who kindles (Agní) (within the measure) fixed by the eye kindles truth itself. Therefore one who has placed Agní should not speak untruth; a brāhmaṇá should not remain in his house without eating (*anāśvā́n*), for in truth is his Agní placed.

36–37 The night verily is of Agní [2]; the cattle of Agní, the day of Índra. He kindles the Gárhapatya in the night; he just gains cattle. (He kindles) the Āhavanī́ya during day; he just

"Of Agni when he had been created (and) was going (forth) the light reached the Vikaṅkata tree." For the genitive absolute phrase *agnéḥ sṛṣṭasya* See MS. 1. 6 7; KS. 21. 9; MS. 1. 6. 5. See MS. 1. 6 7; KS. 21. 9; MS. 1. 6. 5.

1 See OERTEL, §49, Ex. 31. "Of this (Agni) when he had fainted they cut out the heart." The genitive absolute here comes under the Section b) The Governing Verb is a Verb of Separation.

2 Here begins the determination of the place and time for the setting up of the sacred fires as well as the order of the three fires Gárhapatya, Āhavanīya and Anvāhāryapácana.

3 i. e., twelve steps from the Gárhapatya-fire, see the coloured diagram. Say. construes the Locative as: "at the end of twelve steps" which is the same as above. The temporal use of the locative, more commonly than the special one, comes to mean that something happens or is to happen at the end of the period. See MACDONELL, *Ved. Gr. for Students* §203 (p. 324) and DELBRÜCK *op. cit.* p. 117.

4 Cf. *T. Br.* II, 1. 2 for connecting Agni with Ādityá and the night.

gains power. While the sun has half risen he kindles the Āhavaníya[1]. Verily in this world Prajápati created progeny; therefore the sacrificer just creates progeny and moreover gains the past (*bhūtám*) and the future (*bhaviṣyát*) [3].

38–41 Verily (the goddess) Íḍā[2] Mānaví was inspecting sacrifices (*yajnānūkāśíni*); she heard; "The Ásuras are setting up Agní". So she went (there). They first set up the Āhavaníya, then the Gárhapatya (and) then the Anvāhāryapácana. She said: "Their fortune has gone westward[3]; having become prosperous they will perish" [4]. Whose Agní is thus set up his fortune goes westward; having become prosperous he perishes. She heard: "The gods are kindling Agní". So she went (there). They first kindled the Anvāhāryapácana, then the Gárhapatya (and) then the Āhavaníya. She said, [5] "Their fortune has gone eastward[4]; having become prosperous they will go to the heavenly world, but will not gain progeny. "Whose Agní is thus set up his fortune goes eastward; having become prosperous he goes to the heavenly world but does not gain progeny. So Íḍā spoke to Mánu: "I shall verily set up your Agní in such a way that you will propagate progeny and pairs of cattle [6]; you will prosper in this world and gain the heavenly world". She first set up the Gárhapatya; it is verily through the Gárhapatya that progeny and cattle are propagated; through the Gárhapatya alone did she beget progeny and cattle for him. Then (she set up) the Anvāhāryapácana; this world is as it were below; in this world alone he prospered through that. Then (she set up) the Āhavaníya; through that alone he gained the heavenly world [7]. He whose Agní is thus set up, becomes endowed with progeny and pairs of cattle; he prospers in this world and gains the heavenly world. He whose Agní is kindled without due regard to the (proper) deity (*áyathādevatam*), is cut off from the gods; he becomes poorer. He (whose Agní is kindled) with due

1 See OERTEL, §59, Ex. 17. "When the Sun has half risen he sets up Āhavaníya-fire" as an illustration [illegible] Absolute Locative.

2 *Íḍā nāma go-rūpā kācid devatā*, (Sāy.)

3 *pratīcī*=*pratikūla-gamanā* (Sāy.), *pratīcīna-gamanā* (Bhās) i. e. towards decline, setting, going down.

4 *prācī*=having the characteristic of going eastward to heaven (Sāy.), i. e. rising up, prospering.

regard to the (proper) deity (*yathādevatám*) is not cut off from the gods; he becomes more prosperous.

41 "I kindle thee, lord of vows (Agní), by the rule of the Bhṛ́gus and the Áṅgiras." Thus should he kindle (Agní) for the Bhṛ́gus and Áṅgiras.[1]

"I kindle thee, lord of vows, by the rule of the Ādityá[2] gods" thus should he kindle (Agní) for other brā́hmaṇa progeny.

"I kindle thee, lord of vows, by the rule of Váruṇa[3]" thus should he kindle Agní for the king.

"I kindle thee, lord of vows, by the powerful rule of Índra" thus should he kindle Agní for the royal personage.

"I kindle thee, lord of vows, by the rule of Mánu, lord of the Manor" thus should he kindle Agní for the Vaíśya.

"I kindle thee, lord of vows, by the rule of Ṛbhú gods" thus should he kindle Agní for the chariot-maker (*rathakārá*-).

Thus should Agni be kindled with due regard to the (proper) deity; he is not cut off from the gods; he becomes more prosperous [8].

42 i. 1. 5. Prajā́pati saw the truth of speech; by that he kindled Agní; therefore verily he prospered.

42 "Bhū́r Bhúvaḥ Súvar" thus he said. This verily is the truth of Speech. He who kindles Agní with this prospers; moreover he becomes brave. And indeed, he who knowing thus, enchants, overthrows (*stṛṇuté*) him[4] [1].

43-44 "Bhū́ḥ", he says; the sacrificer just creates progeny. "Bhúvaḥ", he says; he prospers in this very world. "Súvaḥ" he says; he prospers in heaven. With three syllables[5] he kindles the Gā́rhapatya; three are these worlds; in just these worlds he kindles the abiding Agní. With all five (syllables[6]) (he kindles the) Āhavanī́ya. [2]. Verily is this kindled for the heavenly world, which is (called) Āhavanī́ya. Just in heaven does he reach the entire truth of Speech.

1 For those born in the *gotra* of Bhṛ́gu and Áṅgiras.

2 For those born in *gotras* other than those of Bhṛ́gu and Áṅgiras, the Ādityá gods are the presiding deities. (Sāy.).

3 Váruṇa is the presiding deity, in the case of a crowned monarch, and Índra for other *kṣatriyas* (Sāy.).

4 The enemy, *śatrum* (Sāy.).

5 *bhū́r bhúvaḥ* = 3 syllables.

6 *bhū́r bhúvaḥ súvaḥ* = 5 syllables.

45 With three (syllables) he kindles Gārhapatya (and) with five Āhavanīya. They amount to eight. Gāyatrī is of eight syllables; Agni is of Gāyatrī. Whatever there is of Agni, that he kindles [3].

46 Prajāpati created progeny; being created from him they turned away. For them he kept above a light; seeing that light the progeny returned home. He should elevate Agni upwards as it were, lifting up. Just seeing the light the progeny return home to the sacrificer.

47 The eye of Prajāpati swelled[1], it fell down; it became a horse; that is why it is called a horse [4].

47 Agni verily is Prajāpati; the horse is of Prajāpati. If he leads the horse in front, Prajāpati seeing his own eye, rises up.

48–49 The horse is verily Vajrin (thunderer); if he leads the horse in front he scares away his rivals who are born; he repeats again [5]; he repulses just those who will be born.

50 Āhavanīya longed for Gārhapatya, and Gārhapatya (desired) Āhavanīya. He[2] was unable to divide them. Becoming the first horse,[3] he carried first the easterly (Agni–*Āhavanīya*); that is why he is called "Pūrvavāṭ." If he should lead the horse in front, that indeed is the separation of these two; moreover he endows them with different powers [6].

51–52 If he should carry (Agni) above the head, he would destroy his vital organs (*prāṇān*); (if he should carry Agni) below the head (it is) for the protection of (his) vital airs. He carries (it) so high and so high and so high[4]. Three are these worlds; in just these three worlds he kindles the abiding (Agni).

53–54 Prajāpati created Agni; he feared: "he will consume me." [7]. He divided (*vyáuhat*) his energy threefold for pacification and nonburning. If Agni is kindled thrice[5] it just divides his energy threefold, for purification and non-burning. He repeats

1 *as'vayat*, hence *as'va* became the name of a horse. To this word correspond Avesta *aspa–*, Old Persian *asa–* (learned: *aspa–*), modern Pers. *asp–*, Greek *híppos* (dialect form: *híkkos*) Latin *equus*, cf. WALDE-HOFMANN: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, p. 412, s. v. *equus*.

2 = Prajāpati.

3 = *divaḥ pūrvavāḍ bhūtvā*.

4 i. e. reaching up to the thigh, the navel and the throat respectively.

5 Taking one part of the Gārhapatya for Āhavanīya and another for the

again; he just restores his energy[1].

55 He is verily a (sacrificial) animal in that he is a horse (*áśvaḥ*); he is Rudrá [8] in that he is Agní. If he should kindle Agní at the foot[2] of the horse he would offer (sacrificial) animals to Rudrá, and the Sacrificer become deprived of cattle. If he should not cause (Agní) to be set up near (him = *aśva*) his cattle would not be checked. He should cause (Agní) to be set up near (him) from the side so that the charcoal of the fire set up turns itself away from (it)[3]; his cattle become checked; he does not offer (them) to Rudrá [9].

56 He offers three oblations; he just advances to the power of the shining one.

57 (a) To Agní Pávamāna (=who is being purified):
(b) To Agní Pāvaká (=the purifier)
(c) To Agní S'úci (=the pure)

If he offers (oblation) to Agní Pávamāna, he just purifies; if to Agní Pāvaká, being just purified, he places the proper food in him; if to Agní S'úci, he places only divine splendour in him from above [10].

58 i. 1. 6. The gods and Ásuras were in conflict; the gods being near to (*upayántaḥ*) victory deposited in Agní their desirable wealth, (thinking) "This will still be ours if they defeat us." That (wealth) Agní was not able to endure; he distributed it in three places; a third in cattle, a third in the waters, a third in Ādityá [1]. That (wealth), the gods having won, desired to gain; they offered to Agní Pávamāna the sacrificial cake on eight potsherds; the cattle verily are Agní Pávamāna; whatever was (deposited) in the cattle, that they obtained through him[4]. They (offered) to Agní Pāvaká (the sacrificial cake on eight potsherds); the waters verily are Agní Pāvaká; whatever was (deposited) in

Dakṣiṇāgni (Sāy.) or Anvāhāryapácana.

1 The energy of Agní which is weakened by the dividing of the Gárhapatya-fire is restored again when the Āhavanīya-fire is set up (Sāy.).

2 Agní should not be set up in the place marked by the horse's hoofs (Sāy.), but the horse should be so induced to approach the fire-place from the side as to cause the burning coals to turn towards it. In this case there is no conscious effort on the part of the Yájamāna to offer sacrificial animals to Rudrá.

3 *abhyavavártetam*, but Sāy. takes it in the sense indicated in f. n. 9.

4 i. e. Agní Pávamāna.

the waters, that they obtained through him[1] [2] They (offered) to Agní S'úci (the sacrificial cake on eight potsherds) This Ādityá verily [redacted] Agní S'úci, whatever was (deposited) in Ādityá, that they obtained through him.[2]

59 The expounders of Vedic texts explain —these[3] verily are the bodies of Agnyādhéya The offering to Agní (*ágnéya*) indeed on eight potsherds is Agnyādhéya[4], if he should offer this[5], not these, just [redacted] the body (*ātman*) would be [3] not the limbs, such a one indeed is it. If he should offer these[6], not that, just as they would be limbs, not the body (*ātman*), such a one indeed is it. Both[7] are to be offered to-gether for the purpose of embodying the sacrifice (*yajna*)

60 Both, verily, power (*indriyam*) and manliness (*vīryàm*) are gained for him [4], who kindles Agní He should offer again (*anunírvapet*) the sacrificial cake for Índra and Agní (*aindragnam*) on eleven potsherds (and) oblation (*carum*) for Ādityá Indra and Agni are verily ever-fresh (*ayāta yamānau*) among the gods These two who alone are the ever-fresh gods, by them alone he gains for him[8] power (*indriyam*) and manliness (*vīryàm*) he becomes an Ādityá This verily is Áditi, in her alone he becomes firmly settled

61 This verily is the seed of the cow[9] [5] which is clarified butter (*ájyam*) (and) of the bull the grains of rice(*tandulaḥ*).

[1] i e Agni Pāvaká

[2] i e Agní S'úci

[3] The three presiding gods Pávamāna Pāvaká and S'úci

[4] i e the presiding deity of the entire sacrifice

[5] If the offering is to Agní and not to Pávamana, Pavaká and S'úci individually it amounts to the same thing as if it were offered to the embodied soul

[6] If the offerings are to Pávamana, Pavaká and S'úci and not to Agni, the presiding deity of the entire sacrifice it amounts to the same thing as if they were offered to the limbs and not to the embodied soul

[7] i e the individual offerings to Pávamana, Pavaká and S'úcí [redacted] well as the single offering to Agni (=*agnéya*), this would then effect the union of the limbs with the body and thus *embody* the sacrifice

[8] The Yájamana

[9] *dhenvaí vá etád retaḥ* note the genitive singular from *dhenvaí* on which Sāy has *ajyasya dhenunispadyatvat tad-retastvam* and Bhās *dhenva vikaraḥ ajyam* —For the gen form *dhenvaí* for *dhenvāḥ* see WACKERNAGEL-DEBRUNNER, *Altindische Grammatik* III, §75 a) (p 150), similarly for the genitive *prthivyaí* T Br, ii, 5, 1, 3,

He just gains both; it[1] happens to be in clarified butter for the purpose of having greasy substances for the Sacrifice (*yajñá*).

62–63 The four venerable (*ārṣeyā́ḥ*) (priests) eat (it), he just offers (oblations) to the fires (*jyótiṣi*) of the quarters (*diśā́m*). The cattle indeed are these fire oblations (*havī́ṃṣi*) and Agní verily is Rudrá [6]. If he should offer these oblations on the same day (*sadyás*) he would also be giving the cattle to Rudrá; the sacrificer would become deprived of cattle (*apaśúḥ*). If he should not offer (these) again, his cattle would be free (*ánavaruddhāḥ*).

63 (At the end of) twelve days he should offer (them) again; the twelve nights are verily the image of the year; having pacified Rudrá within a year he gains cattle for him (=*yájamāna*).

64 If he should offer these oblations one by one [7] he would fill in three jars—of such a nature is it[2]. He should not leave as remainder (*úcchiṃṣet*) his procreation (*prajánanam*). Having offered one, he should offer together the remaining two. He just leaves the third world for his procreation. For this (world) he

vii, 1. 5. 1. see KEITH, H. O. S. 18, cxlvi: here *pṛthivī* ∠ *pṛthū* and the ablative and genitive of nouns in *ī* and *ū* have the termination-*gai* in T. Br.; on this analogy *dhenvai* ∠ gen. sg.- * *dhenvī* ∠ *dhenū*. Another view on the feminine-*ai* and-*ās* as dative or genitive is discussed by EDGERTON, *Vedic Variants*, III, §§137–152, 614 For a parallel variant *dhenvai*, *dhenvā́ḥ*, see WACKERNAGEL-DEBRUNNER, III §15, d) (p. 39); *sá dhenvaí cā naḍúhaś ca nā́śnīyāt* S'. B. 3, 1, 2, 2, 21. with variant *dhenvā́s* in the Kāṇva Recension 4, 1, 2, 19). WHITNEY, *Sanskrit Grammar*, §365 d. (p. 134) quotes this very passage: "dhenvaí vā́ etád rétaḥ (T. Br.) *that, forsooth is the seed of the cow*" as an illustration of the regular substitution of dat. sing. ending *ai* for the gen. abl. ending *ās*. Observe the relationship between *dhenvaí* and *anaḍúh* in this passage for the gen. ending ■ in the S. B. passage quoted above from WACKERNAGEL.

1 =The rice or grains of rice.

2 If these offerings to Pávamāna, etc. are offered one by one, he would fill in the three worlds with these offerings, without leaving any room for procreation (Sāy). The effect of this is of such a nature as to stifle the life out of the Yájamāna (Bhās). It is therefore necessary to offer the second and third oblations together so that in effect there may be said to be only two oblations; this would fill in two worlds, still leaving the third for procreation (Sāy). Thus the first oblation is for Pávamāna and the second to Pāvaká and S'úci together.

(=sacrificer or *yájamāna*) propogates offspring with progeny (*prajáyā*) and cattle (*paśúbhih*). Moreover this is just the bringing into one's possession of the yajnā.

65 He sets in motion the chariot-wheel. He just alights upon the divine chariot (*deva-rathám*) through the chariot of men (*manuṣyarathéna*) [8].

66-67 The Brahmavādins say; "Is the Agnihotrá to be worshipped with sacrifices (*hotavyàm*) or not to be worshipped". If he should sacrifice with yájuṣ (sacrifice) he would not sacrifice the two offerings in their regular order. If he should not sacrifice, Agnī would disappear. He should be worshipped with sacrifice silently; he sacrifices the two offerings in regular order (and) Agní does not disappear. To Agnī́dh he gives [9]; he propitiates the seasons themselves (*ṛtū́n*) having Agni for their mouth. He gives a cushion (*upabárhaṇam*) for gaining handsome form (*rūpáṇam*). (He gives) a horse to the Brahmán priest and just gains power (*indriyám*). (He gives) a cow to the Hotṛ (priest and) just gains wishes (*āśíṣaḥ*). To the Adhvaryú (priest he gives) an ox (*anaḍváham*). The ox verily is Váhni (and) Váhni the Adhvaryú [10]. Through Váhni alone he gains the (fruit of) Váhnīyajña. He gives a pair of cattle for the gaining of copulation (*mithunám*). He gives a garment (*vā́saḥ*); the garment verily is sacred to all gods (*sarvadevatyám*); all the gods verily become pleased. Up to twelve (*á dvā́daśábhyaḥ*) he gives. The year consists of twelve months; verily is he established in the year. Willingly (*kā́mam*) more (than twelve) should be given for the obtainment of unlimited (*áparimitasya*) (fruit) [11].

68 i. 1. 7.[1] Gharmá[2] is the head; that is this Agní[3]. May he be pleased with the cattle. Give unto the offspring and (their) family a safe place of residence (*chardis*).

69 Vā́ta is the breath of life (*prāṇā́ḥ*); that is this Agnī.[4] May he be pleased with the cattle. Cook well-seasoned (*svaditám*) food (*pitúm*) for the offspring and (their) family.

1 Having described in the previous section the different types [illegible] oblations and gifts, the *mántras* used in Ādhāna are given here (Sāy.)

2 Gharmá—*dīptir jvālātmā* (Sāy.) and—*Pravargyaḥ* (Bhās).

3 Gárhapatya—fire.

4 Anvāhāryapácana—fire.

70 (a) Proceed in the eastern (*prā́cīm*) direction[1] (*pradíśam*), knowing (*vidvā́n*);

(b) O, Agní, become here the sacrificial fire (*agníḥ*) in front of Agní.

(c) Illumine (*víbhāhi*) all directions (*víśvā ā́śāḥ*), shining brightly (*dī́dyānaḥ*);

(d) Bestow vigour (*ū́rjám*) on us human beings (*dvipáde*) and the cattle (*cátuṣpade*) [1].

71 Arká[2] is the eye (*cákṣuḥ*) that is this Sū́rya; that is this Agní[3]. May he be pleased with the cattle. That which is, O S'ukra, thy spotless brilliance (*śukrám várcaḥ*) and pure body and spotless light which is perpetual (*ájasram*), by that illumine me; by that I kindle thee, O Agní, with the Agní hymn (*agnínā bráhmaṇā*).

72–74 He has pervaded (*ānaśé*), he has taken possession (*vyanā-śe*); he has interpenetrated all life (*sárvam ā́yuḥ*). Those which are, O Agní, thy two gracious forms Virā́ṭ and Svarā́ṭ, let them pervade me and refresh me (*jinvatām*) [2]. Those which are, O Agní, thy two auspicious forms, Samrā́ṭ and Abhibhū́, let them pervade me and refresh me. Those which are, O Agní, thy two benevolent forms Vibhū́ and Paribhū́, let them pervade me and animate me. Those which are, O Agní, thy two benignent forms Prabhvī́ and Prabhū́ti, let them pervade me and animate me. Those which are, O Agní, thy gracious bodies, through them I kindle thee. Those which are, O Agní, thy frightful (*ghorā́s tanū́vaḥ*) through them do thou reach him[4] [3].

75 i. 1. 8.[5] These sacrificial fires[6] are verily the (three) worlds. If they should be kindled, simultaneously they would burn the Yājamāna. "Gharmá is the head", thus he kindles the Gā́rhapatya, "Vā́ta is the breath", thus (he kindles) Anvāharya-

1 This *mántra* is with reference to movement towards the place where the Āhavanīya-fire is to be set up (Sāy.).

2 This *mántra* is with reference to the Āhavanīya-fire.

3 Āhavanīya-fire.

4 *amúm* = *śatrum* (Sāy) and *asmad-dveṣyam* (Bhās).

5 This section is the Brāhmaṇa corresponding to the *mántras* of the preceding section (Sāy and Bhās); the next two with this *anuvāka* form the *Ādhāna*-Brāhmaṇa (Bhās).

6 viz. Gā́rhapatya, Anvāhāryapácana and Āhavanīya-fires.

pácana "Arká is the eye', thus (he kindles) Āhavanīya By that alone he separates these Thus do they not burn the Yājamāna

76 When the Gárhapatya is being kindled he sings the Rathantará (hymn) Verily is this world related to Rathantara (= Rā́thantara) [1] In this world alone he kindles it securely (*pratisthitam*) While (the Gárhapatya) is being taken away he sings the Vāmadevyá (hymn) The Antariksa verily is related to Vāmadevyá In Antáriksa alone he kindles it securely And moreover tranquillity (*śantih*) is of Vamadevyá He chooses only gentle (*śántam*) cattle (*paśavyàm*)

76 While the Āhavanīya is being kindled he sings the Brhat This world is verily related to Brhát (= *bárhatah*) In this world only he kindles it securely

77 Prajápati created Agní [2] Having become an irresistible (*avāro*[1]) horse he turned away, him he restrained (*avarayata*) with Vāravantī́ya (hymn), therefore is it called Vāravantī́ya With the Syaita (hymn) he made him reddish white (*śyetam*), therefore is it called Syaita If he sings the Vāravantī́ya (hymn) he just kindles him securely, having restrained him With the S'yaita he makes (him) reddish white

78-79 "Gharma is the head", thus he kindles the Gárhapatya, verily does he kindle him having a head (*śīrsanam*) [3] The higher sacrifice (*úttaro yajñah*) comes to his share Agní verily is Rudrá Being kindled he is capable of (*īśvarāh*)[2] destroying the cattle of the Yájamāna He says "May he become pleased with the cattle He just makes him friendly with the cattle for the non destruction of cattle

80 He says "Give unto the offspring and (their family) a safe place of residence" He just invokes (*āśaste*) this benediction (*aśīsam*)

81-84 "Váta is the breath of life" (thus he kindles) the Anvāhāryapácana [4] He verily kindles him with the breath of life

1 Bhy-reads *vāro bhutvā* and explains *varah aśvo bhutva* Bhas takes the word as above and explains *kulrah?* *avārah = varayitum aśakyah* Say gives *vārah = punardortārahitah* In R V *vārah = vatah* the hair of an animal's tail

2 For *īśvará* and other adjectives governing genitives See MACDONELL *Vedic Gram for students* §202 c (p 322) and DELBRÜCK *op cit* §111 (p 162)

"Cook well-seasoned food for the offspring and (their family)" thus he says. He just seasons the food. "Proceed in the eastern direction, knowing", thus he says. This verily is the division (*vibhaktih*) between the two[1]. Moreover he just makes them both endowed with different powers (*nánāvīryau*). "Bestow vigour on us human beings and cattle", thus he says. He just invokes this blessing.

85–88 "Arká is the eye" (thus he kindles) the Āhavanī́ya. Arká verily is the food of the gods [5]. He just gains food. "By that illumine me", he says. He verily kindles (*sámindhe*) him. "He has pervaded, he has taken possession", thus (he says and) waves it (*ádiṅgayati*) three times. Three are these worlds. In these worlds verily does he kindle him securely. This[2] should not be done that way[3]. Moved to and fro (*víṅgitam*) he would kindle it insecurely. He is to be addressed after being lifted up and placed. Not moved to and fro (*ávìṅgitam*) he kindles him securely.

89–90 "Those which are, O Agní, thy gracious forms Virā́ṭ and Svarā́ṭ, through them I kindle thee", thus he says. These verily are the gracious forms of Agní. With them, indeed, he causes him to be abundantly furnished (*sámardhayati*). "Those which are, O Agní, thy frightful forms, through them reach him", thus he should say to him whom he should hate. By them verily he will cause him to be overcome [6].

91 i. 1. 9. He produces (*manthati*) Agní from the interior of the S'amí (*s'amīgarbhā́t*). This verily is the sacred (*yajñíyā*) form (*tanū́ḥ*) of Agní. That indeed he produces for Agní.

92 Áditi (being) desirous of sons cooked Brahmaudaná for the Sādhyá gods. To her they gave the remainder; that she ate; she bore (*adhatta*) the seed (*rétaḥ*). To her were born Dhātā́ and Aryamán. She cooked a second time [1]. To her they gave the remainder; that she ate; she bore the seed. To her were born Mitrá and Váruṇa. She cooked a third time. To her they gave the remainder; she bore the seed. To her were born Áms'a and Bhága. She cooked a fourth time [2]. To her they gave

1 The movement in the eastern direction realizes the differentiation of Āhavanīya and Gārhapatya fires.

2 i. e. waving Agni three upwards.

3 i. e. to and fro, *víṅgitam*.

the remainder, she bore the seed To her were born Índra and Vivasvān He cooks Brahmaudana. That just bears the seed.

98–100 The Brahmins eat the boiled rice (*odanám*) The clarified butter (*ájyam*) which remains, with that having smeared the firewood (*samídhah*) he kindles. Through the remainder verily Áditi bore seed [3]. Through the remainder alone it bears seed. The firewood indeed is the bone (*ásthi*), the clarified butter is the seed. If he kindles, having smeared the firewood with clarified butter, he just places the bone in the seed. Thrice[1] he kindles for the purpose of forming a pair (*mithunatváya*) So far do they extend, measured out by Prajápati, the mouth of the sacrifice (*yajñamukhéna*) [4]. So far do they extend, measured out by a section of the sacrifice (*yajñaparúsā*). Thus far do they extend, measured out by Vírya, thus far verily is Víryà in Púruṣa They happen to be damp (*ārdrā́h*); the seed, verily, is discharged moist. Of the Citriya As'vattha he supplies (*ádadhāti*[2]); it becomes conspicuous (*citram*) He kindles with Ghṛtavatī (hymn) [5] Clarified butter (*ghṛtám*) is verily the favourite (*priyám*) abode of Agní He causes him to be abundantly furnished with favourite abodes and also with brilliance (*téjasā*).

101 With Gāyatrí (hymns) he should kindle for a brahmaṇá– the brāhmaṇa is verily the Gāyatrí metre– for the purpose of getting back (*pratyāyanatváya*) his own metre.

101 With Triṣṭúbh (hymns he should kindle) for a warrior (*rājanyà*)—the warrior indeed is the Triṣṭubha metre– for the purpose of getting back his own metre [6].

101 With Jágati (hymns he should kindle) for a vais'ya–the váis'ya verily is the Jágatī metre–for the purpose of getting back his own metre

102–103 He should protect him (*tám*) for a year, for the seed grows when held for a year If he should not gain his favour in a year he should rekindle the firewood He just gains the growing seed placed therein

He should not eat meat, he should not approach a woman

1 *trirdhā–saputrayoḥ mātāpitror mithuna–rupayos tritva–samyam* (Say) Algebraically this can be represented as 1 father + 2 mother + 3 offspring = a group of three Bhas says. *mithunādhānatvād bijaparipoṣanasya*

2 The *samidh* or sacrificial fuel.

sexually [7]. If he should eat meat (and) approach a woman sexually he would become destitute of energy (*nírvıryaḥ*). He will not gain the favour of Agnı.

106 He cooks brahmaudana, kindling on the morrow[1]. The highest Ādityas verily reached the heavenly world from here. They repulse him who is going from here The brāhmaṇas verily are just Ādityas Through them alone he gains equality [8]. They do not repulse him.

107 The Brahmavadins say "When should this Agni be made, who produces for him progeny and cattle?" With chips (*śál-kaṭh*) he should kindle Agní on that night. In that, towards dawn (*upavyusám*), he must purify (*nísthapet*) the two Araṇis. Just as a cow desiring the bull (*vā́sıtā́*[2]) regularly goes to the bull (*nyā́mecchā́yáti*)-so is this[3].

108–109 Having stripped of the ash he produces (*manthati*) Agní [9]. That indeed is the continuity (*santatıḥ*) of Agni Having produced him he lifts him up in the east Placed for just one year that seed propagates off-spring.

110–112 They say his Agní is not kindled who kindles Agní, without placing firewood. He should deposit firewood in the preceding part of the year. Obtaining (him) from the year alone he kindles him If he should not deposit within a year, he should deposit within the preceding twelfth day The twelve nights really are the image of the year They just become deposited for a year. If he should not deposit within the twelfth day he should deposit before the third preceding day They just become kindled for him [10]

113 1. 1. 10. Prajápatı created progeny Desirous of discha-

1 If the setting up of the fire is on the morrow he cooks *brahmaudana* today

2 Sāy. divides the words vā́s ıtányā vicchāyáti as *vasıtáng-avıcchayáti* and explains *yatha loke kaścıt-cid ṛṣabha ya priyāṇa cas utani śabdayan abdayā tani tadāgamanāya vis evaṃ sampa dyanti* etc Bhās on the other hand rightly divides them as vā́s ıtā-nyāvı cchāyati and comments *vās ıta upaśarya sa hi s'abdayanti gaur garbhagahaṇa kale puṃskamā gaur vā́ sitā sā ṛṣabhāya yáthā nyāvicchāyáti nıyamena gacchati yadra—nıyatam ātmānam ṛṣabhāya gamayati nibhṛtamrd ātmānam arpayati.*

3 I. e., The purification of the Aráṇis is like the approaching of a bull by a cow

rging (*riricānah*) he underwent austerities Within himself he saw manliness (*vīryàm*) It grew up, it was forcibly (*sahasa*) thrown upwards from him She became Virāt Her the gods and Āsuras fought for Prajāpati said "Verily is she mine [1] only the milk (*doha*) is yours She ascended (*udakramat*) thence eastwards, then Prajāpati hedged (her) round (*páryagrahnat*), saying "O Atharva, protect my food" She ascended a second time, then Prajāpati obstructed her, saying "Narya, protect my progeny' She ascended a third time, then Prajāpati surrounded her, saying "S'amsya, protect my cattle' [2] She ascended a fourth time, then Prajāpati enfolded her saying "Sápratha, protect my Society (*sabhā́m*) She ascended a fifth time, then Prajāpati enveloped her, saying "Ahe Budhniya, protect my mantra," Verily she traversed these very Agnis, them Prajāpati enfolded, and moreover Pankti This Pankti verily has entered the Brāhmaṇas [3] Her he produces from himself (*ātmanodhi*) when Agni is kindled Therefore so many fires are kindled All this verily is fivefold He just wins (*spṛnoti*) the fivefold with the fivefold

He says "Atharva, protect my food' He just gains food with this

He says "Narya, protect my progeny" He just gains progeny with this.

He says "S'amsya, protect my cattle' [4] He just gains cattle with this

He says "Sápratha, protect my Society". He just gains society (and) power (*indriyám*) with this

He says "Ahe Budhniya, protect my *mántra*" He just gains the *mantra* and beauty (*śriyam*)

117 When they cook anvāhārya[1] in Anvāhāryapácana, then he (becomes) dear to (*abhīṣṭah*) and delighted with him

When they put clarified butter into the fire (*adhiśráyanti*) (and) cause to sacrifice together to the wives of the gods (*pátnīh*), by that he[2] (becomes) dear to and delighted with him[3].

1 The food which is cooked for the priests during the Darsapūrṇamāsa sacrifice

2 The Anvāhāryapácana-fire

3 I.e., Yájamāna

When they sacrifice in Āhavanīya [5], then he[1] (becomes) dear to and delighted with him[2]

When they win in Society then he (becomes) dear to and delighted with him

When they have food in the house (*avasatha*) then he (becomes) dear to and delighted with him.

In this manner (*átha*) all[3] become dear to and delighted with him

118-119 Going out on a journey he should worship (them) (*úpatistheta*) one by one, Just like having given the house (*grhán*) to a Brāhmaṇa living in one's abode he goes out so indeed is this Having come back he worships (them) That verily is their fortune (*sáubhageyam*)

She ascended higher thence, she became Rohiṇī That is why she is called Rohiṇī He should kindle Agni in Rohiṇī. Verily does he kindle him securely in his own origin He prospers by this [6]

Kānda I Prapāthaka II

120 1 2 1 May her impurity (which is) being dug up destroy the misfortune (*papmánam*) of the sacrificer, may the four quarters be auspicious (*śiváḥ*) to us, may Mother Earth be gracious to us for the acquisition of offspring (*tókasata*)

121 May the water goddesses (*āpo devīḥ*) be gracious to us for protection (*abhíṣṭaye*) and for drink (*pītáye*); may they cause to flow near us (*abhisravantu*) welfare (*śámyóḥ*)

122 May the form of Vais'vānarā, the gravel (*parisrdáū*) in the earth, softly (*syonám*) enter us [1]

123 This which is of heaven[4] and that which is of earth[5], together being generated, became heaven and earth (*rodasī*), may *Irsnā* protect the saline soil (*ūsan*) and may the saline soil protect *Irsnā* May the sacrificial (parts) of both come here.

124 In that making mole hills (*utīḥ*) so as to conceal yourself (*guhulāram*) you roamed about the earth, having resorted

1 The Āhavanīya-fire

2 i e, Yájamāna.

3 The three fires Gárhapatya, Anvāhāryapácana and the Āhavanīya.

4 Here begin the *mantras* used in the Ādhāna ceremony

5 = *divíḥ*.

6 = *Irsnā*

(*pratītya*) to the shape of a mouse, therefore collecting (*sambhárantaḥ*) that imbued with your essence (*te nyàktam*) may we live for a hundred years (*śarádaḥ*) with retainers (*sávīraḥ*).

125 Carrying (*ābhárantaḥ*) the sap (*ū́rjam*), the essence of the earth, may we live for a full (*purūcī́ḥ*) hundred years [2]. That ear of thine was found (*ánuvittam*) by the ants (*vamrī́bhiḥ*) in secret places (*gúhāsu*). O Earth (*urvi*); we do not become deaf (*ábadhirā bhavāmaḥ*).

126 May there be prosperity (*suvitám*) for us for removing hunger of the progeny created by Prajāpati.

I bring towards the residence (*gṛhébhyaḥ*) the essence of the mud of a dried up pool (*sū́dam rásam*), crumbled (*upaprábhinnam*) refreshment (*iṣám*), strength (*ū́rjam*).

127 Bearing whose form[1] he obtained her[2] (who had entered in a secret place (*gúhā*) in the midst of the waters (*sarirá*) carrying his furrowed (*víhatam*) (matter), may we prepare (*vidhema*) in her so as not to make a failure (*áochambaṭkāram*) [3].

128 That[3] which he perceived (*paryápaçyat*) in the midst of the water (and) saw Urvī the base of the world (*jágataḥ pratiṣṭhā́m*), that indeed became a petal from the abode of a lotus. I take (that petal), the place for spreading (*práthanam*) of the earth.

129 Those by which he strengthened the base of the earth, this Urvī, the bearer (*bhartrī́m*) of all people (*viśvajanásya*) may all those pebbles be auspicious to us.

130 The seed of Agni is glittering (*candrám*) gold (*híraṇyam*), born of the waters, ambrosia among the progeny; collecting and having placed that northwards [4] may I cross over evil, handing (it) over.

131 Taking the form of a horse[4] as thou didst remain for a year in Aśvattha, having disappeared from the gods, collecting that imbued with thy nature, may we live for a hundred years with retainers.

132 Thou hast arisen as the Sap of the Earth, O Vānaspati; do thou grow up with a hundred branches (*śatávalśaḥ*); through

1 The form of the boar.

2 The Earth submerged in the waters.

3 The lotus petal.

4 Cf. T.Br. I. i. 1. 3. 8.

thee rejoicing refreshing vigour, may we exult (*sarmadema*) in the increase of prosperity (*rayisposena*) and refreshment (*isá*)

133 While being taken away by Gāyatrī[2] [5], thy leaf fell from the third heaven, that leaf verily came from *Somaparná*. Therefore do I take (thee) for the winning of the Soma draught (*Somapithá*-)

In that the gods spoke of Brahman, thou didst hear, and verily art known as Sus'rávas, therefore may the divine splendour enter me and may I win that with my own eyes (*sakṣát*) while collecting it

134 That[3] by which Prajāpati extinguished the flame (*heti*-) of created Agni (*sṛṣṭásyagnéḥ*), that for not consuming by fire [6], I take, that Śamī, for extinction

135 The splendour of thine, O Jātavedas, which while thou wert created and moving reached the Vikankata, by that splendour endowed, do thou enlighten our extensive (*urum*) world

136 That heart of thine, O Jātavedas which, the Marut-gods having suffocated cut out, that I collect from the thunderbolt, do thou, O Agni become endowed with soul and heart

137 Collected from the Caitya As'vattha, full grown (*bṛhatyaḥ*) [7], may you be sanctified (*samskṛtāḥ*) in body (*abhīśúrvam*) measured out by Prajāpati, the mouth of the sacrifice, the three[4] are for progeny, joined with the three[5]

138 I collect the sacrificial body of Agni, verily born from the As'vattha fire of auspicious birth born in the S'amī, for the purpose of generating Agni

139 That As'vattha Samigarbhā which has arisen together with thee, such (a one) as thou art I carry with song (*bráhmana*) [8] (and) with sacrificial flames

140 O Jātavedas, do thou whom they collected inherent in all creatures (*bhutesu*) according to their bodies (*yathasarīram*), being collected sit (here being) auspicious to the progeny, knowing mayest thou lead our wide world

1 Cf p 8 above
2 i e, the Parná
3 The Samī
4 The three sacrificial sticks—samidhah
5 The three Gārhapatya Anvāhāryapácana and Āhavanīya fires

141 To the brave (*vedháse*), wise (*kaváye*), pure (*médhyāya*), chief (*vṛṣabhā́ya*) (and) great (*ṛ́ṣṇe*) praising words (*vāco vandā́ru*). May that from which (there is) dread, be free from danger to us. I am getting rid of (*dvayaje*) angry gods (*héḍyān devā́n*) by sacrifice.

142 With the sacrificial wood do ye honour (*duvasyata*) Agni [9]; do ye arouse (*bodhayata*) the guest (*átithim*) with clarified butter (*ghṛtaiḥ*) (and) in this offer oblations with sacrificial food (*havyā́*).

143 O Haryata, may (these) possessed of sacrificial oblations (*havíṣmatīḥ*) abounding in ghee (*ghṛtā́cīḥ*) approach thee. Do thou delight in my sacrificial wood.

144 O Angiras, with the sacrificial wood (and) clarified butter we strengthen thee such as thou art (*tám tvā*); O youngest one (*yaviṣṭhya*), do thou glow (*śocā̆*) brightly (*bṛhát*).

145 Agni, being kindled, verily the first, the bearer (*dhármaḥ*) bestowing all treasures (*viśvávāraḥ*) [10], flame-haired (*śociṣkeśaḥ*), covered with clarified butter (*ghṛtánirṇik*) the shining (*pāvakáḥ*), sacrificing well (*suyajñáḥ*), is honoured with rays (*aktúbhiḥ*) for the sacrifice of gods (*yajáthāya devā́n*).[1]

146 Agni (is endowed) with a face brilliant with ghee (*ghṛtápratīkaḥ*); (he is) abiding in ghee (*ghṛtáyoniḥ*); he is kindled with ghee, ghee is his food. The streams sprinkling ghee bear thee; drinking ghee, do thou sacrifice to the gods with a good sacrifice (*suyájā*).

147 Do thou, O Agni, delighting in the sacrificial oblations, with a face brilliant with ghee, abiding in ghee, be the giver of life (*āyurdā́*); having drunk the sweet ghee, the agreeable product of cows (*cārugávyam*) do thou protect him (*imam*) as a father (his) son [11].

148 O Youngest One (*Yaviṣṭha*), thee being kindled the gods appointed (*cakrire*) (their) messenger (*dūtám*), carrier of the sacrificial oblations (*havyavā́ham*); moving over a wide space (*urujráyasam*), abiding in ghee, the brilliant, thee they fixed

1 For the accusative largely used with verbal nouns, see MACDONELL, *Ved. Gr. for students*, §197 B (pp. 301 ff) and DELBRÜCK, *op. cit.* §123 (pp. 181 ff).

(*dadhire*) as the eye, promoting devotion (*codayanmati*) [1]

149 Thee, O Agni, sacrificed with ghee, the devoted (*sumnāyávaḥ*) have kindled with good fuel (*susamidhā*) for the highest heaven (*pradue*), thus growing greatly (*vavrdhanaḥ*) (thou wert) sprinkled with herbs (*ósadhībhiḥ*) thou dost spread over (*vitiṣṭhase*) widely (*urú*) the earthly expanses (*rajāṃsi pārthivā*).

150 Kindling Agni, whose face is brilliant with ghee, the guide of your divine law (*rtásya dhārnadam*) he propitiates (him) like Mitra [12] Kindled, a banner (*ketuḥ*) shining in the assembly (*vidatheṣu*), may he elevate (*adyamsate*) our intellect (which is) white in colour (*śukrávarnām dhíyam*)

151 O Agni, do thou cause the progeny (and) the regions to live together with the cattle Do thou add kingdoms for him which were at the command of Savitr (*savitúḥ savé*)

152 Do ye both, great mistresses of the house, come to the abode of Rta, turning hitherward, supporters of wealth (*rayimāni*) Do ye both, being pregnent generate the leader (*puroyām*) of the sacrifices, Jātavedas, who is to be produced (*jányam*) [13]

153 Do ye both ascend my tenfold fingers (*daśatam sdlvanh*), (do thou also) O Agni with Rta, with life (*āyuṣā*) (and) luster (*várcasa*), so that we may offer the sacrifices of Darśa (and) Purnamāsa year after year (*úttarām úttaram sámām*) living for a long time

154 Do ye both, being fit for generation (*rtviyavatī*), bear the seed of Agni (*Agniretasam sth ah*), do ye both conceive (*garbham dadhātām*) such as ye are, I accept It is true (*tat satyam*) that ye are both bearing a hero (and) generating a hero, such as ye

1 The RV records the variant *codayán mati* See M Bloomfield and F Edgerton, *Vedic Variants* II §239 ■ 123 "Psychologically, though not formally, this variant belongs here (i.e under the section *v* and *m* in noun suffixes), *codayán mati* in R V is a compound with the noun *mati* 'they made (thee, Agni) a bright eye that inspires devotion' Later texts conceive the word as containing a suffix allowing at the *a* form required after an *a* vowel TB *com* accordingly, *et dhajakaralya yukte* (*karmani*) This last sentence is quoted from Sāy by the authors Bl as observes *codayanmati codakah vadhid tadvati codita karmaya codayadvat ii valtarya na karat chandasah*. Later on he divides the word into *ca* + *udayanvati* = *udayavati phalavati karmani*

167 The mortals caused the immortal (Agni) to be produced the fruitless (*asremānam*), the benevolent (*tarunam*) the strong-jawed (*vīduyambham*), may the ten sisters, the fingers combined, take hold of thee, born as man

168 With the breath of Prajāpati I breathe forth towards thee, with the support of Pūṣan (I breathe forth towards thee) for my longevity lasting a hundred atumns, for life and splendour for a hundred autumns [19], for life-giving drugs (*jīvātvai*) and for merit

169 I am from thee, thou art from me, that is to say (*etāt*) thou art my source (*yoniḥ*) (and) I am thy source Being my own (*māmāiva*), O Agni Jātavedas, do thou carry the sacrificial offerings, like a son setting free[1] his father

170 I place thee, O Agni, the immortal for breathing (*prand*), the eater of food for proper food (*annādyāya*), the protector for protection (*gūptyai*)

171 The good Gārhapatya, burning away the enemies, has made the dawns brighter and brighter (*śrēyasīḥ-sreyasīḥ*), [20] O Agni, driving away the rivals do thou place in us increasing prosperity, strength and vigour

172 May these gods verily approach me, may I stay here with these progeny, here only may Īḍā remain, prossessing universal form (*visvarupī*) O Jātavedas, do thou shine amidst our wealth

173 I carry thee upwards for vigour (*ojase*) and strength (*balāya*), for manliness (*orsane*) and courage (*sāmuya*) for life (*āyuse*) and splendour (*varcase*) Thou art the conqueror of rivals (*sapatnahaḥ*) and of Vṛtra

173 That majesty of thine which (is) heavenly among the gods [21], that spirit (*ātmā*) of thine which has entered amidst the animals that prosperity of thine which has spread among men, by that O Agni favouring us come

164 From heaven or from the earth, from the firmament or from the wind, from cattle or from the herbs, wherever O Jātavedas, thou wert born, thence, O Agni favouring us, come

175 Proceed in the eastern direction knowing, O Agni, be-

1 *lokak t = punajalokam upadalak* (Say)

come here the sacrificial fire in front of Agni, illumine all directions, shining brightly [22]. Bestow vigour on human beings and cattle.

176 Agni has lightened up (*ávakhyat*) the beginning (*ágram*) of the dawns; Jātávedas, the foremost, has lightened up the days and the rays of the sun in all directions; he has over-spread Heaven and Earth.

177 O Agni, do thou traverse (for) thou art majestic; seated within the sacrificial altar (*vediṣád*), do thou watch over the three worlds for humanity.

178 This which is of heaven and that which is of earth, uniting (*saṁvidāné*) together, became Heaven and Eeath [23]. May Jātávedas seat himself on their back, beneficent towards the progeny and pleasant (*syonáḥ*) to the body (*tanúve*).

179 I place thee, the breath (*prāṇám*) for the immortal (*amṛte*), the eater of food for proper food, the protector for protection. O S'ukra, that which is thy spotless brilliance, those which are thy pure bodies (and) that spotless light which is perpetual, by that do thou illumine me; by that I place thee, O Agni, with the hymn (*bráhmaṇā*) of Agni. He has pervaded; he has taken possession; he has interpenatrated all life [24].

180 O Nárya, do thou protect my progeny, for immortal life (*amṛtatvā́ya jīvā́se*), those which are born and which will be born, securely placed in immortal truth (*amṛ́te satyé*).

181 O Atharva, do thou protect my nourishment (*pitúm*) essence (*rásam*), and food (*ánna*) for longevity (*ā́yuṣe*). Do thou, of unimpaired vigour (and) hot body, make our nourishment free from poison.

182 O S'áṁsya, do thou protect my cattle, those which are two footed[1] (and) those which are four footed [25], those which are eight footed (*aṣṭā́śaphāḥ*) here, O Agni, and those which are one hoofed (*ékaśaphāḥ*) and fast moving (*āśuyā́ḥ*).

183 O Sápratha, do thou protect my assembly and those refined (*sábhyāḥ*) occupants of the assembly. Do thou make them possessed of power; may they obtain full longevity (*sárvam ā́yuḥ*).

184 O Ahe Budhniya, do thou protect my Mántra which the

1 *paśún dvipā́d to = manuṣya-rūpan* (Sāy.).

sages, the knowers of the threefold, know (as) the ṛks, sāmans and yājus; she is verily the immortal beauty of the true [26].

185 Virāṭ, created by Prajāpati, stepped beyond the fires five times; *Rohiṇī* climbed upwards, the source of Agni the base (*prátiṣṭhitāḥ*) [27].

Kāṇḍa II. Prapāṭhaka 5 Adhyāya 8.

186 O Jātavedas, do thou come out (*upāvaroha*) again; knowing well (*prajānán*), do thou carry our sacrificial offerings to the gods; do thou bestow on us offsprings and wealth.

Taittrīya Āraṇyaka. Prapāṭhakā 4. Adhyāya [illegible]

187 Those which are, O Agní, thy frightful forms, hunger (*kṣúl*) and thirst (*tṛṣṇa*), Ásnuk and Ánahuti, As'anayā and Pipāsā, Sedī (weariness) and *Ámati* (want, indigence) these verily are thy frightful forms, O Agnī; through them do thou reach him who hates us and whom we hate.

Prapāṭhaka 4 Adhyāya 23

188 Snīk (wetness, moisture) and Snīhiti (wetness, moisture) and Snīhiti (moisture) Uṣṇā (hot) and S'ītā (cold) and Ugrá (terrible) and Bhīmā (fearful), Sadāmnī (binding), Sedī (weariness) and Anirā (langour), these verily are thy frightful forms, O Agnī; through them do thou reach him who hates us and whom we hate.

Thus ends the chapter on the Setting up of the Fire

Ādhāna—Prakaraṇa.

THE PUNARĀDHĀNA SECTION

OF

KṚṢṆA-YAJURVEDA

THE PUNARĀDHĀNA SECTION

OF

KṚṢṆA-YAJURVEDA

TAITTIRĪYA SAṀHITĀ

KĀṆḌA I—PRAPĀṬHAKA V

1 I. 5. 1[1]. The gods and the Ásuras were in conflict; the *gods being near to (upayánah[2]) victory deposited in Agní their* desirable wealth, (thinking), "This will still be ours if they defeat us." That wealth Agní desired and he went away with it. The gods having conquered (the Ásuras) pursued (Agní), desirous of getting it back. They sought to take it from him violently. He wept (*árodīt*); in that he wept, he was called Rudrá. The tear that was shed [1] became silver; therefore silver is not a suitable gift, for it is born of tears. He who gives on the strew (*barhíṣi*), in his house they weep before a year is out; therefore one should not give on the strew.

2 Agní said, "Let me become a sharer; then this will be yours." They replied, "The re-establishing (*punarādhéyam*) shall be thine alone."

"He shall certainly prosper," he said, "who shall set up the fire with me as its divinity (*maddevatyám*)."

3 Pūṣán established it; therefore [2] Pūṣán porspered; therefore the cattle are said to be Pūṣán's.

Tváṣṭṛ set it up; therefore Tváṣṭṛ prospered; therefore the cattle are said to be Tváṣṭṛ's.

Mánu established it; therefore Mánu prospered; therefore the cattle are said to be Mánu's.

Dhātṛ́ established it; therefore did Dhātṛ́ prosper. Dhātṛ́ verily is the year; therefore offspring and cattle are born in course of the year.

1 *Cf. T. Br.* i. 1. 6.

2 Keith takes this as—"in anticipation of," *HOS.* 18. 68, and for *vijayám* "contest", quoting Delbrück, *Altindische Syntax*, p. 605.

3 Cf. Keith, *op. cit.* p. 69, fn. 3 on the present sense of this form.

4–5 He who knows the prosperity of the re-setting up [3] verily prospers. He who knows thus his relationship becomes himself possessed of relations.

6 Agní who was established, desiring a share, attacked (*upa-dodrāva*) the offspring and cattle of the sacrificer (*yájamānasya*[1]). Having removed (Agní) he should rekindle (him); thus he unites him with his own share, and moreover this (is) his own appeasement.

7 He should set (him) up under the two Púnarvasū; the Púnarvasū verily is the Nákṣatra for the re-establishing; verily, having established him under its own deity he becomes endowed with divine splendour.

8–9 He sets (him) up with the Darbhá grass for unweakened strength (*áyātayāmatvāya*). He establishes (him) with the Darbhá; verily does he establish him, having won him over from the waters and the plants.

10 The sacrificial cake is offered on five potsherds; five are indeed the seasons; verily, having won him from the seasons he establishes him [4].

11 1. 5. 2. He who removes Agní casts away the sacrifice and the cattle. The sacrificial cake is offered of five potsherds; the sacrifice is five-fold, the cattle are five-fold; verily does he win the sacrifice and the cattle.

12 Now he who removes Agní is verily the slayer of the hero among the gods; the Brāhmaṇás did not of yore eat[2] his food, desirous of truth. The Yājyās and Anuvākyās are in the Paṅkti metre; the sacrifice is five-fold; man is five-fold; having verily recompensed the gods for the hero, he re-sets up Agní [1].

13 They are of hundred syllables[3]; man lives for a hundred years and is possessed of hundred powers; verily is he established in life and power.

1 KEITH, *op. cit.* p. 69 wrongly translates *yájamānasya* as "of the sacrifice" (!)

2 For the aorist *aśan* with *purá*, See DELBRÜCK, *op. cit.* p. 386, and KEITH, *op. cit.* p. 69, fn. 5.

3 For these verses see *TS.* iv. 4. 4. 7. Sāy. gets this number as 24 + 25 + 25 + 26 = 100 syllables.

14 When Agni being set up does not prosper, (it is because he is) desiring a greater share, when everything is Agni's, that alone is his prosperity.

15 Speech verily is uttered together in his house who removes Agni, the sacrificer is liable to perish on account of the uttering together of speech[1] There are the discriminations (*vibhaktayah*) for the separation of speech and for the non-perishing of the sacrificer [2]

16 He makes a discrimination, verily he makes the divine power (*brdhma*)

17 He sings the Yajus softly (*upāṁśu*), it is as if one who has found a desirable treasure hides it

18 To Agni Sviṣṭakṛt he speaks aloud, it is as if one who has found a desirable treasure would fain go openly

19 Uttering the discrimination he makes the Vaṣaṭ cry with the Prayājá, verily he does not leave his abode

20 The sacrificer is verily the sacrificial cake and the cattle are the oblations, in that he offers these oblations on either side of the cake [3] he just surrounds the sacrificer on either side with cattle

21–22 "After performing the Yájus and collecting the paraphernalia' they say, "the paraphernalia should not be collected, the Yajus should not be performed' they say But certainly (*atho khálu*) the paraphernalia should be collected and the Yájus performed for the prosperity of the sacrifice

23 The sacrificial fee is a renovated chariot, a newly-sewn garment a drought ox let loose again, for the prosperity of the re setting up

24 'Seven are thy kindling sticks, O Agní, seven thy tongues, thus he offers the Agnihotrá Wherever there is anything imbued with his nature thence [4] does he win him

25 Now he who removes Agni is verily the slayer of the hero among the gods Varuṇa alone is the exactor of the recompense, he should make a secondary offering on eleven potsherds to Agni and Varuṇa, he delights him whom he slays and him

1 *vācaṁ nu párabhāvukaḥ* For Abl – *uvara* See MACDONELL, *Ved Gr. for Stud* Infinitive governed by the word *Students*, p 337, §211, 3a d

who exacts the recompense with their own share, the sacrificer does not proceed towards destruction [5]

26 1 5 3 (Thou art) the earth in greatness, the heaven in excellence, the sky in majesty, in thy lap, O goddess Áditi, I place Agni, the eater of food for the eating of food

27 The spotted bull has come and reached again the mother and the father faring forth to the heaven

28 Thirty places he rules, speech has resorted to the bird, do thou bear it with the rays

29 Breathing out with his inspiration the luminous sphere moves between (the worlds), the bull has illumined the heaven

30 If thee [1], being angry, I have scattered, (or) through rage or misfortune (*dvartya*), may that be of good order for thee, O Agní, again we rekindle thee

31 Whatever of thee, scattered in rage, was spread over the earth, that the Ādityas and the Vís've Devás and the Vásus gathered together

32 May the mind, (and) the light, rejoice in the oblation; may he unite this scattered sacrifice May Brhaspati extend this for us, may the Vis've Devás rejoice herein

33 Seven are thy kindling sticks, O Agní, seven (thy) tongues, seven [2] seers, seven dear abodes, seven priesthoods sacrifice to thee sevenfold, do thou fill the seven sources with ghee

34 Return with renewed strength, return O Agní, with food and life, guard us again on all sides

35 Return with wealth, O Agní, (and) *fatten with the all*-nourishing stream on all sides

36 Léka, Saleka, Suléka, may these Ādityas, rejoicing, partake of our oblation, Keta, Saketa, Sukéta, may these Ādityás, rejoicing, partake of our oblations Vívasvan, Áditi, Dévajuti, may these Ādityas rejoicing, partake of our oblation[3]

37 1 5 4 "The earth in greatness, the heaven in excellence' he says, he just establishes it with benedictions

38 The serpents thought that they were growing worn out, (then) Kasarnira Kādraveyá beheld this Mántra, then did this strike off their worn out bodies

39 With the Sarparājñī hymns he sets up the Gárhapatya,

having renewed him and made him immortal he establishes him, and moreover (he establishes his as) pure (*putam evá*[1])

39 Food did not come to the earth, she [1] beheld this Mántra, then did food come to her In that he establishes the Gárhapatya with the Sarparājñī hymns, it (just serves) for the winning of food, moreover he just establishes (the Gárhapatya) family in her

40 "If thee, being angry, I have scattered ' he says, he just conceals it from him

41 "Again we rekindle thee" he says, he just kindles him together.

42 "Whatever of thee, scattered in rage he says, just by means of the deities [2] he collects him together

43 Verily is his sacrifice split who removes Agní He pays reverence (*upa-tisthate*) with a hymn containing (the word) Bṛhaspáti, Bṛhaspatí is verily the divine power (*bráhma*) of the gods, just by means of the divine power he unites the sacrifice

44 "May he unite this scattered sacrifice ' he says, for continuity

45 "May the Víśve Devás rejoice, herein he says, just by continuity he points out the sacrifice to the gods

46 "Seven are thy kindling sticks, seven (thy) tongues [3] he says, for seven fold in seven wise are the dear forms of Agní, he just gains them

47 "(Return) with renewed strength (return) with wealth, ' (thus saying) he offers oblations on either sids of the sacrificial cake, he just surrounds the sacrificer on both sides with strength and wealth

III The Ādityás verily went from this world to the yonder world, they felt very thirsty in the yonder world Having returned to this world and established Agní, they offered these oblations They prospered, they went to the heavenly world He, who sets up Agní after the second establishment, should

1 KEITH, *op cit* p 72 wrongly takes this with the next line and translates —' he establishes it as immortal Pure food did not come to the earth The force of *dthe pu tám evá* governs the preceding *punarnavam evainam aja ram kṛtvā dhatte* and not the following *pṛthivīm a nnádyam nó' panamat tait im* Say has correctly divided the sentences

offer these oblations, he verily prospers with the prosperity with which the Ādityas prospered [4]

Taittirīya = Brāhmana

Kānda I- Prapāthaka III

49 1 3 1 The gods and the Ásuras were in conflict, the gods being near to victory, deposited their brilliant bodies in Agní and Sóma, (thinking), "This will still be ours if they defeat us" Then Agní and Sóma ran away The gods having won, sought Agní and Soma They discovered Agní hiding in the seasons Through his discriminations they gained their brilliant bodies [1] They discovered Soma, they struck him, they separated from him (*vyágrhnata*) (their) bodies as properly perceived, they became the planets (*gráhah*), that is why they are called Gráhas Of him who knows thus the planets are secured—of him alone are they properly secured

50 In the re establishing he should not offer anything not meant for Agní (*ánagneyam*) if one should offer an (*ánagneya*) in the re establishing it would just be unsuccessful [2] It is made an offering not meant for Agní if he sacrifices the kindling sticks (*samidhah*), Tanunápāt, Idas and the strew (*barhis*)

51–53 The two portions of clarified butter (belonging to Agní and Soma) should be offerings to Agní (*agneyáu*) (Some) say, "They are not the two portions of clarified butter (belonging to Agní and Soma), if both are offerings to Agní (they should be) following (one another) The top most should be for Agní Pávamāna In that it is for Pavamāna, therefore is it a portion of the clarified butter (belonging to Agní and Sóma), and therefore (is it) an offering to Soma (*saumyá!*) For the agneya portion of the clarified butter the introductory verse (*puronuvakyā*) contains the root *budh* [3] It is as if one wakes up a sleeping person.

54 The hymns for the Patnísamyājás should contain the word Agní (*agnimyaktah*), through this everything becomes an offering to Agní

55 "Once does he approach the brilliant divinity they say

"she is capable of destroying him[1]."

56 One should say: "No! Agni is verily procreation; he just approaches procreation."

57-58 "After performing the Yājus and collecting the paraphernalia," they say [4]. "The paraphernalia should not be collected, Yājus should not be performed," they say. But certainly the paraphernalia should be collected and the Yājus performed for the prosperity of the Punrādhéya.

59 He proceeds softly (*upāṁśu*); verily this Punarādhéya is to be sought out (*éṣyaḥ*). Just as one seeks out in secret what is lost [5], so is this.

60 He speaks out loudly (*uccaiḥ ūtsṛjati*) to Agni Sviṣṭakṛt. Just as one, having gained what is lost, says: "This (is mine)," so is this.

61 "Once he approaches the brilliant divinity" they say; "she is capable of destroying him." "He does not approach that way. Discriminations should be made in the Prayājás and Anūyājás themselves. The two portions of clarified butter (belonging to Agni and Sóma) should be in their due order, (and) similarly the Patnīsaṁyājás [6]. Being possessed of Vaiśvānara he approaches the higher procreation" thus (they say).

62-63 They say: "Verily is this unsuccessful, verily is this made as a non-offering to Agni." One should say: "No! He sacrifices to Agni the first of the discriminations; (he sacrifices) to Agni, the highest of the Patnīsaṁyājás; therefore is it an offering to Agni; therefore does he make him prosperous." [7].

Thus ends the chapter of the Re-setting up of the Fire Punarādhāna = Prakaraṇa

1 For gen-abl. inf. governed by *Students*, p. 337, §211, 3. a d, **(**card–cf MACDONELL, *Ved. Gr. for*

GLOSSARIAL INDEX

[Only some difficult technical words are given here. I have made use of *Srautapadarthanirvacanam* (abbr Spn) edited by Vishwanath Shastri, 2nd ed 1919, revised by Pt. Probhudatt Agnihotri, Benares I have also utilized Monier-William's Sanskrit Dictionary. For other words reference may be made to this Dictionary. The figure indicates paragraph number in Ādhana.]

Agní 1 The fire-divinity —2 The sacrificial fires Garhapatya Āhavanīya & Anvaharyapácana, *q v* —3 Applied to Pavamāna Pavaka and Suci, *q v* —4 Applied to Atharva, Narya Samsya Sapratha and Ahir-Budhnya, 114

Agnidh 67 The priest who kindles the sacred fire —cf Spn 1 6 *Yas ca urdhvagram asivat sphyam daksina haste dharayan utkaradese ca daksina mukhas tisthati, adhvaryuna asravana krte astu-sabda-purvaka sravasat sabdo ccarana-rupa-pratya-sravanam karoti* sa Agnidhra *iti* Agnīdh *iti cocyate*

Ángiras 41 Name of a rsi who is the seer of certain hymns in the Rgveda, he is considered as a Prajápati, the chief of whose sons is Agni —Name of Agni.

Atharvan 114 Say *caturtha-veda pravartakacarya-rupah daksinagnih* = the eastern-sacrificial fire

Adhvaryu 67 A priest who institutes a (Soma) sacrifice, differentiated from Hotr, Udgatr and Brahman He has to measure the ground, build the altar, prepare the sacrificial vessels fetch wood and water, light the fire bring the animal and immolate it and whilst engaged in these duties repeat the hymns of the Yajurveda —cf Spn 1 3 *rtvin madhye yajamano yam purcarasraute karmana arambha samapti ca yah karoti adhvaram yajnam yunakti iti vigrahena sa dhvaryur iti ucyate*

Antáriksa 76 The intermediate space between heaven and earth, identified with the Vamadevya hymn

Anvahāryapacana 38-41 The southern sacrificial fire Spn 5 24 *tan madhye sthāpitah Agnir daksinagnir Anvaharya pacana iti cocyate*

Abhibhu 73 Superior, excellent One of the beneficent forms of Agni

As vatthá 25 The holy fig tree, Ficus Religiosa

Ahir Budhnya 114 Say *ahimsakat* *and budhne mule jagadadau utpannat vac caherbudhnya avasathyah rgadir mantrah* — = the serpent of the deep, allegorically identified with the Gárhapatya fire

Ādhana The setting up of the sacred fire Spn 49 354 *uktanyaistika pa larthanam namani idanim adhana sambandhinam padarthanam namany ucyante tatra Gárhapatya Daksinagny Ahavaniya namakanam trayanam agninam tattadayatanesu eva sva sutro kta vidhina sthapanam Agnyadhanam Adhanam iti cocyate*

Āhavaníya 36-37 The eastern of the three fires burning at a sacrifice Spn. 4 *tanma lkye sthapita' gnih ahuyate asminniti vyutpattya mukhya homa dharatvad* Ahavaniya *padavacyah*

Uttara Phálguni Name of a lunar mansion

Udumbara 26 The tree Ficus Glomerata

Urvī 191. *f.* the wide earth

Kṛttikā Name of a constellation (the Pleiads), originally the first, but in later times the third lunar mansion, having *Agni* as its regent. TS. iv. 4. 5. mentions this asterism as consisting of Ambā, Dulā, Nitatni, Abhrayanti, Meghayanti, Varṣayanti and Cupuṇikā

Gārhapatya 36–37 The house holder's fire. S'pn. 4. 16· *gārhapatyayatane sthapito' gnih Garhapatya nāmako grha patina samyukta iti vyutpattyā*, etc.

Ghṛtāvatī 100. Say. *ghrtasabdo yāsvrksu sthitah* [redacted] *ghrtavatyah*. A hymn containing within it the word *ghṛta*

Dars'a 153. A half-monthly sacrifice performed on the new moon day, cf Spn 1. 340 *darsas ca purnamasas ca yagau paksantayoh prthak iti katiamavasyayam anvadhanam krtva pratipadi yagah kriyate sa yago darsa ity ucyate.* Usually in combination with *°–purnamāsa.*

Nakṣatra An asterism or lunar mansion or constellation through which the moon passes The following are the different *nakṣatras* Asvini, Bharani, Krttika, Rohini (or Brāhmi), Mrgasiras (or Āgrahayani), Ārdra, Punarvasu (or Yāmakau), Pusya (or Sidhya), Āslesa, Magha, Purva phalguni, Uttaraphalguni, Hasta, Citra, Svati, Visakha (or Radha), Anuradha, Jyestha, Mula, Purvasadha, Uttarasadha, Abhijit, S'ravana, S'ravistha (or Dhanisthā), [redacted]ata bhisaj, Purvabhadrapada, Uttarabhadrapada and Revati.

Nárya 114. *Say· narebhyo manusyebhyo hito naryo Gárhapatyah.* — the Gārhapatya fire

Paṅktí 114, 115 1 A collection of five, 2 a kind of metre

Paribhū́ 73 Pervading, surrounding One of the beneficent forms of Agni

Parṇá 27–28 Butea Frondosa a large-leaved sacred tree whose wood is used to make sacrificial vessels

Pávamāna 57. Name of a particular fire and brother of Pavaka and S'uci *q.v.*

Pāvakā́ 57. Name of a particular fire and brother of Pavamāna and [redacted]uci *q v.*

Punarādhāna The resetting up of the sacred fire.

Púnarvasū Name of the 5th and 7th lunar mansions

Pūrṇámāsa 153 A ceremony performed on the full moon day Cf. Spn 1 134· *paurnamasyam anvādhāya pratipadi kriyamāno yagah paurnamāsenestapaśusomā upadista iti sutrat purnamāse bhava iti vyutpattya paurnamasa śabda-pratipadyah darsasabdavat laksanayā purnamāsa-śabda-pratipadyas ca bhavati.*—Usually in combination with *darsa-°*

Pū́rva Phalgunī Name of a lunar mansion.

Prabhū́ti 73 Bhās *prabhugate vasam anaya* = prābhuti —Source, origin, ruling power One of the beneficent forms of Agni

Prabhvī́ 73. Mighty, excelling. One of the auspicious forms of *Agni*

Phálgunī Name of a double lunar mansion (*pū́rva-°* and *uttara-°*)

Bṛhád 76 Name of a Saman Say "tvam iddhi havamaha' *ityasyam rcy utpannam* Brhat

Brahmán 67. One of the four priests officiating at a sacrifice, he is the most learned of them, knowing all the Vedas, and has to supervise the sacrifice and set right the mistakes The other three are Adhvaryu Udgatr and Hotr — The S pn defines Brahman as *karmakale yajamana Āhavaniyasya daksinata udan mukha upavisati, tasya purvasyam dısı tatraiva udanmukho daksınottarenopasthena daksına anke uttanam savyam pānım prāgagram nidhaya tadupari tatkaraı nyañcam daksınam nidhaya ya aste sarvada karmani*

datta eittah pranita-pranayanadau abh yanujñakarta rgyajus sama larmabhre se garhapatya-daksinagny ahavaniyesu krmena prayascittahuti homa karta ca sa Brahma-*pada vacyah*

Brahmaudana 92 Boiled rice distri buted to the brahmanas, and especially to the chief priest at a sacrifice

Brahmana A person belonging to the priestly class

Bhrgu 41 Name of a mythical race of being (closely connected with Agni whom they find), mentioned together with the Angirasas Atharvans, Rbhus, Maruts Druhyus, etc

Rathantara 76 Name of a Saman — Say 'abhi tva S ura nonumah *iti ya syam rcy utpannam* Rathantaram

Rajanya A person belonging to the second or ruling *varna*

Rohini Name of the ninth *naksatra* or lunar asterism

Vamadevya 76 Name of a Saman — Say 'kaya nascitra abhuvat *ityasyam rcy utpannam* Vamadevyam

Varavantiya 77 Name of a Saman Say 'asvam natva varavantam *iti ya syam rcy utpannam* Varavantiyam

Vikankata 135 m Flacourtia Sapida from which the sacrific al vessels are made

Vibhu 73 Mighty, powerful One of the auspicious forms of Agni

Virat 73 1 Pre eminent form One of the auspicious forms of Agni

113 Say 'sa srsta nispanna vividham rajamana kasid gaur abha vat, but Bhas ' a Virat ya Agnes tanur abhavat The first progeny of Prajapati

Vaisya The third class or *varna*

Samsya 114 Say *visighasa prasasi samsyarupatvacchamsya* *Āhavaniyah* —Ahavaniya fire = the eastward sacri ficial fire

Sami 29 Prosopis Spicigera or Mimosa Suma possessing tough hard wood supposed to contain fire It is em ployed to kindle the sacred fire — ° garbha = Asvattha or Ficus Re ligiosa

Suci 57 Name of a particular fire, a son of Agni Abhimanin and Svaha or a son of Antaradhana and Sikhandini and brother of Pavamana and Pavaka

Syaita 77 Name of a hymn or Saman —Say "abhi pra vah suradhasam' *iti ya syam rcy utpannam* S yaitam —Bhas *S yaitena samna*

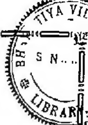
Sapratha 114 Say *prathaya kirtya saha vartamanatvat suprathah sabhyah* Name of one of the five sacred fires

Samrat 73 Universal ruler, paramo unt sovereign One of the auspicious forms of Agni

Svarat 73 Self-ruling One of the beneficent forms of Agni

Haryata 143 = *bhajaniya Vahni* (Say) = *karya* bhajaniya (Bhas) —*mfn* plea sant, dear, as applied to Agni As *m* signifies a horse or steed fit for the Asvamedha sacrifice

Hotr A priest who offers oblations and burnt-offerings at a sacrifice in voking the gods by reciting hymns from the Rgveda —Cf S pn 1 *yas tu vedjuttara srongutta ralah pran-mu kho daksinottarinopasthena upavistah avakasavad arghi samhitau pani krdu ya lese anke ca dharayah samidhenih prayajan ajyabhaga—yajya—puronuva kyah si tavakam tamyuvakam ca pat hati ca sa* Hotr-*pada vacyah* —Is diffe rentiated from Adhvaryu, Udgatr and Brahman

सर्वं विजयते हि तत्।

PUBLICATIONS

OF THE

MIMAMSA GRANTHA PRAKASHAKA SAMITI, POONA 2.

General Editor

Pt. Ramachandrashastri Kinjavadekar Deekshit,
One of the Founder Life Members of the M. G. P. Samiti Poona.

COMPLETE DESCRIPTION OF
The Volumes to be published shortly

under the

MIMAMSA AND DHARMASHASTRA SERIES.

1. कृष्णयजुर्वेदप्रकरणकौमुदी
   (*A New Edition of Krishna Yajurveda*)
2. *A Critical Edition of the Mitakshara.*
3. *Prakaranapanchika.*

Intending purchasers are advised to enlist their names immediately in the subscribers' list in order to be assured of their copy. For special concessions to subscriber purchasers write to the General Secretary M. G. P. Samiti Poona 2.

The Mimansa Grantha Prakashaka Samiti, Poona.
403/2 Sadashiv Peth, Poona 2 (India).

A New Edition of Krishna Yajurveda.

arranged according to topics

By

Pandit Vaman Shastri Kinjavadekar, Mimansaka Shiromani

and

Shrautipravara Brahmashri Rama Dikshit, Hangal

with English Translation and Notes

By

Dr S M Katre, M A, Ph D (London)

Owing to the importance of the Krishna Yajurveda in Mimansa studies and Sacrificial Yagas and in the absence of a proper division according to distinct topics of the Samhita Brahmana and Aranyaka portions this new edition proposes to present to the world of scholars a properly classified compendium of the Krishna Yajurveda Text The special features of the new edition are

(1) The original accented text re arranged according to topics for facility of reference and study it will be highly useful for Oriental Scholars as well as for the devout students of the Mimansa doctrine

(2) Sayana's Commentary on these texts has been incorporated in the present edition as it is the best commentary available on the entire text Bhatta Bhaskara's being incomplete

(3) All quotations in Sayana's Commentary are identified in foot-notes a feature which will materially help the student of literary history

(4) The Samhita text is also accompanied by the Pada Patha

(5) Each fascicule will be accompanied by an exhaustive index of the mantras and of the important word occurring in that fascicule Each fascicule will deal with an independent topic

(6) The translation in English will be both philological as well as critical, taking into account the traditional material from Sayana's and Bhatta Bhaskara's commentaries The *notes will take into account* linguistic and other matters necessary to a proper understanding of the text

(7) The proposed fascicules will deal with the following topics Adhana with Punaradheya Agnihotra (with Pravasopasthanadi) Anvarambhaniyeshti, Darsapurnamasa Agrayana Pindapitra-yajna Sautramani Soma (with Saumabrahmatva) Cayana Jayadihoma Devikahavimsi Vajapeya Rajasuya Ashvamedha Kamyeshti Dashahotra Mantras dealing with Agni and other deities Satra Naksatrasatra Purusamedha Yesdamba Yasagarbhadarsana Gavamayana, Hautra Sautracayana Upavasa Pitrmedha Brahmamedha and Brahmavidya

(8) Each *fascicule* will contain a topical introduction in Sanskrit and in English The first fascicule to be published will contain besides a general introduction dealing with the entire work

(9) General Index of important words in English will also be included to help the Oriental Scholars in understanding the technical *terms* used in the different sacrifice

(10) A series of diagrams showing the arrangement of the sacrificial paraphernalia as well as pictures of utensils etc will accompany each fascicule

This entire edition will cover about 5000 pages and is offered to the Scholarly world for a nominal price of Rs 100 It is printed by the famous Nirnaya Sagar Press of Bombay and is in every way the last word in get up and neatness

To appear shortly

A Critical Edition of the Mitakshara

based on numerous manuscripts and edited with the assistance of eminent Pandits and other research Scholars

Editorial Board.

Sanskrit Section

(1) **Pt Vamanshastri Kinjavadekar,** Mimansa Shiromani.

(2) **Pt Nagesha Shastri Uppinbettegiri,** Nyaya vidwan

English Section.

(3) **Mr P K Pendse,** M A LL M, Advocate (O S) Bombay.

——o——

Special features

(1) This edition will include the text of the Yajnavalkya Smriti along with its commentary, MITAKSHARA

(2) It will contain an accurate English Translation of the Mitaksara

(3) It will contain Notes in *English Explanatory of the text of th* Mitaksara

(4) It will contain important decisions of the High Courts and the Privy Council with Critical notes in English explaining their indebtedness to Mitaksara or otherwise on critical points of Vedic (Hindu) Law

(5) It will contain the complete text of Balambhatti a commentary on the Mitaksara ascribed to Laksmidevi

(6) *It will contain the Purva Mimansa Principles* (Nyayas) *in Sanskrit,* with explanation and application in English

(7) It will contain a disquisition on the Vaidik (Hindu) Law-Research discussing in detail the ways and means for such a Research

(8) It will contain a comparative study of the present Hindu Law and the Vaidic Law as enunciated in Standard Dharmasastra Texts based on 30 different Manuscripts obtained from the India Office Library in London and various other Libraries in India

(9) It will contain a Preface in English as well as in Sanskrit

Extent of the Edition—About 5000 Printed Pages of Royal size in 10 volumes Subscription Price Rs 125

Published by.—Vaman Shastri Kinjawadekar Mimamsaka Shiromani General Secretary The M G P Samiti 4032 Sadashiv, Poona 2
Printed by —S N Joshi Chitrashala Press 1026 Sadashiv Poona 2